

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена М. Митин

ЈУГОСЛОВЕНСКА КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ПРЕМА
ГРЧКОЈ 1951–1967

докторска дисертација

Београд 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena M. Mitin

YUGOSLAV CULTURAL POLITICS TOWARDS GREECE
1951–1967

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

Ментор

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије

Проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Александар Животић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Слободан Селинић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд

Др Владимир Цветковић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд

Датум одбране:

Изјава захвалности

Захваљујем се менторки проф. др Мири Радојевић на стрпљењу, времену и посвећеном вођењу кроз докторске студије.

Захваљујем се брату Душану и пријатељима који су ме неуморно бодрили током израде тезе, као и запосленима у архивима и библиотекама који су допринели да истраживање буде лакше завршено.

На крају, највећу захвалност изражавам родитељима Вери и Мирку, на безрезервној подршци и ослободу у животу.

Родитељима, као и кћерима Дивни и Круни, посвећујем ову докторску дисертацију.

Југословенска културна политика према Грчкој 1951–1967

САЖЕТАК

Докторска дисертација „Југословенска културна политика према Грчкој 1951–1967“ приказ је резултата истраживања карактеристика, форми, циљева и домета југословенске културне политике према Грчкој, као и фактора који су утицали на развој културних односа Југославије и Грчке од успостављања дипломатских односа почетком педесетих година до државног удара и смене режима у Грчкој.

Посебна пажња посвећена је представљању важности контекста у ком су се ови односи одвијали, због чега су приказане основне позиције и изазови Југославије и Грчке у хладноратовском окружењу, као и њихове међусобне релације у оквирима међународне и балканске политичке стварности. Дат је и потребан преглед основних карактеристика културе и културне политике две земље, затим резултата сарадње у области уметности, науке и образовања, као и институционално-правних оквира у којима се она одвијала. Са друге стране, прате се и процеси који се могу окарактерисати као проблеми на путу развоја односа Југославије и Грчке, пре свега кретање свих аспеката македонског питања, као и њихов утицај на одређене аспекте културне политике и сарадње.

Југословенска културна политика према Грчкој формирана је делом према потребама у односу на актуелну спољополитичку ситуацију и потребе да се културним везама трасирају тренутни циљеви спољне политике у свету који се брзо мењао, а делом према дугорочном усмерењу југословенске културне политике према инсторанству, док су домети њене реализације осцилирали, зависећи од прилика спољне и унутрашње политике обе земље, али и од међусобних спорних и нерешених питања.

Кључне речи: југословенско-грчки односи, југословенска културна политика према грчкој, култура и хладни рат, македонско питање, Хиландар

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК број: 341.232.7(497.1:495)“1951/1967“(043.3)

Yugoslav Cultural Politics towards Greece 1951–1967

ABSTRACT

Doctoral dissertation “Yugoslav Cultural Politics towards Greece from 1951 to 1967” is a review of research results of characteristics, forms, objectives and range of Yugoslav cultural politics towards Greece, as well as factors that influenced the development of cultural relations between Yugoslavia and Greece from the establishment of diplomatic relations in the beginning of the 1950’s until the army coup and regime change in Greece.

Special attention was directed to presenting the importance of the context in which these relations developed, which is why fundamental positions and challenges of Yugoslavia and Greece in the Cold War period were shown and so were their mutual relations within international and Balkan political reality. Necessary review of both countries' essential characteristics of culture and cultural politics were also presented, together with the results of cooperation in the field of arts, science and education as well as legal institutional framework in which it occurred. On the other hand, processes that could be characterized as problems in the course of development of the relations between Yugoslavia and Greece were followed, primarily all the aspects of the Macedonian issue and their influence on certain aspects of cultural politics and collaboration.

Yugoslav cultural politics towards Greece was formed partly according to the needs relative to the current foreign policy situation and the need to set current objectives of foreign policy in the fast changing world by means of cultural connections. Also, it was partly formed according to long-term orientation of Yugoslav cultural politics towards foreign countries, while the range of its realisation oscillated depending on the opportunities of both countries' foreign and domestic politics, but also on their mutual controversial and unresolved issues.

Key words: Yugoslav-Greek relations, Yugoslav cultural politics towards Greece, culture and Cold War, the Macedonian issue, Hilandar

Scientific field: History

Scientific subfield: History of Yugoslavia

UDC number: 341.232.7(497.1:495)“1951/1967“(043.3)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

УВОД	1
СРПСКО-ГРЧКЕ ВЕЗЕ И УТИЦАЈИ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20 ВЕКА	3
ЈУГОСЛОВЕНСКО-ГРЧКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	13
ЈУГОСЛАВИЈА И ГРЧКА У II СВЕТСКОМ РАТУ И ГРЧКОМ ГРАЂАНСКОМ РАТУ	22
1. ЈУГОСЛАВИЈА И ГРЧКА 1951–1967	32
ЈУГОСЛАВИЈА И ГРЧКА: БАЛКАН И ХЛАДНИ РАТ (1951–1967)	33
ПРОБЛЕМИ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ГРЧКЕ САРАДЊЕ	51
ПОСЛЕРАТНА КУЛТУРА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ГРЧКЕ	67
2. ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И ПРАВНИ ОКВИРИ КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ	76
ПРАВНИ ОСНОВИ КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ	77
ИНСТИТУЦИЈЕ И ОРГАНИЗАЦИЈЕ У СЛУЖБИ КУЛТУРЕ	87
3. САДРЖАЈИ КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ	97
МУЗИЧКО-СЦЕНСКЕ УМЕТНОСТИ	98
ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ И ФИЛМ	105
КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК И ПРЕВОЂЕЊЕ	118
4. НАУКА И ОБРАЗОВАЊЕ	125
ТОКОВИ НАУКЕ – РАЗМЕНА И САРАДЊА	126
СТУДЕНТСКЕ СТИПЕНДИЈЕ И СТРУЧНА УСАВРШАВАЊА	136
5. КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И СПОРНА ПИТАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКО-ГРЧКИХ ОДНОСА	145
(ЗЛО)УПОТРЕБА КУЛТУРЕ И МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ	146
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ И НОВИ РЕЖИМИ	157
6. ПРЕКИД КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ И ВОЈНА ХУНТА	170
ЗАКЉУЧАК	179
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	184
ПРИЛОЗИ	195

ПРЕДГОВОР

Иако историјски период педесетих и шездесетих година 20. века већ дуго интензивно заокупља пажњу историчара и тема је многобројних историографских радова, студија и монографија, последње две деценије доносе све веће интересовање за међусобне односе балканских држава, који постепено али сигурно излазе из сенке истраживања основних токова међународне политике и непосредних односа балканских земаља са великим силама. Овом процесу доприноси и све распрострањеније познавање балканских језика међу историчарима, али и потрага за другачијим перспективама у истраживању хладноратовске стварности. Истовремено, на важности добија и изучавање културне политике која, у периоду који обрађујемо, у околностима блоковски подељеног света, постаје важно средство у трасирању и остваривању спољнополитичких циљева.

Интересовање за саму тему произашло је из неколико извора: из занимања ауторке за корене идеје о традиционалном српско/југословенско-грчком пријатељству, као и изазове кроз које је оно обликовано; даље, из претпоставке да су југословенско-грчки односи прошли кроз динамичне промене, заједно са значајним преображајима које је свет доживео четрдесетих година и надаље; и напослетку, из замисли да се истраже и прикажу средства културне политике и донети овог инструмента утицаја коришћеног, између осталог, и у покушају да се у хладноратовским околностима превазиђе јаз међу световима различитих друштвених, идеолошких и културних стварности.

Временски оквир теме одређен је кључним тачкама у развоју односа две земље. По окончању грађанског рата у Грчкој, који је био прва, дуга и жестока проба чврстине договора постигнутих након Другог светског рата између великих сила, те после велике прекретнице југословенског суочавања са последицама резолуције Информбироа, обнављање југословенско-грчких односа за обе стране представљало је потрагу за додатном сигурношћу – Југославија је, приближавајући се Грчкој, остваривала и свој шири циљ проближавања Западу, а Грчка је у развијању односа и касније савеза са Југославијом налазила додатни ослонац пред могућом претњом од СССР-а. Ове почетне позиције мењале су се и пролазиле кроз различите фазе у годинама којима се бави ово истраживање, у великој мери зависећи и од положаја обе земље у међународним околностима, као и од обостраног интереса за развојем сарадње, да би 1967. године, са војним пучем у Грчкој, дошло до наглог прекида активне билатералне сарадње и потпуне промене динамике у релацијама.

Обрада теме „Југословенска културна политика према Грчкој 1951–1967“ подразумевала је истраживање неколико њених различитих аспеката, датих кроз поглавља рада. У уводу је дат преглед предисторије српско/југословенско-грчких односа (историја односа и савезништава, везе из Првог светског рата, међуратни односи, македонско питање, учешће Југославије у грчком грађанском рату, питање избеглица, предуслови за обнову билатералних односа), који доприноси разумевању каснијег развоја појединих аспеката релација две земље.

Кроз прво поглавље указује се на најбитније особености позиције две земље на динамичној сцени послератне међународне политике, од које су умногоме зависили и општи југословенско-грчки односи, као оквир у коме се развија и културна сарадња. Због великог утицаја нерешених питања на везе две државе, од важности је приказати и

спорна места југословенско-грчке сарадње и покушаје њиховог решавања у проучаваном периоду, што се најпре односи на македонско питање, као и на резервисаност грчке стране према утицајима који су долазили из комунистичких земаља, па тако и Југославије. За разумевање избора врсте и садржаја културне сарадње било је потребно уочити и опште одлике културне политике и културне климе у Грчкој и Југославији појединачно, као и однос ових држава према представљању културних домета ван граница земље. Тиме, рад пружа и могућност сагледавања појединих карактеристика културне политике Југославије према једној земљи западног блока, с обзиром да је у домаћој историографији питање југословенских културних веза са иностранством до сада разматрано претежно у односу на земље народне демократије.

Сами садржаји културне сарадње приказани су кроз појединачна поља културе. Највећи резултати на почетку нормализације односа постигнути су активностима и разменом у музичко-сценском, ликовном и филмском сектору, који и касније задржавају утицајно место у културној размени. Дугорочно посматрано, велику улогу у поновном зближавању и упознавању Југославије и Грчке и формирању нових трајнијих веза одиграле су и студентске размене и специјалистичке стипендије. Тако, педесетих и шездесетих година на прва путовања и стипендије у Грчку и Југославију крећу касније активни хеленисти, историчари, преводиоци и иницијатори културне сарадње две земље. Учвршћени пријатељски односи подстакли су интересовање и за књижевности, због чега представљамо прве контакте и преводе у овој области, као и даљи развој сарадње и веза на пољу писане речи.

Значајно је указати и на тројаку улогу културе у оквиру спорних питања између југословенске и грчке државе: прва је употреба културе као оштрог средства којим се наглашава истрајавање на одређеној позицији, друга је позитивна употреба културе у циљу премошћавања тренутне стагнације или напетости у односима, а трећа – каналисање појединих облика културних активности ради одржавања и развијања добросуседских односа. Због неспорног утицаја нерешених питања између две земље на планирање и реализацију културне сарадње, треба указати на значај ових фактора на одређене појаве у југословенско-грчким односима у култури, што се пре свега односи на македонско питање (третирање македонског питања у уџбеницима за историју и географију, као и на конгресима историчара, тешкоће у успостављању сарадње историјских архива, однос према културним аспектима идентитета славомакедонског становништва у Грчкој), као и однос нових режима према културном и историјском наслеђу претходних држава (Хиландар, српско војничко гробље на Зејтинлику, маузолеј на Виду, грчко војничко гробље у Пироту, култура сећања на Први светски рат). Последице државног удара и промене настале наглим прекидом културних и других веза две земље успоставом Војне хунте 1967. године приказане су у последњем поглављу.

Различитим аспектима и периодима југословенско/српско-грчких односа бавили су се и југословенски/српски и грчки историчари. Велики допринос познавању односа Србије и Грчке у деветнаестом и почетком двадесетог века дао је Славенко Терзић (*Србија и Грчка 1856–1903: Борба за Балкан*). Сазнања о овом периоду српско-грчких односа могу се употпунити делом српског посланика у Атени, Владана Ђорђевића, *Србија и Грчка: 1891–1893, прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века*, а значајан преглед историје стварања грчке државе и препорода нације у 19. веку представља монографија Душана Спасојевића *Грчка: рат за независност, стварање државе и препород нације*. У грчкој историографији, односима двеју земаља у истом временском оквиру велики део свог научног рада посветио је Јоанаис Пападрианос (Ιωάννης Παπαδριανός: *Οι Έλληνες απόδημοι στις Γιουγκοσλαβικές χώρες 18ος - 20ος αι* /Грци у

југословенским земљама 18–20. век, Οι Έλληνες της Σερβίας/Грци на српском тлу). Василиос Мугракис је у магистарском раду *Грчко-српско-бугарско разграничење и имиграциони процеси 1912–1914*. обрадио период уочи Првог светског рата, док су се Миладин Милошевић (*Србија и Грчка: 1914–1918: из историје дипломатских односа*), Душан Батаквић (*Србија и Балкан: Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*) и Александра Пећинар (*Српско-грчки дипломатски и савезнички односи 1912–1918*) бавили односима Србије и Грчке током Првог светског рата. Важна питања односа две државе након Првог светског рата обрадили су Адрианос Пападрианос у магистарском раду *Слободна зона у Солуну и грчко-југословенски односи 1919–1929*, Андониос Кулас (Αντώνιος Κούλας) у докторској дисертацији *Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928* (Грчко-југословенски односи од 1923. до 1928. године), Атанасиос Лупас (Αθανάσιος Λούπας) у монографији *Από τις σχέσεις συμμαχίας στην ψύχρανση: Η Ελλάδα као το Βασιλείο των Σέρβων, Κροάτων και Σλοβένων 1919–1924* (Од савезничких односа до захлађења: Грчка и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1924) и Александра Пећинар у докторској дисертацији *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*. Предуслове настанка, карактеристике и друга питања формирања војног савеза Југославије, Румуније, Грчке и Турске обрадио је Живко Аврамовски у монографији *Balkanska antanta 1934–1940*. Македонским питањем између два светска рата бавио се Јаковос Михаилидис, професор на Аристотеловом универзитету у Солуну (Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης: *Σλαβόφωνοι μετανάστες και πρόσφυγες από τη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη (1912–1930)/ Славофони устаници и избеглице из Македоније и Западне Тракије (1912–1930); Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών, 1912–1930 : ο πόλεμος των στατιστικών/ Кретања славофоног становништва, 1912–1939: статистички рат*).

За период током и након Другог светског рата, домаћа историографија је највише простора посветила оном делу југословенско-грчких односа који се тичу улоге Југославије у грчком грађанском рату, затим формирању и значају Балканског пакта, проблему грчких избеглица у Југославији, као и проблему Хиландара. Велики допринос разумевању ових питања дали су Милан Ристовић (монографије *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949; Дуг повратак кући: деца избеглице из Грчке у Југославији 1948–1950; Експеримент Буљкес: грчка утопија у Југославији 1945–1949*, бројни чланци) и Радмила Радић (*Манастир Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије: 1896–1970*); грчка историографија и у овом периоду задржава фокус на оним сегментима односа две државе који се тичу проблема проистеклих из македонског питања, уз сагледавање општих југословенско-грчких односа. То су пре свега радови и приређене збирке докумената Спиридона Сфетаса (Σπυρίδων Σφέτας: *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος στον 20ό αιώνα/Македонско питање у двадесетом веку, Στη σκιά του Μακεδονικού: Η κρίση Αθήνας-Βελιγραδίου στη δεκαετία του 1960/У сенци македонског питања: Криза у односима Атине и Београда шездесетих година 20. века; Ελληνο-Γιουγκοσλαβικές διαπραγματεύσεις για τη μεταπολεμική τάξη στα Βαλκάνια: το Ελληνο-Γιουγκοσλαβικό σύμφωνο Βαλκανικής Ένωσης της 15ης Ιανουαρίου 1942/ Грчко-југословенски преговори о послератном уређењу Балкана: Грчко-југословенски споразум о Балканској федерацији од 15. јануара 1942*), Константина Кацаноса (Κωντσαντίνος Κατσάνος: *Το μακεδονικό και η Γιουγκοσλαβία: πλήρη τα απόρρητα γιουγκοσλαβικά έγγραφα 1950-1967/ Македонско питање и Југославија: поверљиви документи 1950–1967; Το μακεδονικό στα ξένα αρχεία: απόρρητα έγγραφα Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας/ Македонско питање у страним архивима: поверљиви документи у Југославији и Бугарској; Βελιγράδι-Σκοπία και Θεσσαλονίκη-Αθήνα για τη Μακεδονία: τεκμήρια και απόρρητα έγγραφα 1950-1960*, Београд-Скопље и Солун-Атина о Македонији, кључни и поверљиви документи 1950–1960; *Το «Ανύπαρκτο» Ζήτημα: Οι*

ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις και το Μακεδονικό 1950–1967/„Непостојеће“ питање: Југословенско-грчки односи и Македонско питање 1950–1967) и Сотириса Валдена (Σωτήρης Βαλντέν: *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία: γέννηση και εξέλιξη μιας κρίσης και οι ανακατατάξεις στα Βαλκάνια 1961-1962*, Αθήνα, 1991; Грчка-Југославија: почетак и развој кризе и промене на Балкану, Атина, 1991). У издању Архива Југославије и Друштва за македонске студије збирка докумената *Македонско питање у југословенско-грчким доносима: поверљиви документи 1949–1967* приређена је и на српском језику (Константинос Кацанос, Нада Пантелић).

Спорним питањима односа две земље бавили су се и македонски историчари. Мелина Гризо је у монографији *Diplomatija makedonskog pitanja: 1919–1934* представила државно-правну и дипломатску позицију македонског питања у периоду 1919–1934, док се многобројни радови Риста Кирјазовског баве углавном улогом Југославије и славомакедонског становништва у грчком грађанском рату.

Важно је напоменути да су у својим радовима поједине сегменте југословенске и грчке културе, као и међусобне везе у овој сфери, дотицали и српски научници из сродних друштвених наука. То су пре свега неохелениста Миодраг Стојановић, антрополог Гордана Благојевић, балканолог и лингвиста Предраг Мутавцић и класичар Ксенија Марицки-Гађански.

Необјављени историјски извори од значаја за ову тему највећим делом налазе се у фондовима Архива Југославије и Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије. По обиму грађе и њеној важности за сагледавање развоја југословенско-грчке културне сарадње издвајају се три фонда: кроз фонд Савезне комисије за културне везе са иностранством (Архив Југославије), који садржи преписке, извештаје, планове, предлоге и молбе пратимо сам садржај културне сарадње, чији је знатан део вођен и усмераван ураво преко ове институције; грађа фонда Савезног извршног већа (Архив Југославије) омогућава нам да сагледамо правне оквире ове сарадње (уговори, споразуми, конвенције); фонд Политичка архива Дипломатског архива Министарства спољних послова садржи извештаје југословенског конзулата и амбасаде у Грчкој о раду ових институција, планираним и реализованим активностима, као и проблемима у сарадњи две земље, те изводе из грчке штампе о текућим догађајима од важности за Југославију и Грчку. Такође, коришћени су и фонд Социјалистичког савеза радног народа Југославије (материјали комисије за међународне везе), као и фонд Међународне комисије Савеза комуниста Југославије. Грађа архивске документације и документације о ратним споменицима Републичког завода за заштиту споменика културе била је од значаја за истраживање питања Хиландара, српског војничког гробља на Зејтинлику и других споменика у Југославији и Грчкој. Иако је најзначајанији део културне сарадње контролисан преко надлежних институција те се може пратити кроз наведене фондове, један њен сегмент заснован је на иницијативи појединаца и организација, која се кроз овакву грађу може само делимично пратити.

Како током истраживања нису коришћени грчки архиви, дисертација је заснована на анализи историјских извора из домаћих архива, због чега је акценат рада стављен на одлике културне политике Југославије према Грчкој. Уједно, истраживање грчких архива је поље које остаје отворено за надоградњу ове теме у будућности.

УВОД

У потрази за дубљим узроцима догађаја и појава у југословенско-грчким односима, потребно је осврнути се накратко и на факторе који су у дугом периоду пре и током стварања националних држава одиграли важну улогу на просторима двеју земаља, пре свега у оквирима односа Срба и Грка.

Веома важан чинилац ових односа био је утицај византијске православне цивилизације на Србе и формирање српске цркве, те духовне, културне и друге везе које су проистекле из припадности истој културној матрици,¹ али и многобројни проблеми који су касније произашли из сукоба интереса по питању црквене и етничке премоћи на спорним територијама током и након распада Османског царства, те кроз цео 20. век. На развој српске средњовековне цивилизације значајно је утицало начелно опредељење Стефана Немање за Византију, не само у спољно-политичком смислу, већ и у смислу духовног и културног утицаја уопште.² Израз овог настојања било је и оснивање тј. обнова манастира Хиландара који је кроз векове имао значајну посредну и непосредну улогу у српско-византијским и касније српско/југословенско-грчким односима. Убрзо су аутокефалност Српске православне цркве, а посебно наредни корак у њеном развоју - подизање на ниво патријаршије 1346. године – суочили Цариградску патријаршију са смањењем надлежности у словенским земљама и ограничењем културно-политичког утицаја на становништво. У покушају да поврати ове јурисдикције након пада Византије, Цариградска патријаршија је у два наврата издејствовала да Грци преузму утицај над Пећком патријаршијом и припадајућим епархијама – први пут након коначног турског освајања српских земаља 1459. године, а други пут након сеоба Срба у 18. веку. Укидањем аутокефалности српске цркве 1766. године значајно је отежан положај српског становништва у Турској,³ док су остварењем ове старе тежње Цариградске патријаршије не само умногоме повећани приходи грчке цркве, већ је отворен пут за ширење грчког језика, културе и трговине.⁴

Осим путем утицаја Цариградске патријаршије у српским земљама током неколико векова, грчки утицај био је присутан и кроз грчке, пре свега трговачке заједнице које су постојале у свим већим градовима Балкана. Насељавање Грка у српским крајевима има дугу традицију још из времена Византије, док прво масовније исељавање Грка из копнених предела Македоније, Епира и Тесалије ка северу Балканског полуострва сеже у 17. век и везује се за 1690. годину и последице аустријско-турског рата по хришћанско становништво, као и за потписивање Карловачког мира 1699. године.⁵ Други талас миграција Грка крајем 18. и почетком 19. века покренут је како Мосхопољском катастрофом 1769. године тако и устаничким покретом 1821–22. године.⁶ Придошли Грци насељавали су преваходно градске средине (Београд, Ниш,

¹ Славенко Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903: борба за Балкан*, Београд, 1992, стр. 17; Радивој Радић, *Византија и Србија*, Београд, 2010, стр. 7.

² Радомир Поповић, *Кратак преглед Српске цркве кроз историју*, Београд, 2000, стр. 7.

³ Као последица ових догађаја, у српским земљама под турском влашћу од 1766. до 1830. године епископи су били Грци. Како су они најпре водили рачуна о томе да изврше обавезе према Порти и задрже свој повољан положај у оквиру Османског царства, грчки епископи нису показивали интересовање за потребе и проблеме Срба под Турцима.

⁴ С. Терзић, *нав. дело*, стр. 18.

⁵ Јоанис Пападрианос, *Грци на српском тлу*, Београд, 2004, стр. 18.

⁶ Јованка Ђорђевић Јовановић, „Грци у Београду“, *Скривене мањине на Балкану*, Београд, 2004, стр. 157–158.

Шабац, Сремска Митровица, Нови Сад, Сремски Карловци, Панчево) и у њима значајно утицали на формирање српског грађанског друштва. Највећи број Грка веома успешно бавио се трговином – како увозно-извозним пословима, тако и малом трговином која је била најзаступљенија. Значајно је поменути да су се заједно са Грцима углавном сличним пословима кретали и гркофони Цинцари. Прва грчка школа помиње се од 1749. до 1754. године у Земуну, а грчких школа било је и у Новом Саду, Вршцу, Шапцу, Београду, Смедереву, Неготину. Управо за потребе грчких заједница и њихових школа превођене су на српски језик и прве граматике и књижевна дела, а како су грчке школе биле угледне, похађала су их и деца знаменитих Срба.⁷

Као представници грађанског друштва осетљивијег на западне утицаје, управо су се трговци и интелектуалци на нивоу свакодневног живота међу првима у другој половини 18. века повезали са Европом и допринели продору револуционарног и просветитељског духа, пробудивши на Балкану, након дугог опстајања под туђинском влашћу, идеје повезане са појмом „нације“,⁸ а важну улогу у овом процесу одиграле су у грчком и српском народу и њихове дијаспоре.⁹ Најзначајнији представници тог времена међу Грцима и Србима, Рига од Фере, Адамандиос Кораис и Доситеј Обрадовић, показују значајне међусобне сличности које се могу објаснити пре свега посредним, европским просветитељским утицајима.¹⁰ У сагледавању веза српског и грчког просветитељства, вредно је истаћи и да је Доситеј Обрадовић провео две године (1766–68) у Смирни у чувеној школи Јеротија Дендрина, где се и упознао са реформаторским идејама 18. века.¹¹

⁷ Исто, стр. 7.

⁸ Како су трговинске везе између Грка и јужних француских пристаништа биле веома живе, то су значајни преносиоци нових француских идеја били и грчки трговци и поморци (Душан Пантелић, „Погибија Риге из Фере“, *Рига од Фере и Карађорђе*, Београд, 1999, стр. 69)

⁹ Чедомир Попов, „Српска национална мисао у време појаве Риге од Фере“, *Настава историје*, 3,4/1998, стр. 36–43.

¹⁰ Туриос Риге од Фере сличи са *Востани Србије* Доситеја Обрадовића, а рационалистичка мисао „Ко слободно мисли добро просуђује“ грчког просветитеља одјекује као „Совјети здравог разума“. Рига од Фере и Доситеј Обрадовић бавили су се и превођењем – обојица су сматрали вредним пажње приповетке француског опата Мармонтела, као и Бартелемијев роман *Путовање младог Анахарсиса*, те су их превели на своје језике (Миодраг Стојановић, „Рига од Фере и српска књижевност“, *Рига од Фере и балкански народи*, Београд, 2003, стр. 164–165)

¹¹ У овој школи је Доситеј Обрадовић упознао Адамандиоса Кораиса, највећег представника грчког просветитељства, који је у исто време боравио у школи као ђак у старијим разредима. Пре и после боравка у Смирни, у којој је научио грчки језик, Доситеј Обрадовић је боравио и на Крфу (М. Стојановић, „Доситејев боравак на Крфу“, *Библиотекар* 3/4 (1989), 31–36. стр)

СРПСКО-ГРЧКЕ ВЕЗЕ И УТИЦАЈИ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

У атмосфери интензивног националног буђења Грци и Срби дочекују 19. век чији је почетак обележен уласком у готово истовремену устаничку борбу за своје независне државе, а против заједничког непријатеља, турске империје, са извесном дозом међусобног утицаја и додирних тачака.

За разлику од каснијег грчког устанка из 1821. године, српски устанак 1804. године проистекао је из самог народа и његовог тешког подношења турске власти, без озбиљније помоћи спољних сила. Карађорђе се, као вођа устанка, ослањао највећим делом на властите снаге, надајући се и заштити Русије. Посредници у сарадњи са Русима били су игром случаја углавном Грци,¹² према којима Карађорђе није гајио наклоност. Узрок овом неповерењу лежао је у томе што је у време устанка на челу београдске митрополије стајао Грк Леонтије, чији је поглед на идеју о подизању народа против Турака био противан Карађорђевој, али многи се узроци овој сумњичавости према грчкој намери могу пронаћи и у општем дотдашњем искуству Срба пре свега са грчким црквеним представницима који су сарађивали са турским властима и за које је Карађорђе рекао да су „нам много пакости и предајаштва учинили и никако неће да нам пријатељују“.¹³ Са друге стране, понете Првим српским устанком 1804. године, неколико чета грчких устаника тражило је начин да подржи српску борбу. Тако, арматол Никоцарас, вођа неколико стотина грчких бораца, кренуо је од подно Олимпа ка северу како би покушао да се придружи српским устаницима 1805. године, а већ 1806. године француски конзул у Солуну извештавао је да су, инспирисани српским устанком, многи славофони сељаци и грчки трговци ухапшени под сумњом да су помагали српске устанике.¹⁴ У знак подршке Србима уследио је и устанак на Олимпу 1808. године под вођством арматола Влахаваса, који је угушен.¹⁵ Из дунавских кнежевина до Србије успело је да стигне 200 грчких добровољаца, који су се у склопу руских одреда борили са Турцима код Штубика, под вођством Јоргакиса Олимпиоса.¹⁶ У српској борби за независност важне улоге имали су и други Грци и гркофони Цинцари, са дужим или краћим претходним боравком на просторима будуће кнежевине Србије, а међу њима су били и Карађорђев секретар Наум Крнар, затим османски и српски дипломата и трговац Петар Ичко, као и Конда Бимбаша, који је значајно допринео успеху ослобођења Београда.¹⁷

Након краха устанка, Карађорђе је ступио у везу са Хетеријом која је обезбедила његов тајни повратак у Србију, а по његовом убиству, удружење је ступило у везу и са Милошем Обреновићем, вођом Другог српског устанка, као и са вођама других

¹² У првим преговорима устаника са Портом посредовао је влашки кнез Ипсиланти, пореклом Грк, који је задатку приступио са искреним симпатијама према српским устаницима. Након што његова препорука устаницима да се нагоде са султаном није уродила плодом, уследили су и други преговори са Портом у којима је устаницима понуђена својеврсна аутономија Србије са грчким кнезом на челу, што су устаници такође одбили (Душан Лукач, „Хетерија и Карађорђе“, *Рига од Фере и Карађорђе*, Београд, 1999, стр. 131)

¹³ Исто, стр. 128.

¹⁴ Dušan T. Bataković, "A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective", *Balkanica*, XXXVI (2005/шт. 2006) str. 113–128.

¹⁵ Наведено према: С. Терзић, *нав. дело*, стр. 21.

¹⁶ Јоргос Олимпиос, вођа грчких добровољаца, постао је побратим Хајдук-Вељка и имао значајну улогу у Првом српском устанку, како у борбама, тако и у посредовању између Карађорђа и грчких тајних удружења (Исто, стр. 21)

¹⁷ О Цинцарима, њиховим везама са грчким етносом, утицају на формирање грађанског друштва на Балкану, као и о знаменитим Цинцарима у Србији више: Душан Поповић, *О Цинцарима*, Београд, 2008.

балканских народа, у покушајима да их придобије за план о удруженој акцији. Међутим, Срби и Бугари, са теретом сећања на црквену и културну превласт Грка, али ни Румуни, памтећи искуство са фанариотима, нису били пријемчиви за идеју уједињене борбе балканских народа против Турака.¹⁸ Милош Обреновић није дао конкретна обећања овом удружењу те Србија није узела учешћа у устанку који је подигнут у Грчкој 1821. године, иако га је гледала са одобравањем, а сличан одговор Филики Хетерији дао је и црногорски владика Петар I Петровић Његош.¹⁹

Грчки устанак²⁰ је након почетних успеха убрзо упао у кризу због подељености међу самим Грцима. Сечена устаничка власт одржала се у том тренутку упркос унутрашњим сукобима углавном захваљујући доласку Лорда Бајрона, грчком зајму и интервенцији великих сила које су похитале да заштите своје угрожене трговачке интересе.²¹ Грчка је ускоро стекла независност, али са озбиљним спољним утицајем на сва унутрашња питања. Овај утицај потрајао је неколико деценија и био један од обележја 19. века у Грчкој.²² Велика помоћ и посредовање сила у стицању независности плаћени су успостављањем наследне монархије на челу са краљем Оттом, сином баварског краља Лудвига I. Након Ота, на престо Грчке дошла је династија Гликсбург која је на њему остала чак до 1974, а грчки политички живот у 19. веку обележила је непрекидна јагма за положајима и радним местима у државној управи, политичка нестабилност, протекционаштво и корупција, честе смене владе, као и веома успорени процеси индустријализације земље и постављања привреде на ноге.²³

Након стечене самоуправе у Србији и независности у Грчкој, у обе земље наставља се рад на националним интересима. Српски и грчки национални програми формиран су засебно, без значајних међусобних утицаја, а под истим таласом либерализма и романтизма који је долазио из Европе. Заједничко за Србију и Грчку је то да је по формирању националних држава велики број како Срба тако и Грка остао изван новоуспостављених граница, што је умногоме одредило националне програме оба народа.²⁴

Како је Европа посматрала Грчку, тражећи њен континуитет уназад до класичног доба, као колевку европске цивилизације, и била наклоњена Грцима као водећој нацији на Балкану, тако је и Грчка спољна политика 19. века била углавном окренута западној

¹⁸ Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000, стр. 35–36.

¹⁹ Иако Србија и Црна Гора нису на званичан начин учествовале у грчком устанку, велики број појединачних добровољаца а у неким случајевима и читавих одреда придружио се грчкој борби за независност (Мирољуб Манојловић, „Јоанис А. Пападрианос: Грчко ослобођење 1821. и његове балканске размере, Комотини, 1996“, *Историјски часопис* 45/46, 2000, стр. 425–427)

²⁰ О грчкој борби за независност више: Душан Спасојевић, *Грчка: рат за независност, стварање државе и препород нације*, Београд, 2021.

²¹ Стеван Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд, 2004, стр. 57

²² О страном утицају на токове политичког живота у Грчкој током 19. и 20. века више: група аутора (Т. А. Vouloumbis, Ј. А. Petropulos, Н. Ј. Psomiades), *Foreign Interference in Greek Politics: A Historical Perspective*, New York, 1976.

²³ Р. Клог, *нав. дело*, стр. 64.

²⁴ Вишевековни сан о уједињењу свих територија на Средоземљу на којима живе Грци поновно је оживео почетком 19. века, а појам „Велика идеја“ први пут је употребио Јоанис Колетис током чувеног излагања у Народној скупштини 14. јануара 1844. године. Термин је врло брзо одјекнуо у најширој јавности, док око прецизне дефиниције појма није постојала сигурност, нити ју је сам Колетис дао – садржај и значење термина „Велика идеја“ временом је формулисала грчка интелектуална елита (Eli Skopetea, *„Uzor-kraljevina“ i Velika ideja*, Београд, 2005, стр. 195)

Европи, а далеко мање могућим балканским савезима. Први контакти у смислу евентуалне сарадње Србије и Грчке на формирању савеза одиграли су се у лето 1837. године, без већег успеха.²⁵ Међутим, потенцијални сукоб са Турском око Крита у другој половини 19. века окренуо је Грчку Србији, Црној Гори и Румунији као потенцијалним савезницама и подршци у питањима са Турском. Димитрије Каратасос²⁶ се уз подршку краља Ота, након неколико година полу-званичног агитовања у српским и грчким круговима, упутио у Београд током 1861. године у циљу формирања савеза, али је током тог путовања умро.

Исте године је Илија Гарашанин на грчку иницијативу, а уз одобрење кнеза Михаила Обреновића, започео тајне преговоре са Марком Рениерисом, грчким конзулом у Цариграду, који је том приликом Гарашанину предао нацрт грчко-српског уговора о савезу. У преговорима који су вођени, најзначајнија тема свакако је било разграничење преосталих области након ослобађања од турске власти. Србија, након разматрања, није пристала да потпише овај споразум, али је дала до знања грчкој страни да се у свему другом може држати као да је савез потписан, док се стваран разлог повлачења и опреза налазио у грчким територијалним претензијама које су задирале у српске интересе на линији разграничења.²⁷ Преговоре са Грцима на ову тему наставио је нешто касније Јован Ристић, као нови представник Србије у Цариграду, када се Грчка окренула Србији као потенцијалној савезници након избијања устанка на Криту, у покушају да формирајући нове савезе на Балкану смањи притисак који је долазио са турске стране. Како је и српској спољној политици која се надала истовременој балканској акцији против Турака одговарао овакав развој догађаја, први српско-грчки савез потписан је, након више месеци поновних преговора око минималних територијалних захтева са обе стране, 1867. године у Феслау, а наредне 1868. године потписана је и војна конвенција.²⁸ Иако овај савез није дао значајније резултате, значајан је као почетак политике балканских савеза која је временом постала „важан чинилац колективне политичке свести на Балкану и значајан елемент будуће политичке стратегије балканских држава“,²⁹ говорећи о раном схватању Срба и Грка да је удруженост снага и циљева једини начин да у крупним европским превирањима не постану пуки инструмент интереса великих сила.³⁰

По страни у односу на преломне политичке догађаје за две земље у 19. веку, и без планирања и организовања на државном нивоу, одвијали су се међусобни културни утицаји између Грчке и Србије. Међу српским живљем, ови утицаји су и током 19. века били пре свега обележени активношћу грчких заједница у српским градовима и варошима и њиховим утицајем на српско грађанско друштво, затим увек постојећим

²⁵ J. Đorđević Jovanović, "In the Service of Politics: Serb-Greek Literary Relations", *Greece in the Balkans: Conflict and Exchange*, Cambridge, 2009, pp. 78–79.

²⁶ Димитрије Каратасос је, заједно са својим оцем, одиграо значајну улогу у грчком устанку против Турака. Отац и син су веровали у грчко-српску сарадњу и идеју савезништва, па је тако Димитрије Каратасос тражио подршку за ову идеју током четрдесетих и педесетих година 19. века како међу Србима у Грчкој, тако и у српским заједницама у Трсту и Скопљу (Athanasios Angelopoulos, "Dimitrios Tsamis Karatasos: A Symbol of Greek, Serbian and Bulgarian Friendship", *Balkan Studies*, 17, 1976, pp. 49–57)

²⁷ Dušan T. Bataković, „The Serbian-Greek Alliances 1861–1918“, *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens, 2016, pp. 21–64.

²⁸ Миладин Милошевић, *Србија и Грчка 1914-1918: из историје дипломатских односа*, Зајечар, 1997, стр. 13–14.

²⁹ С. Терзић, *нав. дело*, стр. 136–137.

³⁰ Душан Спасојевић, *Између турске и Европе: записи и сведочанства између две дипломатске мисије*, Београд, 2019, стр. 143–145.

занимањем за изучавање антике у српским школама, путем које се долазило у контакт и са новијом грчком уметношћу и културом, а део културних веза био је свакако инспирисан и истовременим ослобађањем од турске власти, стицањем државне, црквене и културне самосталности и пре свега сличностима у потрази за националним идентитетом. Већ постојећим грчким заједницама у Србији под кнезом Милошем, након избијања грчког рата за независност прикључио се и велики број грчко-цинцарских избеглица из Епира, Тесалије, Македоније, па чак и са Пелопонеза. Кнез Милош их је прихватио и пружао им помоћ како би почели нов живот и своје послове, верујући да ће тако убрзати и помоћи развој економије и привреде у Србији.³¹ Захваљујући својој способности да се прилагоде различитим околностима и променама власти, поједини Грци учествовали су у јавном животу Србије зауевши високе положаје. Део Грка се временом и посрбљавао, не само према држављанству и ради обављања трговачких и других послова,³² него и према личним уверењима, те су неретко постајали страствене српске патриоте. Српкиње удате за Грке такође су утицале на овај процес, говорећи у кући српски језик и васпитавајући децу у српском духу.³³

За потребе грчких заједница отворане су грчке школе у којима су се образовали и знања о грчком језику и култури стицали и Срби,³⁴ од којих је касније највећи допринос познавању грчке културе међу Србима у првој половини 19. века дао Вукашин Радишић, ђак грчке школе у Земуну.³⁵ Радишић је као професор радио у Лицеју у Крагујевцу, где се грчки језик предавао по одлуци кнеза Милоша Обреновића. У то време за потребе српских ђака штампано је и неколико уџбеника грчког језика. Крајем 19. и почетком 20. века знања о Грчкој на београдску Велику школу доносио је један други филхелен, доктор правних наука, дипломата и песник Војислав Рашић, који је преводио грчке песнике и држао предавања о борби грчког народа за слободу. Године 1891. издата је Рашићева антологија модерног грчког песништва о борбама за независност *Из грчке слободијаде*, а 1892. године историјска расправа *Клефте и сулиоте*.³⁶ Непосредно након Првог светског рата, Рашић је објавио и успомене из Солуна 1913. године, под називом *Са витешких мајских гробова у Солуну*, као и књигу *Успомене са Крфа: српско-јелинско пријатељство из 1916–1918*.³⁷

³¹ Предраг Мутавцић, *Кратка повест о Грчкој*, Београд, 2009, стр. 307.

³² Државни савет Србије донео је 1844. године одлуку да страни поданици не могу поседовати некретнине, а странцима су рад у трговини и занатима отежавале и различите еснафске одредбе. Потешкоће у трговинским и другим пословима превазилазиле су се примањем држављанства (Ј. Ђорђевић Јовановић, „Грци у Београду“, стр. 160)

³³ М. Манојловић, „Јоанис А. Пападријанос: Грчки колонисти у југословенским земљама (18–20. век), Солун 1993“, *Историјски часопис*, 42–43, 1995–1996, изд. 1997, стр. 475–478.

³⁴ Познато је да је ђак грчке школе у Земуну био и Илија Гарашанин (С. Терзић, „Грчки национални програм и Срби“, *Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд, 1991, стр. 335)

³⁵ Вукашин Радишић (1810–1843) рођен је у Земуну где је похађао грчку школу, у којој је по завршетку постао и наставник. Након професорске службе у Крагујевцу, послат је у Цариград на место секретара српског дипломатског представника (капућехаје) при Порти (Станиша Војиновић, „Цариградска писма Вукашина Радишића“, *Мешовита грађа*, књ. 28, 2007. год, стр. 63–110)

³⁶ М. Стојановић, „Срби и Грци за време Првог светског рата: књижевне везе“, *Даница*, год. 5/1998, стр. 133–137.

³⁷ М. Stojanović, „From Rigas Velestinlis to Ivo Andrić: Serbo-Greek Literary Mutualities“, *Balkanica*, XXIX (1998), pp. 225–235.

Присуство утицаја и познавање српске културне стварности међу Грцима на југу Балкана имали су мањи обим,³⁸ што је условљено пре свега чињеницом да српске заједнице у Грчкој, као и у османским областима у којима је преовладавао грчки културни утицај, нису биле бројне и организоване као заједнице Грка међу Србима. Изузетак је представљала велика српска заједница у солунској области и Македонији, али упркос томе, отварање прве српске (основне) школе у Солуну издејствовано је, уз велике напоре, тек 1892. године. До краја 19. века у Солуну су основане и једна мушка и једна женска српска основна школа, као и Виша девојачка школа са интернатом за Српкиње из Македоније и Старе Србије.³⁹ Ове школе, за разлику од грчких школа које су у Србији и Турској похађали и Срби, Грци нису похађали, па је њихов утицај био ограничен углавном само на српску заједницу. Осим у самом Солуну, већи број српских школа крајем 19. века радио је широм Солунског вилајета (у Водену, Дојрану, Јенице Вардару и другим местима), које су касније, осим школских надзорника које су имале у местима, добиле и надзорника свих основних школа за Солунски вилајет.⁴⁰

За развој српске и грчке културе у 19. веку као и њен утицај и ширење међу хришћанским живљем у још увек постојећем Османском царству, али и за изградњу целокупног националног идентитета два народа, значајну улогу имале су српска и грчка православна црква. Црква је имала значајну улогу и у оквиру Источног питања, нарочито након постепеног ослобађања балканских народа од турске власти, када је на међународну сцену ступио проблем будућности преосталих турских територија на Балкану. Управо на овим просторима Србија, Бугарска и Грчка боре се током 19. века за културну, просветну и црквену превласт како би извршиле утицај на националну свест становништва и оствариле своје дугорочне интересе у овим крајевима.

С обзиром на то да је турско царство третирало становништво на Балкану према верској, а не етничкој припадности, све православно становништво за време турске владавине потпадало је под надлежност Цариградске патријаршије, где су највећи утицај имали Грци. Зато, и након стварања националних држава на Балкану и аутокефалних националних цркава у њиховим границама, на територијама које су остале под турском влашћу наставила је да траје надлежност грчких епископа, те је њихов рад, до стварања бугарске Егзархије, био важно средство грчке пропаганде.⁴¹

³⁸ Вреди, међутим, истаћи да је прву књигу о Првом српском устанку на страном језику написао Грк Триандафил Дука. У овој хроници у стиху, која је штампана већ 1807. године у Пешти, Дука је српску борбу за независност и слободу одушевљено представио као Божију промисао, а саму књигу је посветио сународнику Петру Ичку, како би од заборавачачувао његове заслуге у српској борби за независност. Даље, четврто поглавље Ранкеове *Српске револуције* преведено је у Грчкој 1861. године, а 1862. године штампана је прва грчка расправа *О српској народној поезији*, у којој се налазе и први грчки преводи српских лирских народних песама. У времену до краја Првог светског рата, као веома заслужан за грчко-српске везе, са грчке стране истиче се публициста Коста Пасајанис, захваљујући коме је до 1918. године у Грчкој објављен избор превода Вукових и Његошевих дела, као и поезије Бранка Радичевића, Војислава Илића и других. Српску књижевност Пасајанис је упознао кроз пријатељство са Војиславом Рашићем, са којим се сусрео на Крфу, у јануару 1916. године (М. Стојановић, „Књижевна сарадња Срба и Грка (1821–1918)“, *Ковчежић: прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, књ. 32/34, 1995/97, стр. 18–19)

³⁹ Гордана Благојевић, „Српске школе и настава српског језика у Грчкој у 20. веку“, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. 55, св. 1 (2007), стр. 233–244.

⁴⁰ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива (даље: ДА МСП РС, ПА), Грчка, 1956, ф. 30, 413674.

⁴¹ Melina Grizo, *Diplomatija makedonskog pitanja 1919–1934*, Beograd, 2009, str. 12.

Са српске стране, и поред тога што су Јужна Србија и Повардарје и даље били ван непосредног утицаја Српске православне цркве, у тим областима је кроз другу половину 19. века била развијена српска просветна и црквена мисија, као и пропаганда. Деловали су активно многи српски учитељи и свештеници. Године 1871. у Призрену је основана богословија, а затим и друге српске школе, штампарије, просветно-културна друштва и установе. Након 1878. године и стицања независности Србије на Берлинском конгресу, Илија Гарашанин износи краљу Милану предлог о програму рада у Старој Србији и Македонији⁴² нагласивши да „досад није било у нас никаква систематична плана, нити каквог организованог рада за одржавање и ширење српске идеје преко граница данашње Србије“, док Стојан Новаковић 80-их година 19. века долази на место посланика Србије у Цариграду и тада поставља коначни правац политичког, црквено-школског и културног рада у Турској, који траје све до 1912. године и Балканских ратова.⁴³

У другој половини 19. века најактивнију пропаганду у стратешки важној Македонији и вардарској долини спроводили су Бугари, успевши да уз помоћ Порте 1870. године створе аутономну црквену Егзархију, у коју су улазиле и области око Скопља, Битоља, Дебра, Струмице и Неврокопа, што је значајно утицало на даљи развој македонског питања. Стварање бугарске Егзархије довело је на овим просторима до жестоког супарништва између оних који су признавали духовну власт Васељенске патријаршије у Цариграду и новоосноване Егзархије. У почетку, ово супарништво било је изражено у виду верске, културне и просветне пропаганде, а касније и у све чешћим оружаним сукобима. За независност Македоније, али великим делом и за бугарске интересе, борила се МРО (Македонска револуционарна организација), док је на грчкој страни 1894. године основана Етници хетерија, која је у покушају да сузбије бугарски утицај финансирала грчке школе у Македонији и убацивала устаничке чете позивајући становништво на устанак и уједињење са Грчком.⁴⁴ Након оснивања бугарске Егзархије део грчке и српске пропаганде преузели су и конзулати.⁴⁵ Грчки конзули настојали су да се отвори што више грчких школа и остваре друге врсте културно-просветне пропаганде,⁴⁶ док је са српске стране активношћу Стојана Новаковића дошло до отварања српских конзулата у Скопљу и Солуну (1887), и Приштини и Битољу (1889).⁴⁷ Најважнији део рада ових конзулата, а посебно оног у Битољу, односио се на културно-просветну активност и црквене послове, јер су се управо преко просветних мисија и

⁴² У периоду након 1881. године спољна политика Србије била је великим делом одређена одређењем кнеза/краља Милана Обреновића за Аустроугарску као савезника. Потписивањем Тајне конвенције између Хабзбуршке монархије и Србије, Србија се обавезала да у вези са Босном и Херцеговином не води спољну политику која је у супротности са аустроугарским интересима, док се Монархија сагласила са ширењем Србије ка југу (Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2014, стр. 12)

⁴³ Горадана Благојевић, *Срби у Грчкој у 20. веку: трансформација идентитета*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2006. године, стр. 42.

⁴⁴ Љубодраг Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903*, Београд, 2014, стр. 217.

⁴⁵ О раду конзулата више: Славенко Терзић, „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), стр. 327–342.

⁴⁶ М. Grizo, *nav. delo*, стр. 14–15.

⁴⁷ Поред отварања конзулата, важан резултат спољне политике Србије и деловања посланства у Цариграду било је задобијање три епископска намештења за српске владике, у кључним местима: Призрену (епархија рашко-призренска, 1896), Скопљу (епархија скопањска, 1902) и Велесу (епархија велешко-дебарска, 1905) (Душан Т. Батаковић, „Стара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији“, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2015, стр. 179)

црвених служби на свом језику за своје националне интересе бориле и Грчка и Бугарска.⁴⁸

Своју активност на овим просторима појачале су и Русија и Аустроугарска, које су преко својих балканских сателита покушавале да остваре интересе у овом делу Европе. Иако је Санстефанским миром Русија принудила Турску да целу Македонију и део Тракије уступи Бугарској, под притиском других европских сила које се нису слагале са оваквим продором Русије на Егеј споразум је ревидиран, те су Македонија и Тракија након Берлинског конгреса остале у саставу Турске.⁴⁹ Бугарска се у наредним деценијама окренула испуњењу тежње да се смести у санстефанске границе, док истовремено почетком 20. века долази до Младотурске револуције, а почињу да се формирају и албански кругови. У овом периоду пропагандна активност у Македонији достигла је свој врхунац, а целокупно питање актуелизује и Елефтериос Венизелос, чији је спољнополитички програм карактерисало настојање да се оствари „Велика идеја“.⁵⁰ Решавање питања Македоније током напетог ишчекивања коначног краја турског присуства на Балкану, кулминирало је Балканским ратовима.

Питање расподеле наслеђа турског царства, чији су крај на европском тлу почетком 20. века сви народи Балкана ишчекивали као неупитан, појавило се у својој пуној сложености после Првог балканског рата, када су Турци, притиснути удруженом војном акцијом Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке, били принуђени да се готово сасвим повуку са Балканског полуострва, након чега је настао сукоб међу победницама око територијалних подела. Лондонским миром није решено македонско питање, а све стране у Балканском савезу биле су незадовољне поделом територија након војних успеха. Ситуацију је додатно усложнило мешање великих сила, пре свега Аустроугарске, које су настојале да сачувају своје интересе на Балкану,⁵¹ па је на инсистирање Аустроугарске и Италије као средство за остварење њихових циљева своју аутономију добила и Албанија, док је Србији оспорено право на излаз на Јадранско море. С друге стране, Србија је сматрала да Бугарска није испунила све договорене војне обавезе, а Бугари су истицали своје право на Солун, који је освојила грчка војска. У овим околностима долази до приближавања српских и грчких интереса, те су ове две земље склопиле Уговор о пријатељству 1. јуна 1913. године, а затим и војну конвенцију. У оквиру овог уговора, осим гаранција заузетих територија и узајамне помоћи у случају напада Бугарске, Србији је обезбеђен и слободан промет преко Солуна у наредних 50 година. Иако је Србија прихватила посредовање руског цара како би се пронашло решење, Бугарска је изненада, у ноћи између 29. и 30. јуна напала српску и грчку војску. У року од неколико дана, у овом рату Бугарска се суочила са великим поразима и истрпела истовремени напад и од Румуна на северу, и Турака на југу, те затражила примирје и изгубила стечене територије у Македонији. Мировним преговорима, закљученим 10. августа 1913. у Букурешту, Србија је добила Вардарску Македонију и

⁴⁸ О односу Србије и српске црквене мисије према Васељенској патријаршији у Косовском вилајету: Vojislav Pavlović, "Orthodox Christianity and National Rivalries. Relations between Serbia and the Ecumenical Patriarchate in the *Vilayets* of Kosovo and Monastir", *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens, 2016, str. 211–232.

⁴⁹ Živko Avramovski, „Opređeljenje Bugarske za Centralne sile u Prvom svetskom ratu“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova, Beograd, 1982, str. 61.

⁵⁰ P. Клог, *нав. дело*, стр. 79.

⁵¹ Након политичког заокрета Карађорђевића ка силама Антанте, Аустроугарска је за инструмент спровођења својих циљева на Балкану одабрала Бугарску, чије су се хегемонистичке тежње најчешће завршавале савезом са земљама које су противнице Србије (Ž. Avramovski, „Opređeljenje Bugarske za Centralne sile u Prvom svetskom ratu“, str. 61)

Косово, Грчка Егејску Македонију и део западне Тракије, Румунија Јужну Добруцу, док је Турска повратила Једрене. Мир и територијална разграничења постигнута у Другом балканском рату била су привремена - борбе на истим територијама настављене су почетком Првог светског рата.

Европа је у вишегодишњој атмосфери неминовности ратног сукоба⁵² сачекала вест о атентату на Франца Фердинанда, након чега је Аустроугарска, уз подршку Немачке, напала Србију у јулу 1914. године, а силе Антанте објавиле рат Централним силама. Грчка је дан након аустроугарске објаве рата Србији заузела спрам овог догађаја званичан став задржавања неутралности, осим у случају напада Бугарске, када би приступила извршењу својих савезничких обавеза према уговору из 1913. године.⁵³

И поред тога што је на самом почетку рата нанела велику штету аустроугарској војсци у Церској и Колубарској битци, српска војска је ипак, са великим бројем избеглица које су је пратиле, морала да крене у повлачење са намером да се преко моравске и вардарске долине прикључи савезницима у Грчкој. Бугарска је, међутим, приступила Централним силама 1915. године⁵⁴ напавши српску војску у тешким тренуцима повлачења, те ју је принудила да се повлачи тежим путем - преко Црне Горе и Албаније. Српска војска је са великим губицима савезничким бродовима стигла на Крф у јануару 1916. године. У међувремену, након неуспеха напада Енглеза и Француза на важне турске положаје код Дарданела, силе Антанте су се искрцале и утврдиле код Солуна, формирајући у септембру 1915. године нови, Солунски фронт на територији Грчке која је још увек била неутрална.⁵⁵

Војно учешће Грчке у рату одлагано је због тзв. националног раскола, неусаглашених ставова и стремљења краља Константина и Елефтериоса Венизелоса и њихових присталица око тога на којој страни Грчка треба да уђе у рат - док су Венизелос, као и већи део грчког јавног мњења, били наклоњени Антанти, краљ је више поверења имао у војну снагу и гаранције централних сила. На изборима 1915. године Венизелос је однео убедљиву победу, што је сматрао знаком подршке његовом спољнополитичком опредељењу. У намери да испоштује споразум из 1913. године и помогне савезници из Балканских ратова, упутио је позив Француској и Британији да пошаљу експедиционе снаге када је Бугарска напала Србију. С друге стране, краљ који је овај потез првобитно одобрио, накнадно је променио мишљење. Ројалистичка влада је осудила помоћ савезника Србији, а несугласице су се појачале јер је Атина, позивајући се на неутралност и мале капацитете железничке мреже, одбила да пусти српску војску да копненим путем пређе од Крфа, који су од још увек војно неодређене Грчке заузеле силе Антанте како би прихватиле српску војску, до Солуна.⁵⁶

⁵² Жеља Немачке да се докаже као водећа војна сила, као и интереси Аустроугарске на Балкану, модификовали су врло брзо савез ове две земље из дефанзивног у офанзивни, а њиховом савезу приближавала се и Италија. Русија, изморена претходним ратовањем, није повлачила оштре дипломатске потезе, али се, као последица агресивне политике Немачке, назирао савез Велике Британије, Француске и Русије (М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 40–48)

⁵³ Д. Батаковић, *Србија и Балкан: Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*, Београд, 2016, стр. 393.

⁵⁴ Разлоге Бугарске за приступање Централним силама треба тражити пре свега у територијалним претензијама ове земље - Централне силе могле су јој понудити готово све територије на Балкану за које је била заинтересована, док би на страни савезника ове територије морала да дели са Србијом.

⁵⁵ С. Павловић, *нав. дело*, стр. 312.

⁵⁶ О нерасположењу грчке војске према српским трупима пристиглим у Солун говори и убиство и рањавање два српска војника од стране грчког официра, што је произвело оштар протест српског

Након продора бугарске војске на грчку територију,⁵⁷ официри који су били симпатизери Венизелоса извели су пуч у Солуну који је довео до потпуног раскола – уз наклоност Антанте, Венизелос је у октобру 1916. године стао на чело нове Грчке, са центром у Солуну.⁵⁸ Грчка се директно војно ангажовала тек на лето 1917. године када је краљ под притиском сила Антанте напустио земљу, а Венизелос, одмах по доласку у Атину, прогласио уједињење Грчке и објавио рат Централним силама.⁵⁹ Краља Константина на престолу је наследио млађи син Александар. Уследиле су велике чистке у државном апарату, институцијама и оружаним снагама, што је остао обичај при свакој од многобројних смена власти ројалиста и венизелита у наредним годинама.⁶⁰

У Грчкој је на овај начин, макар привидно, разрешен проблем националног раскола пре краја рата, и она је уједињена у једну државу на челу са Венизелосом и младим краљем. Нова влада је била окренута, између осталог, и тактичним покушајима да се повеже са Србијом и обнови савезничке и пријатељске везе које су биле значајно нарушене политиком и потезима краља Константина. Посета Солуну младог краља Александра, када је с принцом регентом Србије обишао фронт, била је потврда да се и нови грчки монарх приклонио Венизелосовом политичком правцу, а већ крајем 1917. године Србија и Грчка су, заједно са Румунијом, заједнички наступиле у заштити својих интереса и протестом спречиле покушаје Енглеске и Француске да склопе сепаратни мир са Бугарском.⁶¹

Истовремено, српска војска је на Солунском фронту значајно утицала на исход рата. Реагујући на немачко-бугарску офанзиву августа 1916. године, она је тешким али стабилним напредовањем стигла до Битоља, који је заједно са француском војском заузела у новембру исте године. Након коначног решавања питања националног раскола у Грчкој током 1917. године, грчка војска је прикључила савезничким снагама своје три дивизије на северу.⁶² До краја 1917. године грчке трупе бројале су 116.000 војника, а до априла 1918. године око 200.000. Прву важну победу у борбама на савезничкој страни грчке снаге су однеле у мају 1918. године, надјачавши бугарске снаге код Скра ди Легена. До јула 1918. године на Солунском фронту било је 250.000 грчких војника, подељених у 7 дивизија, а у његовом пробоју у септембру 1918. године учествовало је девет грчких

посланика, као и чињеница да су грчки војници одбијали да поздрављају српске официре, као и енглеске и француске официре нешто касније. Мишљење о грчкој војсци у том периоду изнео је својој и савезничким владама и генерал Сарај: „морал код те војске је рђав, а краљ и велики део официра одани су Немачкој“. Наведено према: М. Милошевић, *нав. дело*, стр. 206.

⁵⁷ За разлику од дела фронта брањеног српским снагама, где је пружен снажан отпор, део фронта који су браниле грчке снаге попустио је и због расположења које је владало у редовима грчке војске – део јединица се предао и интерниран је у Немачку, док се мањи број војника и официра повукао на Тасос, а затим у Пиреј. Француске војне власти су зато разоружале целу грчку Солунску дивизију, а ови су догађаји утицали на владу у Атини да се убрзано приближи одлуци да приступи силама Антанте (М. Радојевић, Љ. Димић, *нав. дело*, стр. 216)

⁵⁸ М. Милошевић, *нав. дело*, стр. 203–222.

⁵⁹ Yannis G. Mourellos, "British Policy towards King Constantine's Dethronement and Greece's Entry into the War", *Greece and Great Britain during World War I*, Thessaloniki, 1985, pp. 131–138.

⁶⁰ Р. Клог, *нав. дело*, стр. 94

⁶¹ Александра М. Пећинар, *Српско-грчки дипломатски и савезнички односи (1912–1918)*, Београд, 2016, стр. 184–191.

⁶² Иако су савезници очекивали брзо прикључење грчких снага Солунском фронту након доласка Венизелоса на власт, овај процес трајао је споро. По оцени генерала Сараја, „Грци отежу мобилизацију јер је не желе“, а Венизелос је, припремајући јавност за општу мобилизацију, често подсећао грчки народ на обавезу према Србији (М. Милошевић, *нав. дело*, стр. 283)

дивизија.⁶³ Српске јединице су у незауостављивом продору 24. септембра ослободиле Скопље, 12. октобра Ниш, а затим 1. новембра и Београд. Регент Александар је 1. децембра 1918. године прогласио уједињење, чиме је формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и отпочета реализација циљева Крфске декларације. Херојска борба српске војске током ратних година ставила је Србију у повољан положај на предстојећим мировним преговорима. Такође, дефинитивно сврставање Грчке уз силе Антанте у другој половини рата отворили су могућност њеној дипломатији да на конференцији у Паризу активно ради на остварењу грчких територијалних циљева.

⁶³ А. Пећинар, *нав. дело*, стр. 210–211; Р. Клог, *нав. дело*, стр. 94.

ЈУГОСЛОВЕНСКО-ГРЧКИ ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Приликом преговора и склапања мировних уговора након рата, југословенско питање представљало је највећи проблем међу балканским државама. Док је за све остале спорне територије, Банат, Истру, Задар, Ријеку, Корушку, као и за прецизно разграничење са Бугарском, требало више времена, те су и коначне границе утврђене тек 1920. године, дотле је најмање спорна граница била управо она са Грчком. Са грчке стране, Елефтериос Венизелос је изнео велике захтеве на рачун Турске и Бугарске, а његов примарни циљ била је Смирна у Малој Азији, чији су велики део становништва чинили Грци. Како су италијанске снаге, незадовољне решењем спора око Ријеке, почеле да се искрцавају у појединим местима у Турској, савезници су пристали на грчку окупацију Смирне. Терор над Турцима током те операције у пролеће 1919. године разгорео је турски национализам.⁶⁴ Ипак, Грчкој је уговором у Севру годину дана касније продужена надлежност над овим малоазијском градом за још пет година и обећан плебисцит о присаједињењу са Грчком, а Грчкој су припојени и највећи део Тракије, као и острва Имброс и Тенедос надомак Дарданелија.

Иако су на мировној конференцији разграничења између новоосноване Краљевине СХС и Грчке била наизглед неупитна, а став Венизелоса према северном суседу традиционално пажљив и благонаклон,⁶⁵ у току трајања преговора различите групације Грка у Грчкој и ван ње исказивале су претензије ка припајању области Дојрана, Битоља, Струмице „и других места северне Македоније... јер јој (Грчкој) историјски припадају“, а тим поводом у Солуну су у више наврата организовани и митинзи, за које је било индиција да имају подршку владе. Осим питања разграничења, већ на мировној конференцији искрсли су и други проблеми који су пратили југословенско-грчке односе наредних година – Југославија није благонаклоно гледала на развијање дипломатских односа између Грчке и Италије, а била је незадовољна и грчком отвореном политиком хеленизације која је спровођена над словенским живљем у Грчкој, ради које су Грци били спремни да се одрекну и активности које су претходно водили у правцу остваривања права и интереса грчког становништва у местима надомак границе која су остала у саставу Краљевине СХС.⁶⁶ Са друге стране, Краљевина СХС у погледу Македонаца није пратила начело народности, којим се иначе водила у својим захтевима на мировној конференцији. Југословенска делегација Краљевине није пристајала да ово питање буде покренуто – како је Никола Пашић обавештавао владу, „Ми одсутно одбијамо улазити о разговоре о тим питањима“,⁶⁷ а бојазан да ће клаузула о заштити мањина нанети штету суверенитету Краљевине СХС, а поготово по питању Македоније, пролонгирала је са југословенске стране и потписивање мировног уговора са Аустријом.⁶⁸

Двадесете године су, иако за Југославију и Грчку са великим изазовима како у унутрашњој политици, тако неретко и са суседним земљама, у ширем европском

⁶⁴ Искрцавање у Смирну пратило је велико насиље грчке војске, при чему је око 350 Турака рањено или погинуло. Долазак праведног и дисциплинованог Аристидиса Стергијадиса, грчког високог комесара, није могао да поправи горке последице учињеног (Р. Клог, *нав. дело*, стр. 95)

⁶⁵ На Париској мировној конференцији Краљевина СХС и Грчка имале су сукоб интереса са истом силом – Италијом. Такође, Краљевина СХС, Грчка и Румунија су током конференције заједнички иступиле у покушају да у уговор са Бугарском уђе одредба да ће ратним злочинцима судити међународни суд (Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Novi Sad, 2019, стр. 431–436)

⁶⁶ Драги Маликовић, „Југословенско-грчки односи 1918–1920. године“, *Универзитетска мисао*, вол. 1, бр. 1/2 (1993), стр. 12–20.

⁶⁷ А. Mitrović, *нав. дело*, стр. 219.

⁶⁸ Исто, стр. 447–453.

контексту представљале период у коме се начелно тежило миру. Британија и Француска су због привредних потешкоћа настојале да одрже дугорочан мир, а са њим и сопствену водећу позицију у међународним односима, док је исти отклон од нових сукоба био потребан и Немачкој, како би осигурала своје политичко, војно и привредно оснаживање. Краљевина СХС је током двадесетих година своју спољну политику градила изнад свега кроз односе са Француском, као и формирањем и јачањем институција Мале Антанте, савеза под патронатом Француске који је био штит версајског поретка у средњој и југоисточној Европи и брана ревизионистичким тежњама Мађарске и Бугарске.⁶⁹ Истовремено, двадесете године су југословенску спољну политику обележиле и страхом од италијанских претензија на Јадрану.

Југословенско-грчки односи, који су за време Париске мировне конференције и касније за време Венизелосове прве владе држани у званично пријатељским оквирима, по његовом одласку и повратку краља Константина на престо 1920. године, доживљавају преокрет, као последица нарастања страха на грчкој страни од евентуалних претензија северног суседа. И поред званичног наставка политике пријатељства, југословенско-грчки односи захваљују заједно са привременим приближавањем Краљевине СХС и Бугарске за време владе Александра Стамболијског.⁷⁰ Јасна намера да се стане на пут негативном развоју односа између Југославије и Грчке исказивана је од друге половине 1922. године, условљена најпре проблемима са којима се Грчка ускоро суочила у Малој Азији.⁷¹

Упркос чињеници да су крај Првог светског рата и решења мировне конференције били повољни по Грчку која је добила значајна територијална проширења, због чега се чинило да је вековни сан о Великој идеји коначно остварен, след неповољних догађаја довео је ускоро до највеће грчке катастрофе у 20. веку – немоћни да на преговорима у Лондону реше спор са Турском чија се нова влада није мирила са одредбама уговора у Севру, монархисти⁷² су почели да проширују територију у Анадолији и грчка војска је заустављена тек кад је продрла 500 километара од егејске обале ка унутрашњости. Савезници су прогласили неутралност у односу на ове догађаје, Французи и Италијани су се повукли, а снаге Мустафе Кемала Ататурка узвратиле су снажном контраофанзивом и ушле у Смирну.⁷³ У хаотичном грчком повлачењу пред турском војском град је евакуисан 8. септембра 1922. године, а пораз у Малој Азији имао је многобројне и далекосежне последице по економски и привредни развој Грчке, али и целокупну етничку слику на

⁶⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1980, str. 162–163.

⁷⁰ Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u 20. veku*, Beograd, 1980, str. 157–166; Αθανάσιος Δ. Λούπας, *Από τις σχέσεις συμμαχίας στην ψύχραση: Η Ελλάδα као το Βασιλείο των Σέρβων, Κροάτων και Σλοβένων (1919–1924)*[Од савезништва до захлађења: Грчка и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1924)], Αθήνα, 2019, pp. 71–79.

⁷¹ А. Пећинар, „Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919–1922“, *Архив*, год. 13, бр. 1/2, (2012), стр. 92.

⁷² У међувремену је Венизелос, који је покренуо операције у Анадолији, изгубио изборе, а монархисти који су однели победу наставили су акције у Малој Азији, иако су пред изборе обећавали земљи уморној од ратовања да ће их обуставити (С. Павловић, *нав. дело*, стр. 348)

⁷³ Влада у Турској окупљена је под Вођством Кемала Ататурка, у тренутку још увек нерешеног питања будућности султаната. Мир у Лозани од 24. јула 1923. године, којим се завршио грчко-турски сукоб у Анадолији, омогућио је Кемаловој Турској да се након вишегодишњих превирања потврди као слободна и независна држава. Република је проглашена три месеца касније, 29. октобра 1923. године (Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд, 2002, стр. 779)

Балкану.⁷⁴ Грчка се ускоро суочила са приливом од 1,3 милиона избеглица. Значајан део населио је грчки део Македоније, учинивши Грке већином, што је трајно утицало на питање словенске популације у овој области.

Ослабљена међународна позиција Грчке, која је након слома у Малој Азији тражила подршку и савезника,⁷⁵ довела је Краљевину СХС у повољан преговарачки положај у вези са трговачким повластицама у солунској луци. Грчка страна била је узнемирена и привременим приближавањем Краљевине СХС и Бугарске, стрепећи да се иза Нишког споразума крије договор о заједничком продору ове две земље на Егејско море. Истовремено, југословенска страна је тактизирала, пролонгирајући да искаже јасан став око потенцијалног новог сукоба између Турске и Грчке, те не желећи да са Грчком улази у политичке преговоре док се не изађе у сусрет захтевима у вези са Југословенском слободном зоном у Солуну, што је резултирало потписивањем Солунске конвенције ради уређења транзита преко Солуна између Краљевине Грчке и Краљевине СХС 1923. године.⁷⁶ Након краткотрајног задовољства које је на југословенској страни изазвао постигнути договор о формирању Зоне, потписивање протокола Политис–Калфов између Грчке и Бугарске на скупштини Друштва народа у септембру 1924. године, а којим је Грчка практично признала постојање бугарске мањине на својим северним територијама, изазвало је оштру реакцију у Краљевини СХС и поновно затезање односа између Атине и Београда. Овај грчки потез је за последицу имао поништавање Уговора о савезу из 1913. године, годину дана пре његовог званичног истека.⁷⁷ Иако је у званичној југословенској ноти као образложење стајало питање манастира Хиландара као и неразјашњена права на железничку линију и луку, у основи ове одлуке стајало је незадовољство због решавања питања словенског становништва у грчкој Македонији на релацији Атина–Софија, као и тежња да се затегнутост искористи

⁷⁴ На мировној конференцији у Лозани договорена је размена становништва великих размера у којој су православни хришћани напустили Малу Азију, муслимански Албанци грчки део Епира и Македоније, док су муслимани који су говорили грчким језиком напустили Крит. Из Грчке су у размени са Турском исељавани и славофони становници муслиманске вере (Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива (ДА МСП РС, ПА), Грчка, 1949, ф. 39, 39/425) док су изузетак чинили Турци у Тракији, којима је дозвољено да остану у оквиру Грчке, као и Грци из Цариграда и са острва Имброса и Тенедоса који су се вратили својим кућама у Турској. Укупан број Турака који је остао у Грчкој и Грка у Турској био је приближно исти – око 100.000. Иако су нехомогена етничка слика и бројчано значајне мањинске заједнице биле присутне и у скоро свим другим земљама источне Европе након Великог рата, овако велике сеобе становништва организоване су само између Бугарске, Грчке и Турске (Филип Лонгворт, *Стварање Источне Европе*, Београд, 2002, стр. 137)

⁷⁵ Изолован међународни статус Грчке након пораза у Смирни додатно је дошао до изражаја током једномесечне италијанске окупације Крфа у септембру 1923. године. Ова епизода упозорила је како европске државе, тако и САД, да мир на Јадрану у будућности може зависити од расположења италијанског премијера Мусолинија, док је истовремено истакла неопходност грчког изласка из изолације и успостављања чвршћег међународног положаја (Αντώνιος Κούλας, *Οι ελληνογιοιοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928 [Грчко-југословенски односи од 1923 до 1928]*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Аристотеловом универзитету у Солуну 2007. године, стр. 43–44; James Barros, *The Corfu Incident od 1923: Mussolini and the League of Nations*, New Jersey, 1965)

⁷⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1930*, knjiga prva, Beograd, Zagreb, 1986, стр. 174–175.

⁷⁷ Αρετής Τούντα Φεργάδη, *Έλληνο-βουλγαρικές μειονότητες: πρωτόκολο Πολίτη–Κάλφωφ 1924–1925 [Грчко-бугарске мањине: протокол Политис–Калфов 1924–1925]*, Θεσσαλονίκη, 1986, pp. 90–104.

за заузимање још повољније преговарачке позиције о солунској луци.⁷⁸ Ови догађаји успорили су и реализацију претходних договора у вези са Зоном, па је примопредаја простора извршена тек у марту 1925. године, што није значило стављање тачке на даље несугласице, нарочито у вези са питањем права на железничку пругу на деоници Ђевђелија–Солун.⁷⁹ Такође, преговори о потписвању ширег споразума и савеза ишли су и даље тешко и споро, у клими незваничног међусобног неповерења и будног праћења промена токова у међународним односима.⁸⁰

Немогућност да се за кључна нерешена питања између Краљевине Грчке и Краљевине СХС нађе компромис превазиђена је тек доласком Елефтериоса Венизелоса на место премијера 1928. године и применом његове „балканске политике“. Венизелосову спољну политику карактерисало је умањивање значаја национализма зарад регулисања односа са суседима па су тако, већ прве године његовог мандата, најзад остварени вишегодишњи покушаји приближавања Југославије и Грчке. Својом вештом дипломатијом он је 1928. године потписивањем споразума о пријатељству са Италијом и формално утврдио односе са том земљом, истовремено задржавши благоданост Француске која је подстицала Краљевину СХС да ублажи ставове према Грчкој о спорним питањима и у октобру 1928. године потпише са њом Протокол. Грчка дипломатија издејствовала је за себе и други важан уступак са југословенске стране – иако је Краљевина СХС настојала да овим Протоколом обезбеди грчку подршку у случају евентуалног напада треће стране, Венизелос је то избегао и споразум је у коначној верзији подразумевао грчку неутралност. Ипак, како је Југославија и на унутрашњем плану пролазила кроз бројне изазове крајем двадесетих година, позитиван одјек у јавности након таквог спољнополитичког помака био је више него добродошао, упркос значајном ублажавању ставова са југословенске стране. Овај Протокол прерастао је већ неколико месеци касније, марта 1929. године, у Пакт о пријатељству, измирењу и посредовању, чиме је утврђен правац приближавања Краљевине СХС и Грчке.⁸¹

Исте године из Грчке је потекла иницијатива о широј балканској сарадањи, што се подударало са француском идејом о европским интеграцијма и стварању чвршћег штита за версајски поредак у југоисточној Европи. Конференције балканских земаља

⁷⁸ А. Пећинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2012. godine, str. 46.

⁷⁹ Британска дипломатија је, као и грчка влада, сматрала да је у одређеном делу владајућих кругова у Београду постојала тенденција и идеја о југословенском продору до Солуна. Овакав закључак изведен је, између осталог, и на основу напора које је влада СХС уложила да откупи деонице железничке пруге од Ђевђелије до Солуна и да на истој успостави контролу саобраћаја. Запажања британског посланика у Београду указивала су на то да је Краљевина СХС средином двадесетих година била далеко више окренута питању Солуна него Малој Антанти, док се истовремено „прави да верује у неминовност италијанско-грчког споразума против Југославије“ (Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1930*, knjiga prva, str. 283–290)

⁸⁰ Споразум о спорним питањима који је на притисак Британије ипак постигнут између Југославије и Грчке у току 1926. године, грчки парламент одбио је да ратификује. Неуспех овог споразума, који је требало да буде први корак ка реализацији британске идеје „балканског Локарна“, довео је до захлађења у југословенско-грчким односима наредне три године. Иако овај, као и други балкански спорови (Грчка–Турска, Албанија–Грчка, Бугарска са свим суседним земљама), нису имали директног утицаја на токове међународне политике, они су свакако представљали њен уочљив и важан део (Чедомир Попов, *Od Versaja do Danцига*, Београд, 2015, стр. 293–294)

⁸¹ О Протоколу више: А. Пећинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*.

установљене почетком тридесетих година у прво време су се бавиле пре свега сарадњом на привредним, културним и техничким питањима, као и покушајима да са превазиђу несугласице око македонског питања, али су разматрања заједничких балканских интереса, условљена променом ситуације у Европи, ову сарадњу наредних година усмериле у правцу формирања војно-политичког пакта са циљем очувања територијалног поретка. Савез који је, након дужих разматрања питања садржаја и потписница уговора, закључен у фебруару 1934. године, чиниле су Југославија, Румунија, Грчка и Турска.⁸² На стварање Балканског пакта, побољшање југословенско-бугарских односа и уопштено чвршће повезивање земаља Балкана италијански премијер Мусолини одреаговао је закључивањем тзв. Римских протокола између Италије, Аустрије и Мађарске, истичући тиме да Италија има разумевања за ревизионистичке тежње ових земаља.⁸³

Након што су двадесете године протекле у начелном настојању већине земаља да се задржи мир, наредна деценија донела је бројне промене – тридесетих је у први план изашла одлучна тежња Немачке да створи велику државу која би доминирала не само Европом, него и светом, док је са сличним идејама и методама Немачку следила Италија, стварајући одлучно своју зону утицаја у Средњој Европи и на Балкану.⁸⁴ Некадашње окупљање држава у Друштво народа око идеје очувања мира губило је на суштинском значају, а блоковска подељеност постајала је очигледна европска стварност. Иако је у међуратном раздобљу у Европи постојало неколико подељености, од којих је можда најочљивија била она на три различита политичка уверења и система (либерализам, комунизам и ауторитарни национализам), тридесетих година избила је у први план дубља триполарност интереса која се пред вратима рата показала одлучујућом: интерес очувања версајског поретка, интерес за поништавањем версајског поретка и интерес очувања, по могућству проширења комунизма. Питање ове деценије било је како ће се прегрупписати ове снаге и који ће бити исход трења које се стварало у свету непремостивих разлика.⁸⁵

Французи су рано стекли јасну слику значаја јачања Немачке, те њихова реакција на аспирације из Берлина тридесетих година, иако није била агресивна, ипак није изостала – у покушајима да постави Немачку у положај изолованости, Француска је и даље полагала на везе са малим земљама Источне Европе, истовремено се приближавајући Италији, али и побољшавајући везе са Совјетским Савезом, који је постепено излазио из међународне изолованости. Истовремено, Британија је покушавала немогуће – да фашистичке силе умирује мањим и већим уступцима, као и да

⁸² Годину пре потписивања пакта обележило је приближавање Југославије и Бугарске, док је Грчка зазирала од заједничких интереса две суседне земље на њиховим јужним границама. Пошто је Бугарска одбила да се укључи у пакт, формирању савеза приступиле су Југославија, Румунија, Турска и Грчка, не без потешкоћа. Након дводневног састанка четворице министара 3. и 4. фебруара 1934. године у Београду, на коме је после дугих преговора ипак постигнута сагласност о спорним питањима и тексту споразума, свечано потписивање Пакта и пратећих протокола обављено је 9. фебруара у Атини (Џ. Avramovski, *Balkanska Antanta 1934–1940*, Beograd, 1986, str. 107–117)

⁸³ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb, 1975, str. 66–68.

⁸⁴ „Италијански фактор“ био је важан за разумевање тока развоја француско-српских односа у међуратном периоду – док је за краљевину СХС/Југославију главна претња била Италија, Француска је сву своју пажњу усмеравала на држање Немачке под контролом и на одржавање колективне безбедности у Европи, чинећи то, између осталог, и успостављањем савеза са Италијом (Станислав Сретеновић, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940“, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2015, стр. 209–210)

⁸⁵ Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд, 2012, стр. 574–598.

овај блок ослаби приближавајући му се, верујући да ће фашистичку експанзионистичку политику на овај начин ставити под контролу.⁸⁶

Југословенска дипломатија сматрала је да је Француска, у страху за сопствене интересе, приближавањем Риму препустила Југославију италијанским плановима, и стога је настојала да се постепено окреће великој сили са којом није имала несугласице – Немачкој, развијајући са њом најпре привредне везе.⁸⁷ Немачка је за своје економске интересе на Балкану успешно искористила кризу изазвану италијанским нападом на Етиопију и санкцијама које је против Италије увело Друштво народа – губитак италијанског тржишта балканске земље надокнађивале су појачањем спољне трговине са Немачком.⁸⁸

Истовремено, антисовјетско расположење у југословенској спољној политици није јењавало, иако су велике силе не само признале СССР, већ са њом потписивале и међународне уговоре. Након смрти краља Александра, суочена са слабошћу Друштва народа, узнемирујућом француском спољном политиком и амбивалентним енглеским држањем према Италији, Југославија се полако померала са свог дугогодишњег положаја у оквиру француског сигурносног система ка позицији неутралности, истовремено преиспитујући своје односе са државама Балканског пакта и Мале Антанте,⁸⁹ те умирујући односе са Италијом. Постепено удаљавање Југославије од француског утицаја и приклањање немачком, наишло је на подршку Британије у оквиру њене „политике немешања“ и преусмеравања пажње Немачке на Исток, као и британских конзервативаца, у чијој се сфери утицаја налазио и кнез Павле.⁹⁰ Током 1937. године постигнут је Уговор о ненападању и посредовању са Италијом, док је са Бугарском потписан Уговор о пријатељству у јануару 1938. године, праћен протестом Грчке и Румуније. Председник југословенске владе Милан Стојадиновић сматрао је уговор са Бугарском једном од основа своје спољне политике, рачунајући да „ако Бугари и Срби не ремете мир у овом крају света, нема ко други да га поремети“. Ипак, имајући у виду искуство из Балканског и Првог светског рата, премијер је настојао да појача везе и са земљама Балканског пакта, како би се Бугарска „држала у шаху, у случају да наступи

⁸⁶ Мотиве за британску политику зближавања са европским диктаторима, коју је у име конзервативаца посебно упорно спроводио премијер Чембрлен, треба потражити, између осталог, и у чињеници да су у овим диктатурама спровођене интензивне антикомунистичке активности (Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, стр. 389–390)

⁸⁷ Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1973, стр 67–69; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd, 1980, стр. 164–165.

⁸⁹ Немогућност да чланице ових савеза поштују своје међусобне уговорне обавезе у све компликованијим међународним околностима дошла је до изражаја током састанка сталног савета Мале Антанте у Братислави 1936. године, када је постало јасно да међу земљама-чланицама више нема заједничког интереса и језгра заједничке одбране. Овакав развој догађаја указивао је на занемарљив значај који ће ови савези имати у освит светског рата, као и на то да ће, у циљу борбе за националну сигурност, своје односе са суседима и великим силама свака земља решавати појединачно (Ј. Хоптнер, *нав. дело*, стр. 91–93) Могућу нерелевантност међудржавних савеза и уговора у тренуцима када буду угрожени други интереси великих сила истицао је југословенски председник владе Милан Стојадиновић, сматрајући да је ослањање само на версајски систем, Друштво народа и колективну безбедност безизгледно, с обзиром на то да Енглеска и Француска нису ни кадре, ни вољне, да стану у озбиљну одбрану Југославије (Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970, стр. 431–432)

⁹⁰ В. Krizman, *нав. дело*, стр. 83–84.

каква нежељена промена у Софији“.⁹¹ Међутим, иако је Стојадиновић покушавао да формално задржи политику неутралности, то је бивало све теже, и то не само за Југославију, већ и за друге балканске земље.⁹²

У другој половини тридесетих, политичка нестабилност која је обележила деценију увелико је завладала и Грчком – Венизелосова влада завршила је свој четворогодишњи мандат 1932. године, да би после два неуспешна државна удара 1933. и 1935. године, Венизелос избегао у Француску. Искористивши превирања у којима је укинута република и на престо поново дошао краљ Ђорђе, генерал Метаксас је успео да задобије подршку круне, пренебрегне одређене одредбе устава и успостави диктатуру у августу 1936. године. Метаксасова владавина остала је забележена по снажној пропагандној машинерији – режим *Четвртог августа* тежио је да успостави Нову државу на „изгубљеним узвишеним вредностима и идејама“, што се постизало кроз централизовану власт, гашење политичког живота, цензуру и потпуну контролу масовних медија и културе.⁹³ Иако се Метаксас према Немачкој односио са симпатијама, и сам тежећи да, према британским оценама, води унутрашњу политику у национал-социјалистичком духу,⁹⁴ грчка декларативна неутралност у освит Другог светског рата ипак је била обојена његовом неупитном пробританском спољном политиком, као и британском подршком Метаксасу током целог периода диктатуре.⁹⁵

Истовремено, Британија се у дешавања у југоисточној Европи активно укључила тек 1939. године, бивајући принуђена да, суочена са немачким и италијанским планом о продору на Балкан, напусти своју „политику немешања“. Желећи да заштити своју традиционалну поморску политику на Медитерану, она је бурно реаговала на италијанску окупацију Албаније 1939. године, пружајући гаранције прво Грчкој, а онда и Румунији, под утицајем Француске и у страху од гласина о скором немачком нападу на Пољску или Румунију.⁹⁶

Напад Италије на Грчку, као и приступање Румуније, Бугарске и Мађарске Тројном пакту, означили су крај могућности да Југославија задржи неутралност. Велика

⁹¹ М. Stojadinović, *nav. delo*, str. 406–407.

⁹² У сложеним међународним околностима пред Други светски рат, попустљива политика Француске и Британије према Осовини усмеравала је и балканске владе на компромисна решења. Југословенско приближавање Бугарској и Италији, довело је до блиске сарадње Грчке и Турске, иако је Анкара још увек посматрала Југославију као „истурени турски бедем на Балкану“. Припајање Аустрије Рајху у мају 1938. године, као и расцеп Чехословачке исте године без реакције њених савезница из Мале Антанте, показали су, међутим, да политика попуштања неће зауставити немачко ширење и довели су до даљег престројавања снага (Milan Ristović, *Turska osmatračnica: jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst*, Beograd, 2013, str. 22–23)

⁹³ Marina Petrakis, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece*, New York, 2006, pp. 3–8. Метаксасову диктатуру карактерисало је и залагање за говорни облик језика. Истовремено, положај словенског живља у грчкој Македонији упадљиво је погоршан – током диктатуре одрасли су били принуђени да посећују вечерње школе у циљу учења грчког језика, док су за коришћење матерњег језика претиле казне и малтретирања. Службе у црквама више нису смеле да се врше на старословенском већ на грчком језику, а декретом од 15. јула 1937. године забрањена је употреба словенских имена села и градова (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 31, а.ј. 8; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 39, 40)

⁹⁴ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, Beograd, 1968, стр. 315–316.

⁹⁵ John Thomas Malakasses, *British-American Conflict over the Question of the Monarchy in Greece. The first Phase of the Active British Intervention in Greece and the Prelude to the American Involvement in the Affairs of Greece*, Ioannina, 1980, pp. 15–19.

⁹⁶ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978, str. 21–22.

Британија, која је покушавала да поврати свој утицај у Југославији, и Немачка, надметале су се у моћи свог уплива на политички врх у Југославији. Суочен са притиском, кнез Павле одлучио се за приступање Тројном пакту,⁹⁷ што је резултирало демонстрацијама, падом владе и избијањем дела војног врха у први план. Осим одбацивања Пакта, београдски догађаји од 27. марта, иначе подржани од антифашистички расположених политичара и маса, завереничких официрских група, као и британских дипломатских и обавештајних фактора, означили су и прво велико иступање на сцену југословенских комунистичких снага.⁹⁸

х х х

Југословенско-грчке односе између два рата пратио је рад неколико удружења, пре свега југословенских држављана у Грчкој, као и лига грчко-југословенског пријатељства. Клуб југословенских држављана постојао је у Солуну од 1918 године, а његов оснивачки акт званично је одобрио солунски суд 1921. године. Ово удружење основано је са циљем да, како се у самом статуту наводи, „прикупи у једну целину држављане Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца који у Солуну живе стално или привремено ради узајамног зближавања и упознавања; да својим члановима у случају потребе пружи нужну помоћ материјалну или моралну; да у Солуну оснује читаоницу и библиотеку за своје чланове.“ Учлањење у клуб било је дозвољено само југословенским држављанима са сталним или привременим боравком у Солуну, а уз обавезну препоруку два члана. Приходи клуба заснивали су се на чланаринама и прилозима, од којих је основана и поменута читаоница за чије су потребе набављани књиге, дневни листови и месечни часописи, на „домаћем“ и страним језицима, а клуб је имао и свој певачки хор и тамбурашки оркестар.⁹⁹ Управа, коју су чинили углавном трговци, организовала је излете, као и забаве у просторијама које је клуб делио са трговачком и индустријском комором, док је чланство било обавезно за све држављане на територији југословенског конзулата. Према реферату Генералног конзулата у Солуну из 1951. године о предратним активностима овог удружења, сиромашни део југословенске колоније у овим активностима слабо је учествовао, а клуб је имао „политичко-пропагандни карактер“ – управа је углавном фигурирала према Грцима, настојећи да јавности прикаже да Југославија води рачуна о својим држављанима. Клуб је престао са радом 1941. године, након окупације Југославије и Грчке.¹⁰⁰

У Солуну је од 1929. постојало и Удружење Грка и Срба, Хрвата и Словенаца (1930. године преименовано у Грчко-југословенско удружење Солуна). За разлику од сличног, али слабије ангажованог удружења које је постојало у Атини, солунско удружење било је у предратном периоду веома активно, окупљајући привредне кругове заинтересоване за

⁹⁷ Значајан сегмент преговора о приступању Југославије Тројном пакту резултирао је договором о територијалном прикључењу Солуна и једног дела Грчке (од Солуна до Ђевђелије) Југославији. (Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, New York 1993, стр. 93–95); ова могућност помињана је и током ранијих разговора Милана Стојадиновића како са Муслинијем, тако и са италијанским министром спољних послова, грофом Ђаном, али је председник југословенске владе истицао добре и савезничке односе са Грчком (М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, стр. 363, 439, 538, 665)

⁹⁸ В. Petranović, *nav. delo*, стр. 174–178.

⁹⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 46160.

¹⁰⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1950, ф. 30, 411495.

рад са Југославијом. Број чланова износио је око осам стотина. Циљ удружења, како је дефинисано Правилима при оснивању, био је „развитак пријатељских односа између суседних земаља Југославије и Грчке путем бољег познанства и неговања хуманитарних, друштвених и привредних односа двају народа“. Овај циљ имао се реализовати кроз организовање предавања, екскурзија, студентских путовања, контакте културних и привредних организација две земље. Важно је напоменути да се управни савет састојао од 8 чланова грчке и четири члана југословенске народности, а удружење се финансирало чланарином, прилозима и издавањем просторија у закуп.¹⁰¹

Југословенска колонија била је прилично бројна у Солуну и околини – према неким извештајима, 1918. године она је чинила 4000 чланова.¹⁰² У самом Солуну тада је било око 120 српских трговачких радњи, од којих су неке биле водеће у граду, а бројност југословенских држављана повећана је и стварањем Југословенске слободне зоне у Солуну. Југословенској колонији између два светска рата наставила је као парохијска црква да служи црква Светог Саве, метох манастира Хиландара. На њеном челу су се у служби пароха током двадесетих година 20. века неретко налазили и хиландарски монаси, а током тридесетих успостављена је редовна служба свештеника послатих из Југославије. Пароси цркве Светог Саве обављали су истовремено и функцију свештеночуvara Српског војничког гробља на Зејтинлику, чија је градња завршена 1936. године. Једном од свештеника ове цркве, протојереју Стојану Стојићу, приписује се и поновно отварање српске основне школе у Солуну.¹⁰³

Друга врста удружења која су се у Грчкој формирала након Балканских ратова и Првог светског рата била су удружења Грка из Југославије. Због неслагања са одлуком мировне конференције након Првог светског рата, из Југославије се иселило око 7000 Грка са подручја срезова Битољ, Ђевђелија и Струмица, који су од стране грчких власти насељени у близини југословенске границе, где су према местима порекла формирали своја удружења. Пошто се у највећем броју случајева радило о трговцима и интелектуалцима, већина их се населила у градовима, и у периоду између два рата велики део њих покривао је руководеће положаје локалних власти. Током година је због сељења компактност ових група знатно ослабила, а као већи и важнији остали су активни клубови Битољчана у Солуну и Лерину, те клуб Струмичана у Солуну.¹⁰⁴ Најутицајније од њих, удружење Грка Битољчана у Солуну, основано је 1913. године од стране Грка који су након балканских ратова напустили Битољ, који је припао Србији, и преселили се у Солун. Чланство су чинили махом Цинцари из Битоља који су учећи у грчким школама и учествујући у грчким организацијама постали Грци по осећању националне припадности. Удружење је добило назив *Картерија* (стрпљење, очекивање) које је указивало на претензије да Битољ поново постане део грчке територије, а преко своје делегације се 1920. године обратило и Генералној скупштини Друштва народа са захтевом да се Битољ уступи Грчкој. Ово удружење било је у непосредној вези са удружењем Битољчана у Лерину.¹⁰⁵

¹⁰¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 46160.

¹⁰² Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 1998, стр. 174.

¹⁰³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 413674.

¹⁰⁴ АЈ–837 (Кабинет председника Југославије)–I–2/3.

¹⁰⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 47677.

ЈУГОСЛАВИЈА И ГРЧКА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ГРЧКОМ ГРАЂАНСКОМ РАТУ

Иако су и Меткакас у Грчкој и Намесништво у Југославији дочекали освит Другог светског рата са тежњом да што дуже избегну улазак у сукобе и задрже релативну неутралност у односу на догађаје и поделе у Европи, такво стање пред надолазећим ратом није могло дуго да опстане. Италија је напала Грчку у октобру 1940. године, што је Грчку недуго затим учинило првом Британском савезницом у рату.¹⁰⁶

После успешне контраофанзиве и привременог потискивања италијанских трупа са територије Грчке, генерал Метаккас умро је у јануару 1941, након чега је његов наследник Александрос Коризис озваничио савезништво са Британијом и прихватио њену војну помоћ. Упркос подршци британског експедиционог корпуса грчким снагама, после удруженог напада сила Осовине на Југославију па затим и Грчку у априлу 1941. године, Грчка је у наредна два месеца, до јуна 1941. године, у потпуности окупирана од стране немачких, италијанских и бугарских снага. Краљ Ђорђе II, влада, као и део војске, најпре су се повукли на Крит, а затим и напустили земљу, проеввши ратне године у Лондону и Каиру, све до 1944. године. У освајачком налету сила Осовине, Бугари су искористили околности да оживе своје претензије из времена Балканских ратова те су у окупиране делове западне Тракије и Македоније почели да настањују бугарски живаљ и протерују грчко становништво,¹⁰⁷ док су и Италијани имали велике претензије у Грчкој, најпре на острва у Јонском мору, али и на Додеканезу у Егејском мору. Прилике су се на почетку рата одвијале на сличан начин и за Југославију – попуштање кнеза Павла пред Хитлеровим притиском за приступање пакту резултирало је демонстрацијама 27. марта, војним пучем и проглашењем краља Петра II пунолетним, након чега је Хитлер издао наређење да Југославија буде уништена, истовремено са Грчком. Краљ Петар II је напустио земљу, и тако се југословенска влада, као и грчка, нашла у избеглиштву у Великој Британији, под протекцијом ове земље. Немци су ускоро изнудили потпуну капитулацију Југославије, а њени делови су распарчани између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске, док је на великом делу некадашње Југославије успостављена НДХ.

Комунистичке партије одреаговале су на избијање рата подједнако брзо и у Грчкој и у Југославији. У Грчкој, она је искористила политичку апатију и опште неповерење које је настало после Метакасове диктатуре да значајно увећа свој утицај и позиције, нудећи визију праведнијег друштва.¹⁰⁸ Грчки комунисти су у септембру 1941. основали Национални ослободилачки фронт (ЕАМ),¹⁰⁹ први организовани покрет отпора у Грчкој, политичко крило ширег покрета који је војне снаге окупљао под именом ЕЛАС (Национална народноослободилачка војска).¹¹⁰ Током рата, ЕЛАС-у је приступио велики број Славомакедонаца¹¹¹ који су се масовно одлучивали за борбу против окупатора у

¹⁰⁶ Грчка је 28. октобра 1940. године чувеним „Великим НЕ“ (Μεγάλο ΟΧΙ) одбила груби италијански ултиматум који је подразумевао уступање важних грчких стратешких тачака Италији (Р. Клог, *нав. дело*, стр. 125)

¹⁰⁷ Из Бугарске окупационе зоне протерано је око 100.000 Грка и настањено 122.000 Бугара (Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949*, Београд, 2016, стр. 38)

¹⁰⁸ Комунисти су у Грчкој, поред осталих слојева друштва, врло брзо стекли наклоност и словенске мањине (Ричард Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003, стр. 136)

¹⁰⁹ ЕАМ су, поред КППГ, чиниле још три мање партије левог опредељења: Социјалистичка патрија Грчке, Савез народне демократије и Земљорадничка странка Грчке.

¹¹⁰ Р. Клог, *нав. дело*, стр. 127.

¹¹¹ Назив за словенско македонско становништво у северној Грчкој није уједначен кроз југословенску/српску и грчку историографију. У грчкој историографији, за национални идентитет какав се развио у НР Македонији после Другог светског рата у употреби је назив *Σλαβομακεδόνιοι*

оквиру овог покрета отпора.¹¹² Истовремено, у северозападној Грчкој развио се мањи, али такође значајан, некомунистички покрет отпора под именом ЕДЕС (Национални републикански грчки савез), на чијем се челу налазио пуковник Наполеон Зервас. Током британског покушаја координације деловања два покрета отпора, представници ЕДЕС-а и ЕЛАС-а отпутовали су у августу 1943. године у Каиро на преговоре са краљем и избегличком владом, као и са представницима британске власти. Како је Черчил био наклоњен краљу, захтев герилаца да се одлука о његовом повратку у земљу донесе плебисцитом је одбијен, и они су враћени у Грчку. Након пропасти ових преговора дошло је до сукоба између ЕДЕС-а и ЕЛАС-а и жестоких борби током зиме 1943/44. године, због неслагања у вези са дугорочним циљевима. Примирје је постигнуто тек у фебруару 1944. године, након чега је ЕАМ основао Политички комитет националног ослобођења који је представљао владу у ослобођеном делу Грчке. Черчил је, подстакнут овим догађајем и страхом од доласка комуниста на власт, са Стаљином у октобру 1944. године постигао чувени „договор о процентима“. И поред преовлађујућег утицаја ЕАМ-а, који је додатно ојачао након капитулације Италије, челници ове организације су, вероватно под утицајем договора са Стаљином, као и након неколико стратешких пропуста у политици

(Славомакедонци), израз *Τα Σκόπια* (Скопље) употребљава се и у значењу НР Македоније, док се под појмом *Σλαβόφωνοι* (славофони становништво) подразумева све становништво грчког дела Македоније које говори словенским/македонским језиком, независно од националног идентитета. Када се говори о *македонском језику* и *македонској мањини* за период који обрађујемо, у грчкој историографији се у великом броју случајева користе наводници («μακεδονική γλώσσα», «μακεδονική μειονότητα»). У југословенској/српској историографији за словенско македонско становништво у Грчкој срећемо називе *Македонци из Егејске Македоније*, *Егејски Македонци*, *Македонци из Грчке*, *Славомакедонци*. У оквиру ове дисертације, становништво грчке Македоније које говори словенским/македонским језиком, а без обзира на национални идентитет, назива се Славомакедонцима.

¹¹² Став грчких комуниста према македонском питању се мењао у току рата. На састанку са представницима КПЈ и КПА почетком рата, према забелешкама представника КПЈ, Сантос и Јоанидес су заузели став да „не постоји неки македонски народ, него постоје само Грци, Срби и Бугари, који живе на територији која се назива Македонија“. По писању Светозара Вукмановића Темпа, у првим годинама Другог светског рата, руководство грчког ЕАМ-а забрањивало је употребу македонског језика као и отварање македонских школа на ослобођеним територијама Грчке. Овај став унеколико је попустио у току 1943. године, „под притиском маса“, те су Славомакедонци могли користити матерњи језик, издаване су новине на македонском језику и дозвољено му је формирање сопствених масовних организација, када је, уз пристанак ЕАМ-а, формиран и СНОФ – Славомакедонски народноослободилачки фронт. Број чланова који су приступили ЕАМ-у (а касније ЕАМ-у и СНОФ-у) из области Костура (Касторије) и Лерина (Флорине) износио је око 90.000, што показује да је готово целокупно становништво ове области приступило народно-ослободилачком покрету. У оквиру борбе против окупације славомакедонско становништво користило се различитим средствима, од политичких штрајкова до оружаних борби, које су средином рата прерасле у свенародну оружану борбу. У овим борбама били су уједињени славомакедонско и грчко становништво, а такође је и македонско становништво са југословенске и грчке стране дејствовало заједно – заједничком борбом македонских јединица народно-ослободилачке војске Југославије и македонских јединица ЕЛАС-а нападути су и ослобођени већи градови и железничка чворишта Лерин (Флорина, августа 1944. године) и Воден (Едеса, 4.августа 1944. године). Док, по Темпу, „право самоопредељења Егејских Македонаца након рата никада није ни било предмет размишљања“, средином рата обећана је својеврсна културна аутономија. И поред бројних нерешених питања, славомакедонско становништво је масовно приступало народноослободилачком покрету. Пред крај рата, дошло је до поновног заоштравања између грчког руководства комунистичке партије и славомакедонских припадника у вези са правом на самоопредељење, што је резултирало затварањем славомакедонских фронтских организација, као и хапшењем и малтретирањем њихових руководиоца (Svetozar Vukmanović, *Komunistička partija Grčke i narodnooslobodilačka borba: taktika demokratske armije Grčke u periodu 1946–1949*, Zagreb, 1949, str. 32–34; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 39, 39–42)

руководства, одустали од даљих побуна против избегличке владе која је, са Георгиосом Папандреуом на челу, стигла у ослобођену Атину у октобру 1944. године.

Као и у Грчкој, и у Југославији су се већ на самом почетку рата развила два правца покрета отпора – комунистички, под вођством Јосипа Броза Тита, који је, такође као и партија у Грчкој, новонастало стање видео као могућност КП да после рата изађе из илегале и заузме власт, и покрет пуковника Драже Михаиловића који није признавао капитулацију, и сматрао је своју војску везом са званичном југословенском војском и владом у избеглиштву. Разлика између грчке и југословенске владе у избеглиштву била је и у томе што грчка влада, за разлику од југословенске, испрва није стекла оданост и признање неког од устаничких покрета у земљи. Напротив, у Грчкој се непопуларност диктатуре пренела и на анимозитет према краљу и касније према његовом повратку у земљу,¹¹³ док је Михаиловићев покрет од самог почетка признавао избегличку владу као легитимну и радио на повратку краља у земљу. И у Југославији и у Грчкој, окупатори су именовали колаборационистичке владе, а покрети отпора су се међусобно сукобљавали, што су за своје интересе у обе земље користили како окупатори, тако и стране силе савезнице.

Први контакти Југославије и Грчке почетком рата догађали су се под патронатом Британије, а између избегличких влада две земље у Лондону. Британци су већ на јесен 1941. године пред ове две владе изнели предлог о формирању федерације, у тежњи да се у послератној Европи на тај начин ојачају мале државе, како би могле да се привредно и стратешки одупру притиску Немачке.¹¹⁴ Закључивањем балканске уније између Југославије и Грчке, а која би била отворена за приступ и других балканских држава, влада Велике Британије желела је да учврсти позицију велике силе на Балкану.¹¹⁵ Важно је истаћи да су се разлике између југословенског и грчког става у односу на будућу балканску заједницу јавиле већ приликом формирања првих нацрта заједнице. Југословенска страна давала је унији на значају верујући у важност заједничке акције две земље на мировној конференцији, док је грчка страна, иако и даље за заједницу, покретала и питање проблема разграничавања, и својим ставом у преговорима око будућих тела и нивоа сарадње показивала да придаје мање значаја будућој заједници од Југославије, као и да жели да та сарадња буде на политички мање значајном нивоу. Балканска унија је ипак закључена између Југославије и Грчке 15. јануара 1942. године, што је уједно једини званични документ о сарадњи грчке и југословенске владе у избеглиштву.¹¹⁶ Могло би се закључити да је Форин офис у Балканској унији видео и „једну јаку гаранцију противу евентуалне болшевичке опасности са истока“, како се наводи у елаборату Министарства спољних послова краљевске владе, те је тако ова федерација свакако представљала и британски покушај за јачање сопственог утицаја на

¹¹³ У току 1942. године Наполеон Зервас је под британским утицајем почео да мења став према краљу, прихватајући повратак Ђорђа II у земљу (М. Ристовић, *На прагу хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949*, стр. 40)

¹¹⁴ E. Barker, *nav. delo*, str. 133.

¹¹⁵ Вођен сумњом у Совјетске намере са Румунијом, као и намером да осигура британски утицај на Балкану, Форин офис је био наклоњен идеји да Балканској унији на крају приступе и Бугарска и Румунија. Како не би изазвала совјетску реакцију, ова намера није изражавана званично, са изузетком изјаве британског министра спољних послова Идна који је у Доњем дому рекао како се „тим грчко-југословенским уговором несумњиво ствара основица за балканску конфедерацију“ (Isto, str. 133–134)

¹¹⁶ Василиос Хронопулос, *Балканска политика избегличке грчке владе 1941–1944*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2010. године, стр. 134.

Балкану. Зато је Балканска унија са подозрењем дочекана у СССР-у, иако је званични совјетски протест изостао.¹¹⁷

Поред веза југословенске и грчке владе у избеглиштву, чија је сарадња престала након 1942. године, контакте су у току рата остваривали и југословенски и грчки покрети отпора, на основу идеолошке припадности и визије циљева током и након рата. Четнички покрет Драгољуба Михаиловића имао је током рата контакте са покретом Наполеона Зерваса,¹¹⁸ док су први контакти КПЈ и КПГ, те НОВЈ и ЕЛАС-а остварени на личну иницијативу Светозара Вукмановића Темпа, у току 1943. године.¹¹⁹ Такође, југословенски затвореници који су побегли из немачких логора Павлос Мелас и Харманкјој у околини Солуна,¹²⁰ придружили су се јединицама ЕЛАС-а, формирајући тако југословенску чету, те су се, као омиљени међу Грцима, заједно са совјетским заробљеницима који су такође бежали из немачких логора, борили у 31. пуку XI дивизије ЕЛАС-ових снага и са њим учествовали у неколико борби у којима су неки Југословени и погинули.¹²¹

Иако су на почетку сукоба британски владајући кругови били изразито антикомунистички настројени и скептични према Совјетском Савезу, даљи развој догађаја показао је да ће и Британија у оквиру своје стратегије на Балкану тесно сарађивати с револуционарним покретима југоисточне Европе које су предводили комунисти. Такође, опште веровање да Лондон тежи да из принципа задржи монархије где год је то могуће, није стајало – Форин офис и Черчил су показали одлучну намеру само у вези са повратком краља Ђорђа у Грчку.¹²² Напад Немачке на СССР 1941. године ускоро је учинио неопходним размишљање о отварању другог фронта, којим би се смањило притисак на СССР, а током 1942. године захтеви за отварањем другог бојишта били су још гласнији. На путу британским амбицијама да се нови фронт евентуално планира на Балкану стајао је Совјетски Савез, који је овај план преусмерио на северозападну Европу. Британија је, међутим, размишљала и дугорочно о својим интересима на овим просторима – иако је Америка одлучно одбијала да се обавезе на Балкану и да допусти да се ту отвори нови фронт, а СССР показивао још већу одлучност да искључи британски утицај са тих простора, Черчил се надао прилици која би вратила Британију у југоисточну Европу,¹²³ док је истовремено један од важних циљева био и приволети Турску на страну савезника. Чињеница да су први британски официри послати у Грчку у новембру 1942. године, док је до краја 1942. године у Југославији био само један британски официр, код Михаиловића, није сасвим конвенирала са британским аспирацијама на Балкану, па је Лондон у марту 1943. године одлучио да ступи у додир са Титовим партизанима, а ускоро и са албанским комунистима. Истовремено, британским официрима за везу у Грчкој дате су смернице да развију јаке

¹¹⁷ В. Petranović, *Balkanska federacija, 1943-1948*, Beograd, 1991, str. 37.

¹¹⁸ Компаративну анализу покрета отпора Драже Михаиловића и Наполеона Зерваса дао је Vaios Kalogrias у чланку „Draža Mihailović – Napoleon Zervas: A comparative analysis of Resistance and Collaboration in Serbia and Greece (1941-1944)“, *Balkan studies*, 50, Thessaloniki, 2015.

¹¹⁹ Темпов предлог о формирању заједничког штаба са ЕЛАС-ом Тито је одбио, што се може довести у везу са околношћу да је у то време Велика Британија већ узела у разматрање Тита као потенцијалног савезника.

¹²⁰ Затвореници који су умрли у овим логорима сахрањени су на партизанском гробљу на Зејтинлику.

¹²¹ Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941-1944*, Beograd, 1989, str. 403; М. Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945-1949*, стр. 41.

¹²² Е. Barker, *nav. delo*, str. 26-27.

¹²³ Различитост ставова Америке и Британије према Балкану дошла је до изражаја и кроз независно деловање ОСС и СОЕ на Балкану у последње две ратне године, при чему су овде две службе каткад наступале као сарадници а каткад као супарници (Isto, str. 124)

герилске снаге, што је довело до све већег британског ослањања на ЕАМ/ЕЛАС. У том периоду британски војни планери нису до краја разматрали политичке последице помагања комунистичких снага – императив је био усклађивање герилских операција на Балкану.¹²⁴ Као Стаљинов одговор на британске активности на Балкану, и совјетска мисија послата је Титу почетком 1944. године.

Ипак, британској страни било је јасно већ након конференције у Техерану да ће потпуну совјетску доминацију на Балкану моћи да ублажи само евентуалним договором о совјетско-америчко-британској сарадњи на том подручју. Затегнутост између Британије и СССР-а која је нарастала у првој половини 1944. године због британских активности у Румунији и слања нових совјетских мисија на Балкан, напослетку је превазиђена суочавањем са реалношћу о војном положају две силе на Балкану и чињеницом да се немерљив значај СССР-а у будућој победи над нацизмом мора платити стварањем совјетске интересне сфере у Источној Европи. Исход комплексне ситуације на Балкану као и крајњи резултат грађанског рата у Југославији био је непосредно везан за одлуку савезничких снага да се нови фронт отвори искрцавањем јуна 1944. године у Нормандији, а не у југоисточној Европи.¹²⁵ Како је Црвена армија већ завладала Бугарском, Румунијом и деловима Мађарске и Југославије, било је јасно да иза британских захтева за већим утицајем на Балкану не стоји војна снага која би то подржала, па је крајњи договор о постотцима између Черчила и Стаљина у октобру 1944. године било најбоље што се могло добити, иако се може рећи да је он истински примењиван само у Грчкој, где је превагнуо британски утицај упркос значајним резултатима које је левица постигла у борбама током рата.¹²⁶

Крај Другог светског рата у Југославији није значио и крај борбе југословенских комуниста за своју позицију, пре свега на међународној сцени, нити је крај рата у Грчкој значио унутрашњу стабилност и помирљивост грчке левике са споредним местом које јој је припало, након пресудне улоге коју је као покрет отпора одиграла у току рата, те су се у другој половини четрдесетих година обе земље суочиле са озбиљним изазовима, Југославија пре свега на спољнополитичком, а Грчка на унутрашњем плану.

Повратак избегличке владе у Грчку означио је почетак сукоба са грчком левицом, која се тешко мирила са подређеним положајем који јој је припао у новој влади. Већ у децембру 1944. године на улицама Атине избили су велики немири („Декемвријана“) услед непристајања ЕЛАС-а на заступљеност у новој војсци мању од 50% и незадовољства због захтеване демобилизације народно-ослободилачких снага које су бројале више од 60.000 бораца.¹²⁷ Југословенски комунисти уздржали су се од учешћа и пружања помоћи током децембарског устанка, пре свега у намери да се избегне сукоб са интересима Велике Британије и тиме могуће доведе у питање ступање на власт КПЈ. Истовремено, не укључити се директно у децембарске сукобе значило је и бити у линији

¹²⁴ Isto, str. 117–120. Више о британској политици према покретима отпора у Југославији и Грчкој: *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece* (edited by Phyllis Auty and Richard Clogg), London, 1975.

¹²⁵ Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, *Два века модерне српске дипломатије*, стр. 223–225.

¹²⁶ Овај договор подразумевао је претежан утицај Британије у Грчкој и СССР-а у Румунији, као и подељен утицај у Југославији. E. Barker, *nav. delo*, str. 147–148.

¹²⁷ P. Клог, *нав. дело*, стр. 138.

са Москвом, чија је реакција такође изостала.¹²⁸ Једини посредни глас о ставу југословенске власти о сукобима у Грчкој долазио је кроз штампу, у којој је повремено изражавана наклоност грчкој левици.¹²⁹

Након активног учешћа Велике Британије у овој ствари и слома крвавог децембарског устанка, у фебруару 1945. године је између сукобљених страна потписан споразум у Варкизи, којим је требало да се стави тачка на нарастајућу кризу у Грчкој. Међутим, за хиљаде грчких комуниста и бораца ЕЛАС-а овај споразум значио је капитулацију, због чега је дошло до таласа емигрирања, највећим бројем у Југославију, а у одређеном броју и у Албанију и Бугарску. По доласку у Југославију, део избеглица задржао се у НР Македонији, док је један, такође значајан део, формирао комуне у Војводини од којих се најважнија налазила у селу Буљкес.¹³⁰ Заједно са избеглицама, у Југославију је пребачено и по домовима распоређено и око 11.000 деце из Грчке.

Након кратког затишја у сукобима током 1945. године,¹³¹ те избора у марту 1946. године на којима комунисти нису учествовали и плебисцита којим је изгласан повратак краља, ЕЛАС-ови партизани су се вратили герилским борбама, а њихову новоосновану Демократску армију Грчке (ДАГ) повео је Маркос Вафијадис, чиме је у Грчкој и званично отпочео грађански рат. Као што је био случај са ЕЛАС-ом, и велики део ДАГ (око 40%) чинили су Славомакедонци.¹³²

Југославија се у другој половини четрдесетих година налазила у знатно другачијим околностима него током децембарске побуне у Атини, те је југословенско руководство, са већ учвршћеном влашћу и бољим међународним положајем, заузело предузимљивији став према борбама грчке левице. Помоћ у оружју, муницији, храни и одећи, комунистима је долазила и из Албаније и Бугарске, али највећим делом из Југославије, преко границе са Македонијом. У Југославији су ускоро формирани центри за прихват и обуку бораца и команданата ДАГ, а у току 1946. године у Београд је на разговоре долазило неколико војних и политичких представника грчке левице. Током

¹²⁸ О реакцији Москве на децембарску побуну у Атини више: Γρηγόρης Φαράκος, *Σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικής κέντρον* [Везе Комунистичке партије Грчке и међународног комунистичког центра], Αθήνα, 2004, pp. 141–150.

¹²⁹ М. Ристовић, „Децембарска побуна у Атини (Декемвриана) и Југославија (децембар 1944–јануар 1945)”, *Архив*, год. V бр. 2/2004, стр. 75.

¹³⁰ Избегличка комуна формирана је у јуну 1945. године у некадашњем немачком селу Буљкес, премештањем лица из привремених прихватних логора у НР Македонији. У селу је убрзо формирана целокупна подршка свакодневном животу за око 3000 избеглица, а заједница је имала и своје културне и пропагандне активности (југословенске власти омогућиле су бављење пољопривредом, отворене су и школе, опремљене занатаске радионице, формирана је болница, а у штампарији је, између осталог, редовно излазио часопис *Глас Буљкеса* на грчком језику, као и дечији месечник *Пионери*). Између Београда и Атине тензију је стварала активност конспиративне војне школе у Буљкесу у којој су обучавани официри Демократске армије Грчке, који би након обуке били упућивани у јединице ДАГ-а у Грчкој. Село је расформирано упућивањем избеглица у Чехословачку 1949. године, након што је у расколу између Москве и Београда највећи број грчких комуниста остао на линији са Стаљином. Више: М. Ристовић, *Експеримент Буљкес – грчка утопија у Југославији 1945–1949*, Нови Сад, 2007.

¹³¹ У мају 1945. године у Атини је отворено југословенско посланство (М. Ристовић, „Децембарска побуна у Атини (Декемвриана) и Југославија (децембар 1944–јануар 1945)“, стр. 78)

¹³² Р. Клог, *нав. дело*, стр. 143.

рата у свим југословенским републикама организовано је и прикупљање помоћи у новцу, храни и одећи.¹³³

Због активне и вишеструке улоге Југославије у грађанском рату, званични Атина и Београд били су константно на рубу попутног прекида односа, што је већ у августу 1946. године довело до повлачења југословенског посланика Изидора Цанкара из Атине,¹³⁴ као и до грчког апела генералном секретару УН и Савету безбедности у вези са подршком које суседне земље, а нарочито Југославија, пружају НОФ-у у северној Грчкој.¹³⁵ Значајном погоршању грчког односа према Југославији допринела је и југословенска подршка Албанији по питању њених територијалних спорова са Грчком и очувања територијалног суверенитета, као и непристајање на разматрање поделе Албаније између Југославије и Грчке, што је шефу југословенске делегације Едварду Кардељу у више наврата током Париске мировне конференције предлагао грчки премијер Цалдарис.¹³⁶

С друге стране, СССР је врло опрезно приступао грчкој кризи, како током децембарске побуне, тако и даље током нових сукоба од 1946. године, чему се узроци могу тражити у практичној намери да се избегну сукоби са западним савезницима, док је совјетска помоћ која је грчкој левици стизала преко Албаније, Бугарске и Југославије представљала тек формално испуњавање обавезе интернационалистичке и идеолошке солидарности.¹³⁷ Истовремено, југословенско активно помагање левици током захукталог грађанског рата у Грчкој усложњавало је односе на релацији Тито–Стаљин.¹³⁸

Иако је у јануару 1947. године проглашена привремена демократска влада Грчке на чије је чело стао Маркос Вафијадис, Југославија ову владу ипак није формално признала, како не би пркосила притиску Запада и компликовала свој међународни положај, мада је наставила да неформално подржава и помаже ДАГ.¹³⁹ Значајна промена у току грађанског рата одиграла се када су надлежност над „грчким питањем“ током 1947. године од Велике Британије преузеле Сједињене Америчке Државе, које су у оквиру програма „Труманова доктрина“ грчкој влади почеле да пружају значајну војну и привредну помоћ.¹⁴⁰

¹³³ М. Ristović, „Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Београд, 1996, стр. 77.

¹³⁴ Momčilo Mitrović, „Izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1945–1960“, *Tokovi istorije* 3–4/1997, стр. 186.

¹³⁵ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, III том (1946–1996), Београд, 1999, стр. 18–27: Писмо вршиоца дужности шефа грчке делегације Танасиса Агмидеса генералном секретару Уједињених нација Тригве Лију поводом герилског рата у Северној Грчкој са меморандумом грчке владе, Нјујорк, децембар 1946.

¹³⁶ Александар Животић, „Између великих сила и идеје балканског јединства. Југословенска политика на Балкану (1945–1948)“, *Два века модерне српске дипломатије*, стр. 267–272.

¹³⁷ Више о утицају СССР-а на ток грађанског рата у Грчкој: Peter J. Stavakis, *Moscow and Greek Communism 1944–1949*, New York, 1989.

¹³⁸ М. Ристовић, Између „категоричког императива“ и „равнотеже сила“: грчка криза у сенци односа Тито–Стаљин, *Зборник радова са Међународног округлог стола Тито–Стаљин*, Београд, 2006, стр. 61–64.

¹³⁹ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, Подгорица, 1998, стр. 510–511; М. Ристовић, „Криза око признања Маркосове ‘Привремене владе’ и Југославија (децембар 1947 – јануар 1948)“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2, год. XXXIII, Београд, 2000, стр. 147–168.

¹⁴⁰ Узрок овој промени налазио се у политичкој, војној и финансијској исцрпљености Велике Британије, која је и сама након Другог светског рата зависила од америчких зајмова, као и у новим принципима

Истовремено, Стаљин је почео да ствар у Грчкој посматра као већ изгубљену за комунисте, и није желео да директним мешањем у грађански рат доведе до пооштравања односа са САД. Друга значајна промена у односима снага десила се након резолуције Информбироа у јуну 1948. године, кад су се грчки комунисти сврстали уз Москву,¹⁴¹ а Југославија постепено затварала своје границе за помоћ ДАГ-у,¹⁴² што је ову војску довело у изолацију и изузетно неповољан положај. Резолуција ИБ донела је југословенском руководству могућност, а вероватно и неопходност да промени курс спољне политике ка постепеном опоравку односа са званичном Атином, излазећи из свог компликованог учешћа у грађанском рату у Грчкој. Покидане везе почеле су полако да се успостављају, уз повремену подршку јавности и штампе обе земље. Тако, већ у септембру 1948. године солунски дневни лист *Неолитиа* донео је на насловној страни под крупним насловом вести из Париза о почетку дипломатских преговора између Југославије и Грчке, након чега се очекује закључење уговора о пријатељству и трговини, те да „грчка влада већ проучава југословенске предлоге“.¹⁴³ Кроз неколико месеци, у марту 1949. године грчки представник у УН и потпредседник владе Константин Цалдарис је у интервјуу Дејли мејлу предвидео евентуално савезништво са Титом, као могући правац развоја догађаја на политичкој сцени Балкана, што је Моше Пијаде након неколико дана демантовао.¹⁴⁴

Убрзо након што је у јануару 1949. на чело владиних снага постављен чувени генерал Папагос, низ по Демократску армију неповољних околности довео је до коначног повлачења остатака војске у Албанију у току лета исте године, чиме је грађански рат окончан, а Београд и Атина наставили су да трасирају нови правац у односима.¹⁴⁵

Догађаји који су се одвијали током и крајем Другог светског рата поново су довели у центар пажње македонско питање, које је на балканској политичкој сцени добило нови

послератне економске политике, заснованој на слободној трговини, насупрот међуратном систему заштите британске привреде, који је морао бити напуштен. Истовремено, за САД је Грчка, заједно са Турском, представљала кључан фактор система стратешке одбране западних и америчких интереса на Балкану. М. Ристовић, „Труманова доктрина, Грчка и југословенске реакције (1947–1949)“, *Токови историје*, 1/2 (2008), стр. 84–86.

¹⁴¹ Стаљинов одговор на „отпадништво“ југословенских комуниста састојао се, између осталог, и у уклањању свих симпатизера југословенске струје у другим земљама, праћен низом политичких суђења у Источној Европи (Џон Л. Гедис, *Хладни рат: ми данас знамо*, Београд, 2003, стр. 79–80)

¹⁴² До потпуног затварања граница и обуставе допремања било какве помоћи дошло је тек по наређењу Јосипа Броза Тита од 8. јула 1949. године (М. Ristović, „*Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj*“, стр. 81) Чињеница да је са југословенске стране помоћ Демократској армији Грчке ипак пристизала и након сукоба с Информбироом, у том тренутку представљала је за Запад главну препреку за озбиљније приближавање и подршку Титовој Југославији (Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama*, Zagreb, 1988, стр. 40–41)

¹⁴³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1948, ф. 54, а.ј. 8.

¹⁴⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 38, а.ј. 11.

¹⁴⁵ Деморализацији ДАГ-а и слому грчког отпора, осим затварања граница и совјетске помирљивости, допринео је и проглас са „Грчког слободног радија“ (гласила Комунистичке партије Грчке) у марту 1949, којим је подржан комунистички план за независну Македонију. Иако је овај план, иза кога су вероватно стајали Бугари, био уперен против Тита са циљем да пољуља југословенску федерацију, он је значајно утицао и на то да грчки борци Грчке демократске армије перципирају победу комунистичке ствари као потенцијално распарчавање сопствене земље, што је за већину грчких патриота било неприхватљиво и у чему нису били спремни да учествују (William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Chicago, 1978, pp. 65–90)

значај формирањем НР Македоније. Грчка страна је стварање прве формалне македонске државе видела као опасност од иредентистичких тежњи на своје северне територије са значајним процентом славомакедонског становништва. Већ након споразума у Варкизи уследио је са стране званичне Атине нови талас притиска на становништво у Северној Грчкој, са аргументом борбе против „агената Тита и Дмитрова“. Дошло је до поновне забране употребе македонског језика, као и штампања књига и новина. У оваквој ситуацији убрзо се, мимо воље КППГ, формирала нова антифашистичка организација Славомакедонаца – Народноослободилачки фронт (НОФ). Како је ова организација за кратко време обухватила преовлађујући проценат славомакедонског становништва у Грчкој, КППГ ју је напослетку признала за „демократску антифашистичку организацију Славомакедонаца“, те је 13. новембра 1946. године изабрано руководство НОФ-а, у споразуму са челницима КППГ. На територијама које су контролисале левичарске снаге отворене су прве македонске школе и издавани листови на македонском језику.¹⁴⁶ Ипак, већ у току 1947. године пред новим налетом грчких монархистичких снага у Југославију је пребегло 20.000 Славомакедонаца.¹⁴⁷

Однос КППГ према Славомакедонцима у току грађанског рата био је, као и током Другог светског рата, често контрадикторан и непостојан, како под утицајем СССР-а и његових балканских интереса, тако и због сопствених погледа на мањинску проблематику у Грчкој. И поред формалног признања права на самоопредељење, у пракси су руководиоци НОФ-а у оквиру ДАГ-а, према извештајима југословенског МИП-а, неретко излагани малтретирању, оптуживању или запостављању.

Проблем је попримио нове димензије након IV и V пленума ЦК КППГ – у бојазни од приближавања Славомакедонаца НР Македонији након разлаза са Информбироом, предузет је низ мера како би се изменио рад НОФ-а, образована је славомакедонска II дивизија, са руководећих положаја у војсци смењени су симпатизери југословенске опције те постављен кадар одан КППГ, а донета је и одлука о стварању „партијске организације Егејске Македоније“.¹⁴⁸ Грчки лист *Кери* пренео је поруку Петог пленума КППГ да ће „последница победе демократске армије бити то да македонски народ нађе своје потпуно национално уједињење, тако како сам жели...“, док је лист *Македонија* пренео да је на другом пленуму НОФ-а 3. фебруара 1949. године проглашена „револуција и циљ стварања јединствене и равноправне Македоније која ће се састојати од македонских националности балканских држава“.¹⁴⁹ Званична Атина сматрала је ставове КППГ-а и НОФ-а издајом националних интереса Грчке.¹⁵⁰ С обзиром на то да су Коминформ, КПБ и КППГ били на сличној линији, ни став бугарских комуниста није значајно одступао од закључака петог пленума КППГ, иза чега се назирао утицај совјетске балканске политике.¹⁵¹ Моша Пијаде је намеру грчких комуниста да се Македонија прогласи

¹⁴⁶ До октобра 1947. отворено је 87 македонских школа са око 10.000 ученика. Ристо Кирјазовски, *Егејскиот дел на македонија по граѓанската војна во Грција*, Скопје, 2001, стр. 214.

¹⁴⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, 39, 39/430.

¹⁴⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, 39, 39/431.

¹⁴⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 38, а.ј. 11 и 12.

¹⁵⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 38, а.ј. 10. Према извештајима Кабинета председника Југославије, одређени грчки елементи показивали су аспирације и према пограничним деловима НР Македоније. Значајну улогу по овом питању имали су и претходно поменути клубови Грка, у највећем броју бивших Битољчана и Струмичана чије је чланство бројало преко 700, а који су у периоду од 1946. до 1949. године играли, према овим извештајима, веома реакционарну улогу и представљали окосницу грчке пропаганде према јужном делу НР Македоније (АЈ-837-1-2/3)

¹⁵¹ На XVI пленуму ЦК КП Бугарске усвојен је став о потреби самоопредељења македонског народа, чиме би се „пружила могућност народу свих делова Македоније да се уједини у једну независну државу“.

независном протумачио као манипулацију Коминформа која је више уперена против Тита него против Грчке, јер дозвољава интервенцију у НР Македонији,¹⁵² а сличан став изнео је и Колишевски на конгресу Народног фронта,¹⁵³ док је грчка штампа одлуке НОФ-КПГ окарактерисала делом и као потчињавање бугарским интересима. Такође, на пленуму ЦККП НР Македоније оспорено је постављање питања уједињења Македоније и одбијена могућност независности Македоније у оквирима Балканске федерације, како су затражили Бугари и НОФ-КПГ, док се истовремено инситирало на захтеву самоуправе Македонаца изван Југославије.¹⁵⁴

Македонско питање су као средство утицаја на прилике на Балкану активно користиле како СССР тако и западне земље. Оно је представљало фактор којим су се могли изазвати или зауставити одређени процеси и прилике, према тренутним потребама, због чега је осетљивост овог питања ишло у корист балканским политикама великих сила.¹⁵⁵ Како закључује М. Ристовић, на македонском питању, око којег је Југославија имала несугласице не само са званичном Атином него и са КПГ и КПБ, показало се да су се иза различитих праваца и идеологија, те позивања на „пролетерски интернационализам“, заправо „најчешће скривали само стари и нови балкански национализми“.¹⁵⁶

Истовремено, на пленуму је проглашена потреба да се искључи могућност југословенске интервенције у Пиринској Македонији. (*Махи*, 10.4.1949, ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949. ф.38, а.ј. 2)

¹⁵² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 38, а.ј. 10.

¹⁵³ Колишевски је изнео став да је македонско питање у основи решено формирањем НР Македоније, те да не постоји тема „независности“ Македоније, већ заштите права македонске националне мањине. ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 38, стр. 63 *Извештаја*.

¹⁵⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 40, а.ј. 2.

¹⁵⁵ АЈ-837-І-5-а/4 и ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф 38, 61-65.

¹⁵⁶ М. Ristović, „Југославија и грађански рат у Грчкој 1945-1950“, стр. 73.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

ЈУГОСЛАВИЈА И ГРЧКА 1951-1967

1.1. ЈУГОСЛАВИЈА И ГРЧКА: БАЛКАН И ХЛАДНИ РАТ (1951–1967)

Након завршетка грађанског рата у Грчкој, Грчка и Југославија нашле су се пред изазовом превазилажења несугласица непосредне прошлости и различитости својих нових режима. Гаранција стабилизације суседских односа у новонасталим политичким околностима у свету, као и развој сарадње, били су умногоме условљени и различитим међународним положајем две земље.

Југословенско руководство је почетком педесетих година још увек било фокусирано на успостављање равнотеже и утврђивање положаја у спољној политици након разлаза са Информбироом. Интензитет Хладног рата и претња од могуће Стаљинове интервенције на Балкану довели су до тактичког приближавања Југославије Западу, док су за одржавање равнотеже блокова као и за заштиту својих интереса на Балкану заинтересоване биле и Велика Британија, а посебно САД,¹⁵⁷ те су совјетске претње Југославији ускоро довеле Вашингтон у парадоксалну позицију да инструменте Труманове доктрине, иначе политике супротстављања комунистичком продору у Грчку и Турску, користи за одбрану једног управо комунистичког, али независног система.¹⁵⁸ Београд се тако, већ почетком 50-их година ослањао на зајмове са Запада, а ускоро је почела да пристиже и војна помоћ, док је САД заузврат, између осталог, очекивала и нормализацију односа Југославије са Грчком.¹⁵⁹ За западне силе је приближавање и савезништво Југославије, Грчке и Турске имало стратешки значај у питању одбране Балкана и Средоземља у случају сукоба са Совјетским Савезом. Истовремено, почетак педесетих је за Југославију био обележен кризама у односима са Италијом по питању Трста.¹⁶⁰

На могућност развоја југословенско-грчких односа знатно су утицали и зависност Грчке од западних сила, прво Велике Британије, а затим и Америке, потом њене блоковске обавезе и тренутни интереси, став према славомакедонској мањини као и бојазан од продубљивања сарадње са једном социјалистичком земљом.¹⁶¹ Пораз комунистичких снага није значио и потпуну безбедност земље, па је, под патронажом САД-а, већ 1950. године започет процес приступања Грчке НАТО-у, што је формализовано крајем наредне године. Тако је, са непрекидним порастом хладноратовских тензија и

¹⁵⁷ Југославија је, у контексту шире политике САД, након разилажења са СССР-ом представљала важну тачку притиска како на сателитске режиме тако и на СССР. Са намером да очува ову стратегију клина, као и саму Југославију ван совјетске зоне утицаја, администрација САД је била спремна да континуирано пружа помоћ у оној мери која ће осигурати одржавање Тита и југословенског система на површини (Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini: Amerika, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003, str. 307–318)

¹⁵⁸ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi sa velikim silama 1949–1955*, str. 135.

¹⁵⁹ О условима и резултатима војне помоћи Запада више у: Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji, 1951–1958*, Podgorica, 2006; I. Laković, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji kao uvod u stvaranje Balkanskog pakta“, *Balkanski pakt 1953/54*, Zbornik radova, Beograd, 2008, str. 201–215.

¹⁶⁰ О тршћанском питању, као и о његовом утицају на југословенске односе са великим силама и земљама на Балкану више у: Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*, Beograd, 2009; Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama: 1943–1947*, Beograd, 2012; D. Bogetić, „Odnosi Jugoslavije sa Zapadom i Tršćansko pitanje (1948–1954)“, *Istorija 20. veka*, god. 12, br. 1 (1994), str. 123–138, D. Bogetić, „Tršćanska kriza i formiranje Balkanskog saveza“, *Istorija 20. veka*, god. 19, br. 1 (2001), str. 79–90.

¹⁶¹ AJ-837–Грчка–I–5–a/31–23.

доминацијом великих сила на међународној сцени, грчка спољна политика највећим делом постала одраз англо-америчких позиција.¹⁶²

Прва препрека са којом су се две земље суочиле након грађанског рата у Грчкој била је оптерећеност сећањем на улогу Југославије у овом рату. Питање односа према догађајима и учесницима из грађанског рата било је и основно питање грчке унутрашње политике почетком педесетих година. Док је америчка помоћ у земљама западне Европе улагана у привредни развој, у Грчкој је она усмеравана управо на сузбијање „унутрашњег непријатеља“, војне потребе и политички опстанак владе.¹⁶³ Стога је почетком педесетих година једна од главних карактеристика грчке унутрашње ситуације била политичка нестабилност, која се манифестовала кроз честе промене владе и неочекиване прегрупације политичких снага, док је привредна заосталост проузроковала економску нестабилност и непрекидну зависност од економске помоћи из иностранства. Утицај САД на политички живот Грчке убрзо је формализован споразумом о војним базама и приступањем НАТО-у 1951. године.¹⁶⁴ Са друге стране, Грчка се није сасвим одрекла ни сарадње са источноевропским земљама – посматрајући у целини ове односе, примећује се да је грчка влада одбијала иницијативе политичког карактера, док је по економским и осталим питањима показивала знатно већу флексибилност. Може се претпоставити да је на овај начин желела да избегне негативну реакцију Запада са једне стране, као и да ослаби притисак опозиције и лагера, са друге стране.¹⁶⁵

Тражење новог спољнополитичког пута након разлаза са СССР-ом и приближавање Западу за Југославију је значило и успостављање интензивнијих контаката са Грчком. Притисак и прогон левице који је у Грчкој владао непосредно након Грађанског рата почео је да јењава и питање сарадње између Југославије и Грчке могло је да буде покренуто већ прве године по завршетку рата. Југословенска влада је у марту 1950. године преко посланстава ставила грчкој страни до знања да даје на значају нормализацији односа између две земље, да би се већ два месеца касније, у мају 1950. године о томе водили преговори са владом Пластираса.¹⁶⁶ Оштра размена ставова о положају славомакедонске мањине одложила је нормализацију до краја 1950. године, када је ипак спроведена одлука о размени посланика. Почетком јануара 1951. године у Атину је стигао нови посланик Радош Јовановић, а три месеца касније Посланство је МИП-у поднело повољан извештај о ставу грчке власти и могућностима југословенске пропаганде у Грчкој.¹⁶⁷ Почетак нормализације односа праћен је активностима на успостављању железничког и ваздушног саобраћаја између Југославије и Грчке,¹⁶⁸ развоју трговине,¹⁶⁹ затим на поновном коришћењу Слободне зоне у Солуну, као и

¹⁶² John O. Iatrides, *Balkan Triangle: Birth and Decline of an Alliance Across Ideological Boundaries*, The Hague-Paris, 1968, str. 45-46.

¹⁶³ Р. Клог, *нав. дело*, стр. 147-148.

¹⁶⁴ АЈ-837-1-3-а/Грчка, 31-16, *Elaborat o Grčkoj: informativni materijal o jugoslovensko-grčkim odnosima (поводом посете председника грчке владе Караманлиса Југославији)*

¹⁶⁵ АЈ-142 (Фонд Социјалистичког савеза народа Југославије)-42-795, *Проблеми балканске сарадње: материјали за дискусију*.

¹⁶⁶ АЈ-837-1-2/3, *Pregled: saradnja sa Grčkom u oblasti političkih odnosa*.

¹⁶⁷ М. Ristović, „Југославија и грађански рат у Грчкој“, стр. 83; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 28, 4833.

¹⁶⁸ До лета 1951. године склопљени су и активно примењивани споразуми о железничком, поштанском, телеграфском и телефонском саобраћају и споразум о ваздушном саобраћају (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 417428)

¹⁶⁹ Југославија се у септембру 1951. године на позив грчке стране представила својим павиљоном на 16. сајму у Солуну, првом међународном сајму у Грчкој након Другог светског рата, а југословенско појављивање је, по наводима југословенског конзула у Солуну, изазвало велико интересовање како

сарадњом и реализацијом првих активности на пољу културе, уметности и спорта током 1951. године.¹⁷⁰

Тежња ка развоју пријатељских односа између две земље упркос нерешеним питањима потврђена је и првом разменом делегација 1952. године.¹⁷¹ Промена владе у Грчкој у новембру 1952. године¹⁷² није значајно променила курс односа са Југославијом. Према извештају аташеа за штампу југословенског посланства у Атини, „Покрет грчког окупљања (Грчки сабор, Ј.М) заинтересован је за добре односе са Југославијом“, али, мада желе продубљивање односа на војном и економском пољу, „имају страх од утицаја Југославије на грчке масе“.¹⁷³ Ипак, Папагосова влада није показала да жели да кочи сарадњу на пољу културе и спорта, па је она и настављена, а дипломатски односи између Југославије и Грчке у потпуности су успостављени 30. децембра 1952. године када су представништва у Атини и Београду подигнута на ранг амбасада.¹⁷⁴

Предострожност Југославије почетком педестих година која се тичала могуће интервенције Совјетског Савеза подударала се са истом бојазни Турске и Грчке, те су ситуација на међународној сцени, заједнички страх од претње са Истока као и потреба Југославије да се одлучније окрене Западу због подршке у Тршћанском питању, довели почетком 1953. године Југославију, Грчку и Турску пред врата стварања пакта.¹⁷⁵ Зближавању Југославије и Грчке као и могућем стварању савеза ове две земље са Турском отворено се противила Италија. Наиме, још увек нерешена тршћанска криза стајала је као озбиљно питање између Италије и Југославије, а како су Турска и Грчка 1952. године приступиле НАТО-у, чија је Италија већ била чланица-оснивач, појавило се питање обавезе међусобне подршке три чланице НАТО-а, те консултација и пристанка Италије за сарадњу Турске и Грчке са Југославијом са којом је њихова савезница имала

трговачке, тако и шире јавности. Исте године потписан и је трговински споразум (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 29, 417185)

¹⁷⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 31, 42197.

¹⁷¹ У јуну 1952. године у Југославији је боравило 17 посланика грчке парламентарне делегације, на челу са председником скупштине Димитрисом Гондикасом. Делегацију је примио и маршал Тито. На јесен исте године посету је узвратила висока југословенска војна делегација (АЈ-836 (Канцеларија маршала Југославије)-1-2-а/36)

¹⁷² Да не би губила ослонац у народу, влада деснице предузела је низ мера за стабилизацију привреде и делимичну демократизацију земље - давање шире амнестије учесницима ЕАМ-а, делимична ликвидација концентрационих логора, већа слобода штампе, расформиравање јавних судова, итд. У раздобљу од 1952. до 1956. године влада је успела да донекле уреди и санира економију земље, иако стални пораст незапослености није спречен, па је тешка економска ситуација постајала све важнији чинилац у политичком животу земље и све је пресудније утицала на стабилност владе (АЈ-837-1-3-а/31-16)

¹⁷³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 31, 415838.

¹⁷⁴ М. Milkić, „Pregovori o političkoj i vojnoj saradnji FNRJ i Kraljevine Grčke do potpisivanja Ankarskog ugovora“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Београд, 2008, стр. 121.

¹⁷⁵ Иако је формално криза у односима са СССР-ом и даље трајала, током 1952. године постало је јасно да је могућност совјетске војне интервенције против Југославије значајно смањена, како због преусмеравања фокуса на Далеки исток и Корејски рат, тако и због других промена у односима и циљевима великих сила. С друге стране, Југославији је у овом периоду била потребна подршка Западу у вези са отвореним Тршћанским питањем, па се управо у овим разлозима, можда пре него у непосредној опасности од совјетске интервенције на Балкану, могу потражити узроци појачаној активности на учвршћивању сарадње Југославије са Грчком и Турском, која је недуго затим довела и до формирања Балканског пакта (D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, стр. 413)

спор.¹⁷⁶ Такође, Италија је зазирала од приближавања Југославије и Грчке због могуће поделе интересних сфера у Албанији, чиме би били доведени у питање италијански интереси у овом делу Балкана.¹⁷⁷ Стварање Балканског пакта није одобравао ни СССР, који је сматрао да би овакав савез био уперен директно против њега,¹⁷⁸ па је кључно питање, од кога је зависила и сврсисходност будућег савеза, било питање релације Југославије у односу на НАТО – западне силе виделе су Балкански савез само као први корак југословенског пута у приступање северноатлантској алијанси, док је Југославија тежила да се приближи Западу, али и да задржи неутралност, те да створи основу за регионалну сигурност.¹⁷⁹

Различитост аспирација две стране била је видљива већ током припремних разговора пред закључивање Уговора о пријатељству – министар спољних послова Турске Фуад Кебрили је приликом посете Југославији јануара 1953. године у разговору са Кочом Поповићем нагласио да Турска види савез као етапу на путу уласка Југославије у НАТО, а своје мишљење о изванредној важности војне сарадње, као и што скоријег почетка преговора око формалног закључења споразума између три земље, Кочи Поповћу и Титу изнео је неколико дана касније и министар спољних послова Грчке током посете Југославији почетком фебруара.¹⁸⁰ Након састанака министара спољних послова три земље у Атини истог месеца и преговора у вези са текстом споразума, 28. фебруара потписан је Анкарски уговор, чију је сврху, правце развоја и дугорочну перспективу свака земља потписница тумачила на другачији начин.¹⁸¹

Нове околности на међународној сцени довеле су убрзо у питање значај и сврсисходност даљег развоја овог Уговора. Стаљинова смрт у марту 1953. године означила је престанак непосредне опасности са Истока за Југославију као и постепено отопљавање односа са СССР-ом, а као знак промене фокуса југословенске спољне политике протумачено је и одсуство југословенског министра Коче Поповића на првом редовном састанку министара спољних послова Грчке, Турске и Југославије након потписивања Анкарског споразума, у јулу 1953. године у Атини, што је приписано управо новим релацијама са СССР-ом.¹⁸²

У новембру 1953. године потписан је Допунски споразум уз Уговор о пријатељству и сарадњи, којим је формирано стално политичко тело – Стални секретаријат. Овим решењем тренутно је ублажен притисак који је долазио од стране Грчке и Турске у вези са везивањем Савеза уз НАТО или формирањем Војног комитета.¹⁸³

¹⁷⁶ М. Milkić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i stvaranje Balkanskog pakta 1953. godine“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Београд, 2008, стр. 602–616.

¹⁷⁷ А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд, 2011, стр. 430.

¹⁷⁸ Victor Gavrilov, „The Balkan Pakt in the Context of the Soviet-Yugoslav relations in the Late 1940s-early 1950s“, *Балкански пакт 1953/1954*, Београд, 2008, стр. 225.

¹⁷⁹ Dragan Bogetić, „Podsticaji i iskušenja na putu ka savezničkim odnosima Grčke, Turske i Jugoslavije“, *Војно-историјски гласник*, 49, 1/3 (1999), стр. 111.

¹⁸⁰ АЈ-837-1-3-а/31-1; Милан Терзић, „Југославија и Балкански пакт 1953/1954“, *Југославија у хладном рату*, Београд, 2010, стр. 113–114.

¹⁸¹ АЈ-837-1-2/3, *Преглед: сарадња са Грчком у области политичких односа*.

¹⁸² *Makedosnko pitanje u jugoslovensko-grčkim odnosima: poverljivi dokumenti 1949–1967*, стр. 15.

¹⁸³ Milan Terzić, „Tito i Balkanski pakt: premošćavanje na putu neutralnosti“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, стр. 577; Radna zabeleška o osnivanju stalnog sekretarijata ankarskog ugovora, januar 1954, *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik dokumenata, Београд, 2005, стр. 560–562.

Разговори о питању претварања трипартитног споразума у војни савез вођени су и током Титових посета Турској у априлу и Грчкој у јуну 1954. године, које су имале за циљ да прошире и нагласе међународни утицај Југославије. Премијер Папагос истакао је током разговора са Титом да претварање споразума у савез није ни у каквој вези са још увек нерешеним тршћанским питањем, те да је Грчка по том питању неутрална, што је одражавало потребу Грчке да задржи наклоност Југославије у околностима постепеног заоштравања односа са Турском.¹⁸⁴ У коминикеу који је пратио Титову посету Грчкој истакнуто је: „Тројни анкарски уговор представљао је прву фазу у правцу још тешње и ефикасније сарадње међу њима (између Југославије, Грчке и Турске, Ј.М). У том смислу су се две владе (југословенска и грчка, Ј.М), у пуној сагласности с турском владом, сложиле да Тројни пакт допуне закључењем формалног савеза, учвршћујући на тај начин мир и колективну безбедност у духу повеље УН. У том циљу су решили да се савез успостави од стране Савета министара иностраних послова приликом његовог наредног годишњег састанка у Београду. У жељи да још више прошире темеље Тројног/анкарског пакта код народа трију земаља, две владе су се даље сложиле, на предлог маршала Папагоса, да установе Тројну конститутивну скупштину која ће бити састављена из подједнаког броја грчких, турских и југословенских посланика и која ће се састајати наизменично у трима престоницама.“ Грчка штампа је веома обимно писала и о Титу и о програму посете, а према извешатају ДСИП-а, толики публицитет није дат ниједној дотадашњој посети страних државника Грчкој.¹⁸⁵

Дипломатске активности и преговори у првој половини 1954. године, као и покушаји три стране да и поред многобројних нејасноћа и проблема усагласе ставове око текста споразума, довели су до формирања војног савеза између Грчке, Турске и Југославије током министарске конференције на Бледу у августу 1954. године, при чему је остварена тежња југословенске стране да пакт остане независан од одбрамбеног система НАТО-а.¹⁸⁶

Ипак, усложњавање ситуације на Кипру, као и коначна одлука грчке владе да 16. августа 1954. године изнесе пред Генералну скупштину УН захтев да се Кипру одобри уједињење са Грчком, те негативан одговор УН на ову тему, довели су до тога да већ неколико месеци касније конференција трију министара у Анкари од 28. фебруара до 2. марта 1955. године буде одржана у условима озбиљног погоршања грчко-турских односа. Истовремено, југословенско-турски односи запали су у кризу због турског

¹⁸⁴ Погоршање односа између Грчке и Турске било је узроковано заоштравањем ситуације на Кипру. Тежња кипарских Грка (који су према попису из 1946. године чинили 80% становништва острва, док су кипарски Турци чинили 18%) ка уједињењу са Грчком постојала је деценијама уназад, а на њеном оживљавању након Другог светског рата први је интензивно радио Макарије, изабран у чин кипарског архиепископа 1950. године, чиме је постао не само духовни, него, како је то често у историји овог острва био случај, и политички лидер кипарских Грка. Макарије се 1951. године први пут састао са Гривасом, грчким генералом кипарског порекла, који се залагао за саботаже и оружане герилске акције као вид борбе за кипарско питање, од чега је архиепископ Макарије зазирао. Папагос, који се у то време борио за долазак своје струје на власт, обећавао је подршку кипарским Грцима по овом питању, на шта га је архиепископ Макарије подсетио чим су се Папагосове тежње оствариле на изборима крајем 1952. године, захтевајући од новог грчког премијера изношење кипарског питања пред Генералну скупштину УН. Постало је јасно да ће се до решења кипарског питања веома тешко доћи мирним путем када је Гривас почетком 1954. године почео да бродовима илегално допрема наоружање на острво (John Campbell and Philip Sherrard, *Modern Greece*, New York, 1968, pp. 254–257)

¹⁸⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, Ф30, 417044.

¹⁸⁶ М. Terzić, „Tito i Balkanski пакт: premošćavanje na putu neutralnosti“, str. 580; Jugoslovenski dokumenti pred Bledsku konferenciju, *Balkanski пакт 1953/1954*, Zbornik dokumenata, str. 666–763.

настојања да се Југославија веже за НАТО, као и због југословенског неслагања према турској активности на Блиском истоку (склапање турско-ирачког пакта, отпор Египта и Сирије, разговори између Тита и египатског премијера Насера). Конференција је показала да су Турци у том тренутку још увек били заинтересовани да, и поред политике заостравања, ипак избегну озбиљнију кризу у тројној сарадњи и да не дозволе погоршавање односа до мере која би довела у питање опстанак Балканског савеза.¹⁸⁷

Веома променљиви међународни односи у којима је настала и реализована идеја Балканског пакта условили су и постепену промену става према овом савезу са југословенске стране – чак и далеко пре закључња пакта 1954. године, Југославија је, видећи да више није озбиљно угрожена са Истока, али и даље сматрајући Балкански пакт својом дипломатском предношћу, тежила да скрене фокус са војног аспекта овог савеза ка другим, неутралнијим активностима. Свесна да би оштро и изричито супротстављање војним аспектима савеза потенцијално отуђило Грчку и Турску, југословенско руководство је ову промену ипак спроводило веома обазриво, при чему је постепено али истрајно премештање фокуса са питања одбране на питања културне и економске сарадње играло значајну улогу и представљало начин југословенске стране да балансира између очекивања Запада са једне, и сопствених спољнополитичких циљева са друге стране.¹⁸⁸

Потписивање Багдадског пакта у марту 1955. године између Британије, Турске, Ирака, Ирана и Пакистана, чиме је Британија желела да задржи контролу на Блиском истоку, повећало је стратешку важност кипарског питања, као и британске подршке турским интересима. Истовремено, неуспех изношења овог питања пред УН учинио је за архиепископа Макарија све тежим одупирање настојању генерала Гриваса да употреби силу, што је коначно и ескалирало таласом немира и оружаних акција на Кипру у априлу 1955. године, под вођством Гривасових бораца (Е.О.К.А – Национална организација кипарских бораца).¹⁸⁹ Британија је на новонасталу кризу одговорила сазивањем конференције у Лондону којој су присуствовале Турска и Грчка. Грци су преко југословенске амбасаде у Атини уручили незванични *aide-memoire* у коме су предложили југословенско посредовање у грчко-турском спору, а за то посредовање терен су испитали и Турци преко свог амбасадора у Бону.¹⁹⁰ Конференција је, међутим, прекинута вестима о великом таласу насиља над грчким становништвом у Истанбулу. Више људи је погинуло а нанета је и огромна материјална штета. Овај догађај означио је почетак постепеног исељавања Грка из Истанбула, драстичног опадања значаја грчке заједнице у граду на Босфору као и значајну промену спољнополитичког фокуса и односа снага у овом делу Европе.¹⁹¹

Вест о анти-грчким немирима у Турској грчки краљ примио је током своје осмодневне посете Југославији.¹⁹² Једино спорно питање које се стога јавило током боравка краља Павла и краљице Фредерике у Југославији било је непристајање грчке стране да у званични коминике уђе формулација „привржености Грчке и Југославије

¹⁸⁷ АЈ-837-1-3-а/31-5.

¹⁸⁸ J. O. Iatrides, *нав. дело*, pp. 154–171.

¹⁸⁹ J. Campbell and P. Sherrard, *нав. дело*, pp. 256.

¹⁹⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 21, 412743.

¹⁹¹ Р. Клог, *нав. дело*, стр. 155.

¹⁹² Ова посета, са изузетком једног пријема шефова дипломатских мисија, подразумевала је углавном обилазак земље уз свечане пријеме, параде, и културно-уметничке представе – краљ је обишао београдске музеје, фабрике, Винчу и Авалу, посетио Загреб, Љубану, Блед, Постојину, Брионе и Дубровник (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 21, 411291)

принципима тројне балканске сарадње“. Овај став грчке делегације био је јасан одраз немира у Истанбулу неколико дана раније. Ипак, након што су у Танјуговом билтену објављене умерене изјаве министра спољних послова Стефанопулоса и други пробалкански ставови из грчке штампе, као и на инсистирање председника Тита, грчка делегација је прихватила спорну формулацију.¹⁹³ Овакви напори да се трипартитна сарадња одржи макар у формалном облику трајали су још неколико месеци, но догађаји на Босфору учинили су неминовним гашење Балканског пакта, већ од раније ослабљеног новим питањима и спољнополитичким интересима са којима су се суочиле три земље чланице.

Догађаји из 1955. године и захлађење односа са Турском одредили су главну преокупацију грчке спољне политике у наредне две деценије у правцу покушаја решавања кипарског питања.¹⁹⁴ Иако интересима и спонама НАТО-а везана за Запад, Грчка је због развоја проблема на Кипру била више заинтересована за ублажавање него за заостравање међународне ситуације, због чега је кипарско питање у наредном периоду умногоме одредило њене међународне односе. Тако, Грчка је развила умерено позитиван став према арапским земљама и Блиском истоку, не само због својих трговачких колонија, већ и због подршке која јој је била потребна око кипарског питања, те због ривалитета са Турском у контакту западних земаља са арапским светом. У борби за наклоност по кипарском питању, Грчка се окренула и Југославији, а став Грчке према Блиском истоку један је од фактора који су позитивно деловали на југословенско-грчке односе.

Карактеристично за тренутак разлаза турских и грчких интереса постало је упадљиво истицање пријатељства са Југославијом од стране високих грчких званичника (краљ у обраћању приликом посете Југославији, Караманлис у програмској владиној декларацији,¹⁹⁵ као и министар спољних послова Евангелос Авероф у експозеу приликом отварања рада нове скупштине). Југословенска подршка по питању Кипра пред ОУН,¹⁹⁶ осуда инцидента у Истанбулу и Измиру и посредовање код турске владе утицали су да углед Југославије у грчкој јавности средином педесетих година буде на високом нивоу.¹⁹⁷ Након поновне победе Грчког сабора (преименованог у Националну радикалну унију) на изборима 1956. године, Караманлисови напори усмеравани су углавном на решавање кипарског питања, док између Турске и Грчке 1959. године није постигнут споразум који је предвиђао да Кипар постане независна република.

Истовремено са захлађењем турско-грчких односа и замрзавањем трилатералне сарадње у оквиру Балканског пакта, Југославија је активно развијала нови спољнополитички пут. Тито је 1955. године посетио индијског премијера Нехруа и срео се са египатским председником Насером, а после састанка на Брионима 4. јула 1956. године ова три лидера потписала су декларацију о „позитивној неутралности“ која је

¹⁹³ АЈ-837-1-3-а/31-5.

¹⁹⁴ Тежња кипарских Грка за спајањем са матицом покренула је 1955. године талас грађанске непослушности и захтев за уједињењем (*енозис*), на шта су Турци истакли своје захтеве сажете у речи *таксим* – подела.

¹⁹⁵ У жеку грчко-турске кризе у октобру 1955. године умро је маршал Папагос, а за новог председника владе краљ Павле је, на изненађење многих, изабрао Константина Караманлиса, у том тренутку неафирмисаног али одлучног и дисциплинованог политичара из породице која није припадала грчкој политичкој елити. Караманлис је постао једна од најзначајнијих фигура грчке политичке сцене у другој половини 20. века.

¹⁹⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 33, 429941.

¹⁹⁷ АЈ-837-1-5-б/32-1.

озваничила почетак новог курса југословенске спољне политике.¹⁹⁸ Такође, наставио је да попушта притисак на Југославију са Истока, јер су се након Стаљинове смрти 1953. југословенско-совјетски односи одвијали у позитивном смеру и наредних година – Хрушчов је током посете Југославији у мају 1955. године потписао са Титом Београдску декларацију,¹⁹⁹ што је узвраћено Титовом посетом Москви 1956. године и потписивањем Московске декларације.²⁰⁰ Ипак, испоставиће се да ће последње две године шесте деценије представљати велики изазов за спољну политику Југославије, како према Истоку, тако и према Западу, чему су допринели бројни чиниоци: однос Југославије према догађајима у Мађарској и Пољској, као и спрам Суецке кризе и алжирског питања,²⁰¹ затим једнострано прекид дипломатских односа СР Немачке са Југославијом (када је потоња признала владу ДР Немачке), југословенски захтев за обустављањем америчке војне помоћи, поновно суђење Миловану Ђиласу, југословенски антиколонијални ставови и спољнополитичке активности у Азији и Африци,²⁰² као и одбијање југословенског руководства да потпише Декларацију 12 комунистичких партија на скупу у Москви у новембру 1957.²⁰³

За Југославију, сарадња са Грчком је у новим околностима од средине педестих свакако и даље значила допринос како њеном међународном угледу, тако и регионалном положају и одбранбеном систему на Балкану, те потврду неутралности и балансирање са Западом у периоду када отопљавају односи са СССР-ом,²⁰⁴ док у периоду другог сукоба са Москвом, ова сарадња има значај у оквиру новог југословенског отварања ка Западу. За Грчку, развој сарадње са Југославијом у периоду 1955–1959. значио је пре свега подршку у кипарском питању, као и давање на важности сопственој улози у западном блоку, позиционирајући се као тачка приближавања Југославије и Запада.²⁰⁵ Начелна опредељеност за развој добросуседских односа изражавана је све до краја предестих година потписаним споразумима као и бројним посетама највиших званичника.²⁰⁶

Грчка је, у покушајима да нађе решење за кипарску кризу, још неко време опстајала у идеји да би, упркос проблемима, Југославија, Турска и Грчка ипак могле

¹⁹⁸ Више о предусловима који су довели до југословенског пута у несврстаност: Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, 1990; Dragan Bogetić, Olivera Bogetić, *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*, Beograd, 1981.

¹⁹⁹ Две недеље пре потписивања Београдске декларације, формиран је Варшавски пакт, коме се Југославија није придружила.

²⁰⁰ D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 15–17.

²⁰¹ Александар Животић, *Југославија и Суецка криза : 1956–1957*, Beograd, 2008; Srđan Miletić, „Југославија и земље Магреба 1956–1958“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, 2008, стр. 497–512.

²⁰² D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, str. 90–147.

²⁰³ D. Bogetić, „Други југословенско-совјетски sukob“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, 2008, str. 49–51.

²⁰⁴ Више страних амбасадора посетило је грчког министра иностраних послова Аверофа у вези са Кардељевом посетом Грчкој 1957. године. Утисак западних дипломата био је да је Југославија променила спољну политику, истичући признавање Источне Немачке као аргумент. Део јавности активно је говорио о предстојећем потпуном заокрету југословенске политике према СССР-у, што је Авероф негирао и уверавао у независну политику Југославије (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 32, 423867, 422620)

²⁰⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 33, 429941.

²⁰⁶ АЈ-837-1-3-а/31-6; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 31, 479901.

поново да се приближе кроз Балкански пакт,²⁰⁷ али политичка реалност је говорила другачије. Према оцени стања Балканског савеза у поверљивом извештају председнику Југославије из августа 1956, „оштра опозиција Турске сваком решењу питања Кипра и сталне провокације у односу на Грчку чиниле су везе између две земље све више затегнутим, а Балкански савез дошао је у стање готово потпуног гашења”.²⁰⁸ Управо ова тема била је предмет разговора између Тита и Караманлиса након вечере на „Галебу“ у ноћи између 29. и 30. јула, током Титовог кратког боравка у Грчкој 1956. године. Како је Тито ову посету Грчкој сматрао приватном, није давао званичне изјаве. У извештајима ДСИП-а о овом сусрету, међутим, забележено је да је Караманлис замолио Тита да „учини потез према Турској“ са циљем да је „доведе разуму“, као и да Тито обрати пажњу да интервенција код турског председника буде дискретна, како се не би осетило да је последица разговора југословенских званичника са Грцима. Уколико оваква ургенција не успе и Балкански савез престане да функционише, закључак овог разговора био је да Југославија и Грчка треба да појачају међусобне везе како би се надокнадио излазак треће чланице.²⁰⁹

Упркос приближавању у формалном дискурсу и декларативном спољнополитичком контексту, као и поред великог угледа који је захваљујући писању грчке штампе Југославија уживала у Грчкој,²¹⁰ проблеми који су стајали као препрека истинском унутрашњем развоју сарадње две земље, нису решавани. Ови проблеми тицали су се македонског питања и других нерешених питања који су гравитирали око њега – сам статус славомакедонског становништва у Грчкој, затим двовласничка имања у пограничној области, погранични промет, али и питање братства манастира Хиландара,²¹¹ и друга. И поред воље грчке стране да у свакој прилици истиче одличне односе са Југославијом, преговори који су одржани у Атини 1956. године у периоду од јуна до септембра били су у већој мери неуспешни и по свим главним питањима одложени за децембар. О споредним питањима заштите биља и туризма постигнути су одређени договори, од којих део није спроведен у пракси због одсуства активности са грчке стране, док је разматрање проблема двовласничких имања и успоставе пограничног промета одложено на неколико месеци, уз уверавање министра спољних послова Грчке Аверофа да грчка влада начелно нема ништа против решавања ових питања. Ова изјава министра спољних послова показала се само као тренутна тактика пред долазак председника Тита на Крф у време када је Грчкој била потребна јака подршка по питању Кипра, јер је већ на наредним седницама комисије и пленума грчка делегација у потпуности игнорисала обећања Аверофа, остајући на непромењеним полазним позицијама у вези са спорним питањима.²¹² У закључку југословенске делегације о овим преговорима стоји да Грци нису спремни за закључење споразума о спорним питањима, те да „у условима потребе за развијањем грчко-југословенске сарадње, Грци нису могли једноставно да одбију наше (југословенске, Ј.М) захтеве него

²⁰⁷ Spyridon Sfetas, “In the Shadow of the Macedonian Issue: International Re-alignments and Balkan Repercussions from the Greek-Yugoslav Agreements of 18 June 1959 to the 1960 Crisis in Relations between Athens and Belgrade”, *Balkanica*, XXXI (2008), pp. 189–197.

²⁰⁸ АЈ-837-1-5-с/82, *Поверљиви извештај* – 21. 8. 1956.

²⁰⁹ АЈ-837-1-2/3.

²¹⁰ George Skaltsogiannis, “The Foreign Policy of Yugoslavia 1953–1958 as Published in the Greek Daily Press. The Year 1958 in the *Eleftheria*, *Tachydromos* and *Estia* Newspapers”, *Спољна политика Југославије 1950–1961*, Зборник радова, Београд, 2008, стр. 544–557.

²¹¹ О развоју питања манастира Хиландара више у: Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 1998.

²¹² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 34, 428756.

су покушавали да тактиком одуговлачења и разним маневрисањем скину питање с дневног реда, до чега је најзад и дошло на основу њиховог захтева“.²¹³

Док је рад на нерешеним питањима стагнирао, настојање грчке стране да се у јавности односи са Југославијом прикажу у најбољем светлу због међународне ситуације у којој се Грчка нашла у вези са кипарским питањем, било је упадљиво и након посете Караманлиса Београду од 5. до 8. децембра 1956. године. Целокупна грчка штампа истицала је задовољство поводом резултата београдских разговора због „одлучне подршке Грчкој у кипарском питању, затим због усвајања и разумевања грчког става у вези оживљавања тројне сарадње, као и због констатације да не постоје никакве међусобне ревандикације, па према томе ни територијалне – чиме се онемогућавају *извесни елементи* (италик, Ј.М.) да поново отпочну акцију територијалних претензија.“ И сам премијер Караманлис се по повратку веома позитивно изразио о посети.²¹⁴ Истицање наклоности земљама које су подржавале Грчку у кипарском питању било је посебно уочљиво и на томе се упадљиво инсистирало најпре зато што је та подршка изостала од стране НАТО савезника.²¹⁵

Након неуспешног покушаја решавања најважнијих питања између Југославије и Грчке на преговорима у лето 1956. године, друга половина 1957. године и Кардељева посета Грчкој осветлили су на нов начин стара питања југословенско-грчких односа. У октобру 1957. године у току разговора Кардељ–Караманлис донета је одлука о формирању Мешовите југословенско-грчке комисије којој је стављено у задатак да поред отворених, решава и низ других питања у циљу унапређења и проширења сарадње између две суседне земље.²¹⁶ Она је требало да отпочне са радом у јануару 1958. године, међутим, Грци су предложили да се претходно поведу дипломатски разговори и усагласе ставови по деликатним питањима, уз образложење да је неугодно да се дискусије воде у ширем кругу где би у саставу њихове делегације, а посебно међу стручњацима, било оних са различитим политичким ставовима и гледиштима.²¹⁷

По извештајима Кабинета председника републике, овај грчки предлог прихваћен је у жељи да Мешовита комисија почне са радом заснована на принципима који ће омогућити ефикасније споразумевање, нарочито с обзиром на негативно искуство приликом претходних преговора. Дипломатски разговори који су у ту сврху надаље вођени на нивоу саветника у Београду одужили су се све до октобра 1958. године, због дужих прекида на захтев грчке стране (прво због избора у Грчкој, а затим због промене саветника у грчкој амбасади у Београду), али је на крају ипак постигнута начелна сагласност по спорним питањима у вези са успоставом малограничног промета и двовласничког режима, обештећењем грчке национализоване имовине у ФНРЈ и сарадњом у области водопривреде, те је комисија отпочела са радом у децембру 1958.

²¹³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 29, 414852.

²¹⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 28, 421395.

²¹⁵ У једном од извештаја ДСИП-а из 1959. године наводи се да је Караманлисова влада у тражењу подршке у вези са кипарским питањем толико настојала да искористи односе са ФНРЈ за своје политичке циљеве да је чак фалсификовала и измислила поздравни телеграм Коче Поповића, како би опозицији у земљи и ван ње показала да Југославија подржава Лондонске и Циришке споразуме (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 31, 434499)

²¹⁶ Задаци Мешовите комисије односили су се на решавање питања малограничног промета, двовласничког режима, Хиландара, грчке национализоване имовине у ФНРЈ, оснивања мешовитог одбора за економску сарадњу, те мера за сарадњу у области водопривреде, туризма, нуклеарне енергије, културе, друмског саобраћаја и друго (АЈ-142-101, *Извештај од 26. 2. 1959*)

²¹⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 34, 428756.

године.²¹⁸ Резултати ових преговора требало је да буду потврђени разменом писама, до чега није дошло због одбијања са грчке стране. Иако је у току самих разговора изгледало да постоје повољни услови за регулисање спорних питања, јер су постигнути резултати давали добре изгледе да дође до споразума, одбијањем потврђивања писама с грчке стране ситуација се знатно изменила. Последице овог маневра посебно су дошле до изражаја у раду Мешовите комисије, који је због мењања грчких ставова, повлачења раније датих сагласности, постављања за југословенску страну неприхватљивих услова, уз тактику одуговлачења и разводњавања преговора, и у 1958. години остао без резултата.²¹⁹

Након вишегодишњих одлагања, договор о малограничном промету, издавању пограничних карата/пропусница, као и о ширини пограничне зоне између Југославије и Грчке најзад је постигнут у јуну 1959 године.²²⁰ Истовремено су потписани и бројни споразуми по другим питањима: Споразум о обештећењу грчких добара, права и интереса национализованих у Југославији, Споразум о регулисању узајамних старих потраживања и дуговања, Споразум о сарадњи у области науке и културе, Споразум о стварању мешовите југословенско-грчке комисије за развој туризма, Споразум о узајамном признавању и извршењу правних одлука и Споразум о водопривредним питањима.²²¹ Овиме су постављени правни темељи како већ постојеће, тако и проширене сарадње. Тежња ка учвршћивању сарадње потврђена је већ у септембру исте године, када су у Југославији поводом привредних и других разговора боравили потпредседник грчке владе Канелопулос, министар трговине Дертилис и други високи привредни функционери. Грчку делегацију примио је и председник Тито.²²²

Грчкој је 1959. година донела олакшање и на спољнополитичком плану. Након што је на јесен 1958. године Архиепископ Макариос, из изгнанства у Атини, први пут показао заинтересованост за решење кипарског питања независношћу острва, већ почетком 1959. године Караманлис и турски премијер Мендерес постигли су у Цириху споразум да Кипар постане независна република у саставу Комонвелта. Циришки споразум предвиђао је и да Британија на неограничено време задржи суверенитет над два базама.²²³ Решено кипарско питање помогло је Караманлису и грчкој влади да након неколико година постави односе са Турском и Британијом на стабилније основе и преусмери фокус на друга питања.

Шездесете године су и за Југославију и за Грчку значиле делимичан преокрет фокуса са спољне на унутрашњу политику и њена питања. У овој деценији Југославија се суочила са новим околностима на унутрашњем плану – избијање етничких питања, инфлација, устав из 1963. године, привредна реформа, пад Ранковића, почетак немира – те је спољна политика имала у том периоду мању улогу у односу на педесете.²²⁴ Ипак, чињеница да је на светском нивоу током 60-их година Хладни рат био у пуном јеку (берлинска и кубанска криза, рат у Вијетнаму, арапско-израелски рат, трка у наоружању између СССР и САД, сукоб совјетске и кинеске комунистичке партије)²²⁵ постављала је

²¹⁸ АЈ-142-101, Извештај ДСИП-а о раду југословенско-грчке мешовите комисије, 26. фебруар 1959

²¹⁹ АЈ-837-1-2/11-9.

²²⁰ АЈ-837-1-3-а/31-13.

²²¹ АЈ-130 (Фонд Савезног извршног већа)-78, Прописи, протоколи, споразуми, 86-137.

²²² *Борба*, 6-14. 9. 1959.

²²³ Живорад Симић, Александар Јанковић, *Кипар: историјат уједињења*, Београд, 2015, стр. 18-32.

²²⁴ Р. Кремптон, *нав. дело*, стр. 197.

²²⁵ О глобалним манифестацијама и апсектима Хладног рата: Arne Vestad, *Globalni Hladni rat: intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Београд, 2008.

нове захтеве пред југословенску спољну политику и чинила је динамичном – несврстаност је и даље била званично југословенско опредељење,²²⁶ а међудржавни и економски односи са СССР-ом и блоком социјалистичких земаља су, за разлику од претходне деценије, стабилизовани, што је донело баланс у сарањи са Истоком и Западом, док су односи са САД пролазили кроз бројне успоне и падове, стога што су спољнополитички циљеви две земље током шездесетих често били супротстављени, пре свега у вези са земљама Трећег света и питањима на Блиском истоку.²²⁷

У исто време, унутрашње стање у Грчкој обележено је кризом Караманлисове владе 1961–1963. године, доласком Папандреуа на место премијера 1963. године и општом политичком нестабилношћу до краја периода који обрађујемо. Нову двогодишњу кризу у унутрашњој политици Грчке 1965–1967. искористили су пуковници и преузели власт државним ударом 21. априла 1967. године. У спољнополитичком смислу, сам почетак шездесетих обележен је дефинитивним везивањем Грчке за Запад и израженом пронатовском политиком Караманлиса – највиши ниво војних односа и веза између Грчке и САД потврђен је током посете Караманлиса и Аверофа Вашингтону и Лондону, а након извесног захлађења поново су развијани односи са Немачком, док су односи са Француском настављени активно као и до тад.²²⁸ У овом периоду до израза долази и грчко-италијански антагонизам око Албаније, када је 1960. године Италија негирала да у Северном Епиру има Грка, а грчка влада потом стала на становиште да Јужни Тирол треба да добије аутономију.²²⁹ Почетком шездесетих Грчка је била фокусирана и на потписивање уговора о придруживању са ЕЕЗ који је закључен 1961. године, чиме је Грчка постала прва држава која је потписала приступни уговор са Европском економском заједницом.²³⁰ Истовремено, упадљива прозападна политика Караманлисове владе довела је до заоштравања односа са Источним блоком, поготово Бугарском (размена оштрих речи,

²²⁶ Светови великих разлика - земље Азије, Африке, Југославија и Куба - били су, како се показало, у хладноратовском контексту повезани питањима и темама о којима се размишљало на исти или сличан начин кроз више континената. Идеја везивања ових светова у блок који неће припадати ниједној хладноратовској „страни“ зачета је током педесетих, а реализована шездесетих година, на првој конференцији несврстаних земаља одржаној у Београду 1961. године. Конференцији је претходила операција Дијамант, најдужи Титов пут Африком, када је искристалисана идеја о сазиву скупа лидера Трећег света (Tvrtko Jakovina, *Treća strana hladnog rata*, Zagreb, 2011, str. 31–60)

²²⁷ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012, str. 13–25, 212–217.

²²⁸ Америка је почетком шездесетих година кроз војну помоћ покривала велики део грчких трошкова. Када је престала ова бесплатна помоћ, Грчка се, како би се изборила за финансирање развоја своје привреде, одлучила да део фокуса пренесе на развој појединачних односа са земљама Запада, те тако надаље развија интензивније билатералне везе са САД, Француском, Великом Британијом, Западном Немачком (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1962, ф. 33, *Извештај амбасаде СФРЈ У Атини о спољној политици Грчке*)

²²⁹ Питање Северног Епира, иако често у сенци кипарског питања, кочило је нормализацију односа између Албаније и Грчке током целог периода који је обухваћен овим радом, јер Грчка начелно није прихватала одлуку Париске мировне конференције о обнови Албаније у њеним предратним границама. Како је грчки министар спољних послова Цалдарис 1949. године објаснио једном америчком званичнику, „Северни Епир попримио је размере националног питања и свака грчка влада која би прихватила постојећу грчко-албанску границу пала би наредног дана“. До кратког отопљавања односа и неуспешног покушаја приближавања Албаније и Грчке дошло је почетком шездесетих, као последица два фактора: на првом месту изласка Албаније из сфере утицаја СССР, што је била највећа регионална последица конфликта између Совјетског Савеза и Кине, а затим и због поновног покретања тензија између Југославије и Грчке у другом таласу спорења око македонског питања (Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945–1967*, Aldershot, 2007, pp. 70–76)

²³⁰ P. Клог, *нав. дело*, стр. 157.

хапшења, протеран један грчки дипломата) и СССРом.²³¹ Овај период је у грчкој спољној политици обележен још једном кипарском кризом током 1963. и 1964. године.

Санитарно кипарско питање 1959. године помогло је Караманлису и грчкој влади да након неколико година преусмери своје снаге и фокус на друга питања. Истовремено са решавањем кипарске кризе, Грци су показали заинтересованост за успостављање добросуседских односа са Турском и обнављање Балканског савеза. Почетком 1959. године, како у грчкој и турској штампи, тако и у другим листовима на Западу, јављали су се бројни написи о могућности оживљавања Балканског савеза. Узрок оваквом ставу са Запада налазио се управо у тренутно бољој клими у грчко-турским односима, као и у томе да НАТО, и посебно САД, нису одустали од могућности да Југославију посредно, преко Балканског савеза, вежу за свој војни систем.

Југословенско руководство показивало је да овакав потез не би био у интересу спољнополитичких стремљења Југославије, јер би то продубило тренутни јаз са Истоком и пољуљало неутралну међународну позицију Југославије, те је у том смислу Балкански пакт постао сувишан у југословенској политици несврстаности.²³² Ово питање разматрано је и током разговора између Тита и Караманлиса на Ванки почетком јула 1960. године, приликом посете грчког премијера и министра спољних послова Караманлиса и Аверофа Југославији.²³³ Тито је том приликом рекао да „евентуално отказивање балканског пакта неће ни у чему утицати на садашњу сарадњу Југославије са Грчком и Турском, при чему војна сарадња не долази у обзир, али да Балкански пакт смета Југославији због њене политике према азијским и афричким земљама које су неангажоване, јер се у тим земљама води пропаганда против Југославије због тог пакта“. Такође, Тито је нагласио да Југославија неће отказати Балкански пакт под притиском неке друге земље, а ако се одлучи на отказивање, урадиће то у споразуму са Грчком и Турском.²³⁴

Сам почетак шездесетих година у југословенско-грчким односима обележен је поновно усијаном атмосфером у вези са македонским питањем, што је привремено ублажено Првим џентлменским споразумом између Поповића и Аверофа, постигнутим током поменутог посете у јулу 1960. године.²³⁵ Иако је овим споразумом озваничено међусобно прихватање различитих ставова у вези са македонским питањем и изражена жеља да се на тај начин спречи стагнација у међудржавним односима, односи Југославије и Грчке ипак су током наредне две године запали у кризу управо око неразумевања у

²³¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1962, ф. 33, *Извештај амбасаде о спољној политици Грчке*.

²³² АЈ-837-1-2/11-9.

²³³ Посета Караманлиса и Аверофа Југославији организована је на инситуирање грчке стране, која је имала на уму да се постави као мост између Југославије и НАТО-а, у тренутку опште затегнутости односа у свету због сукоба између Америке и СССР-а и неуспеха самита у Паризу поводом обореног америчког шпијунског авиона. Међутим, током разговора је постала очигледна различитост ставова две владе о међународним односима и немогућност Грчке да одигра улогу какву је планирала. Такође, југословенска страна је ставила до знања да ће убудуће показивати веће интересовање за македонско питање. Према извештају ДСИП-а, једини аспект разговора којим је грчка страна била задовољна је обећање Тита да Југославија неће једнострано повући своје учешће у Балканском савезу (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 31, 434499, стр. 36)

²³⁴ АЈ-837-1-3-а/31-16.

²³⁵ Разговори о питањима славомакедонске мањине вођени су овом приликом на линији Поповић-Авероф, док су председници Грчке и Југославије након обимне размене миљења о општој спољнополитичкој ситуацији ово питање тек узгред поменули: Тито је рекао да „разлике између две земље не треба драматизовати“, а Караманлис је тај став потврдио, рекавши да разлике „треба решавати, или оставити по страни ако не могу да се реше“ (АЈ-837-1-3-а/31-16, к. 133)

вези са овим питањем, уз многобројне бурне реакције, како од стране званичника, тако и у штампи.

Ова криза је само наизглед превазиђена Другим џентлменским споразумом између Поповића и Аверофа, приликом *ad hoc* посете Коче Поповића Грчкој 1962. године, али су стари сукоби интереса ипак остали на снази. У пракси, то је значило да је македонско питање и поред свих напора избило у први план у односима две државе, као посредни или непосредни узрок неуспеха бројних преговора и покушаја сарадње, утичући и на застој решавања многих других питања која су била са њим у вези. Тако, и на преговорима током шездесетих година нису решене потешкоће око пограничног промета, Грци су наставили да питање Хиландара сматрају непостојећим, а постављало се и питање извесности продужења Конвенције о Југословенској зони у Солуну чији се истек очекивао 1974. године.²³⁶

Због свега наведеног, 1961. и 1962. година обележене су у југословенско-грчким односима не само назадовањем у неким видовима билатералне сарадње у односу на споразуме из 1959. године, већ и атмосфером „малог хладног рата“, како у пропагандном смислу, тако и у ставу и водеће и опозиционих партија Грчке према Југославији. Како такво стање суштински није одговарало ни грчким ни југословенским интересима, крајем 1962. године долази до процеса постепеног превазилажења кризе у односима. Осим самог договора између Аверофа и Поповића, извесно је да су на побољшање односа утицали и интереси грчке и западне политике да се односи два балканска суседа не погоршавају даље, у тренутку када се побољшавају југословенски односи према земљама Источног блока, поготово Бугарској, док су односи Грчке са Бугарском, Турском и Албанијом били још увек нарушени или непостојећи. Такође, југословенска страна је држала да спорна питања билатералних односа представљају само део југословенских интереса у односима с Грчком, те да због стагнације у том делу не треба занемарити општи политички интерес Југославије за присуством у Грчкој, а из перспективе политике независности, за Југославију је била важна и чињеница да је била једина комунистичка земља присутна у Грчкој у позитивном контексту.²³⁷

У Грчкој је на изборима крајем 1963. и 1964. године као резултат унутрашњег превирања и Караманлисове оставке, а делом и као одраз општег попуштања затегнутости на међународном плану, дошло до смене режима. Победу је однела уједињена грађанска опција (Унија центра) на челу са Папандреуом. На унутрашњем плану то је означило постепену демократизацију: ограничена је власт полиције, политички затвореници, сем око стотину, су амнестирани, сељацима су дате олакшице за отплату дугова, а почело је и спровођење реформе школства којој је Папандреу пришао као животном делу.²³⁸ Нови премијер је покушавао да спроведе и „декараманлизацију“ сектора у којима су снаге претходног режима имале доминантне позиције (двор, војска, полиција, део државног апарата), али је услед односа снага био принуђен да прави компромисе, па то никада није до краја спроведено.²³⁹

На спољнополитичком плану, пре свега због подршке потребне у кипарском питању,²⁴⁰ са сменом режима долази до омекшавања ставова. У односу према САД И НАТО

²³⁶ АЈ-837-1-3-а, 31-22.

²³⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1963, ф. 31, 415119.

²³⁸ АЈ-837-1-5-а/31, 23.

²³⁹ ДА МСП РС, ПА, 1965, ф. 45, 450176.

²⁴⁰ Након неколико година стабилности, ситуација на Кипру поново је почела да се заоштрава крајем 1963. године. Архиепископ Макарије инсистирао је да се умање овлашћења дата турској мањини, за која је

током 1964. године испољена је тенденција ка нешто независнијем положају, на шта је грчку владу натерала колизија са ставовима већине земаља НАТО-а, јер је делимична подршка Грчкој у кипарском питању дошла само од Француске. С друге стране, не само кипарско питање, већ и економски интереси, навели су Грчку да реадптира своју спољну политику и прошири маневарски простор, што је значило извесно отварање према Источном блоку (нормализација односа са Бугарском,²⁴¹ јачање економске, а донекле и културне сарадње са земљама Источног блока).²⁴²

Приликом прве посете југословенског амбасадора Дапчевића новом председнику владе Папандреуу у фебруару 1964. године, по питању односа између две земље Папандреу је изразио јасну намеру да се исти учврсте, чак и на нивоу савеза („алијанс“), те нагласио амбасадору да убудуће са њим разговара као са пријатељем. У вези са нерешеним билатералним проблемима грчки премијер затражио је забелешку, како би се одмах приступило решавању истих, истакавши да их сматра „ситницама“.²⁴³ Исту жељу за учвршћивањем односа две земље Папандреу је изразио и Кардељу, који је у марту 1964. године боравио у Атини поводом сахране краља Павла. Приликом овог сусрета нагласио је и да је „основна препрека миру на Кипру присуство војних снага Грчке и Турске на Острву“ као и да је једино решење „повлачење и грчких и турских снага с Кипра и престанак мешања Грчке и Турске у проблеме Кипрана.“ Изразио је свест о томе да та мера неће бити популарна у Грчкој и да може да доведе до пада владе, али и спремност да иде на то, јер је то „једина алтернатива рату“.²⁴⁴

Настојање Папандреуове владе да, у ситуацији неизвесне позиције у вези са Кипром, добре југословенско-грчке односе третира као важан правац грчке политике на Балкану, као и интерес Југославије да буде присутна у Грчкој, довели су и до првих конкретних помака у билатералним односима две земље од почетка шездесетих година. У новембру 1964. године потписано је неколико споразума који је требало да воде

сматрао да су несразмерно велика у односу на број становника, на шта туска страна није пристајала, а инцидент са пуцњавом који се догодио за Божић крајем 1963. проузроковао је спиралу насиља између две заједнице. Вашингтон је покушао да уклони ову крхку републику која је била предмет спорења два нато савезника на Источном Медитрану предлогом који је предвиђао уједињење Кипра са Грчком у замену за уступање одређених територија Турској, што је Атина, међутим, одбила. Даљи развој кризе је заустављен на лето 1964. године, а мир су одржавале пристигле мировне снаге Уједињених нација (I. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation*, pp. 143–145)

²⁴¹ Новоизабраној влади центра преговори са Бугарском били су једно од централних спољнополитичких питања, како због подршке у кипарском питању, тако и због економских интереса, али и стабилизације односа са северним суседом у време када Турска врши притисак, истовремено надајући се да ће то додатно подстаћи западне интересе у Грчкој. Резултати ове дипломатске активности стигли су у лето 1964. године, када је између Бугарске и Грчке потписано 12 споразума који су због своје економско-техничке проблематике свакако представљали тек први, али ипак важан корак и показатељ у релацијама две земље. Споразуми су се тицали посебно тешког проблема репарација из Другог светског рата, успостављања саобраћаја, давања гаранција у погледу граница и друго (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176) Запад је на грчке преговоре са Бугарском одреаговао неуједначено: САД су оптужиле Грчку за шуровање са комунистима, док је Француска износила став да је то нормалан развој догађаја (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1964, ф. 54, 430835)

²⁴² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 446712.

²⁴³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1964, ф. 54, 46186.

²⁴⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1964, ф. 54, 47827.

нормализацији пограничног промета и успостављању друмског саобраћаја на релацији граница–Југозона.²⁴⁵

Иако је у првим званичним контактима са Београдом влада Папандреуа истакла значај који придаје односима са Југославијом, као основном компонентом грчког положаја на Балкану, остала је чињеница да су не само опозиција, већ и грчки владајући слојеви и администрација били и даље оптерећени резервама и бојазнима у вези са македонским питањем, што је било уочљиво и током посете Папандреуа и министра спољних послова Ставроса Костопулоса Југославији почетком фебруара 1965. године. Грчки интерес за ову посету може се потражити опет пре свега у подршци потребној у вези са кипарским питањем и заоштравањем односа са Турском, а Папандреуу је пријем код Тита значао и због унутрашње ситуације и десничарске опозиције. У погледу Кипра, грчка страна је настојала да им се пружи отворенија подршка за уједињење, што за југословенску страну није било прихватљиво. После доста тешкоћа, за коминике је усаглашена формулација којом се Кипру признаје право на потпуну независност, суверенитет и интегритет као и да се кипарском народу „у целини“ (југословенска страна је ту подразумевала и турску етничку групу) обезбеди да се, без мешања са стране, слободно изјасни о својој будућности, а у складу са Повељом УН и принципом самоопредељења, с тим да југословенска страна није сматрала да самоопредељење прејудицира уједињење, а такође је била при ставу да решавање кипарског проблема подразумева демилитаризацију острва, укидање страних база и очување Кипра као независне несврстане државе.²⁴⁶

Током ове посете југословенска страна је остала на линији стратегије неодустајања од, иако само узгредног, помињања македонског питања, док је грчка страна остала при свом ставу да не треба угрожавати добросуседске односе непоштовањем „националног поноса и осетљивости“.²⁴⁷ Папандреуова посета праћена је међустраначким обрачунима у грчкој штампи, где је опозиција наглашавала да је Југославија искористила тежак положај Грчке по питању Кипра да би извлачила уступке и покренула поново питање македонске мањине, не поштујући договор Поповић–Авероф, док је владина штампа истицала значај овог успеха грчке спољне политике и преговора у којима је Југославија „још једном признала право на самоопредељење Кипра“.²⁴⁸

Током Папандреуове посете договорено је и формирање Интерминистеријалне комисије, која се први пут састала у јуну 1965. године у Атини и радила на питањима индустријске, туристичке, техничке и културне сарадње. Чак и скромнији резултати рада ове комисије су, међутим, изостали, због, како се са наводи у забелешци МИП-а, „недостатка интереса са грчке стране, па чак и кочења“, при чему је примећен „раскорак између изјава највиших грчких политичких фактора о развоју односа са Југославијом и праксе грчких органа који не следе декларисану политику“.²⁴⁹

На унутрашњем плану, 1965. година донела је нову кризу у Грчкој која је резултирала Папандреуовом оставком,²⁵⁰ након чега је краљ подстакао осипање Уније

²⁴⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 446712.

²⁴⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176.

²⁴⁷ *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-grčkim odnosima*, str. 35.

²⁴⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 42, 45631.

²⁴⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 435749.

²⁵⁰ Како су Караманлисове присталице све време Папандреуове владе задржале претежан утицај у војсци, полицији и неким деловима државног апарата, Папандреу је сматрао да због стабилности владе мора

центра и поверење указао влади Стефана Стефанопулоса, покушавајући да на тај начин задржи утицај двора. Иако је нова влада успела да опстане дуже него што се очекивало, до краја 1966. године, за време њеног мандата у земљи су остали присутни сви елементи кризе.²⁵¹ Југославија је спрам унутрашњих промена у Грчкој заузела неутралан став, а атмосфера југословенско-грчких односа остала је слична и након пада Папандреуове владе. Изузетак је чинило јаче избијање на површину македонског питања и тешкоће у вези са функционисањем пограничног промета – нестабилност владе у унутрашњим околностима каналисала ју је ка одлучнијем ставу по овом питању, како би на њему ојачала свој положај.²⁵²

Тако је узвратна посета председника СИБ-а Петра Стамболића Атине, до које је након неколико одлагања са југословенске стране због нестабилне политичке ситуације у Грчкој ипак дошло у октобру 1966. године, још једном потврдила немогућност две стране да се сагласе о македонском питању. Грчкој страни ова посета била је важна за јачање положаја на унутрашњем, и за афирмацију Стефанопулосове владе на међународном плану, те је постигнута начелна сагласност о општим међународним питањима, али су разговори о билатералним проблемима, које је овог пута покренула грчка страна, још једном потврдили да македонско питање и даље оптерећује југословенско-грчке односе. Југословенска страна је још једном указала да ни СФРЈ ни СРМ немају територијалних претензија према Грчкој, као и да у Југославији не постоје две политике, Београда и Скопља, већ да је југословенска политика јединствена.²⁵³

Влада Стефанопулоса није успела да ојача своју парламентарну позицију (како се наводи у једном од извештаја Амбасаде СФРЈ у Атини ДСИП-у, ова влада „животари на минималној и несигурној већини у парламенту“), као ни да утиче на расположење у бирачком телу које је остало претежно опозиционо и у великој мери привржено Папандреуу. Унија центра је, са друге стране, инсистирала на што хитнијем одржавању избора које је сматрала јединим излазом из ситуације, док се личност Андреаса Папанреуа све јасније профилисала, скретала пажњу јавности и изашла у први план у руковођењу Унијом центра. Двор и десница у Андреасу Папандреуу видели су опасност од ступања Уније центра у фронт са ЕДА-ом.²⁵⁴ Стално и стабилно јачање левице са једне стране, те зависност од САД и НАТО на спољнополитичком плану и лоши односи са суседима у окружењу (Албанија, Турска, питање Кипра) са друге, стварали су политичку атмосферу у којој је могућност диктатуре, као начин задржавања постојећег устројства, била увек присутна.

Даљи политички развој, коначно расписивање избора за мај 1967. године и велика могућност да Унија центра однесе победу, довели су до тога да двор са делом генерала почне да припрема удар, али је група пуковника средњег ранга независно од тих договора извршила пуч 21. априла, те двор и генерале ставила пред свршен чин. Циљ

лично да стане на чело министарства одбране. Краљ је, искористивши чињеницу да је Папандреуов син Андреас оптужен за учешће у завереничкој официрској групи „Аспида“ („Штит“), одбио Папандреуов захтев и прихватио његову оставку које је уследила.

²⁵¹ Након смене влада, ситуација је у Грчкој донекле смирена враћањем привреде у нормалније токове захваљујући повећаном приливу иностраних средстава. Истовремено, ова влада је трпела повећан притисак због раста цена основних потрошних добара, што је имало и политичке последице - штрајкови су се смењивали непрекидно и у таласима, што је додатно погоршавало и иначе нестабилно унутрашње стање (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176)

²⁵² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1966, ф. 44, 450176.

²⁵³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1966, ф. 49, 437620.

²⁵⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176.

удара био је пре свега спречити одржавање избора, разбити и центар и левицу, и прекинути политички успон Андреаса Папандреуа. Одмах по преузимању контроле над земљом, пучисти су показали да не желе да формирају партију путем које би спроводили своје циљеве, већ да сматрају да војни кадрови могу и треба да буду носиоци целокупне друштвене и државне активности. Учвршћивање диктатуре стога је праћено низом екстремних мера као што су масовне кадровске промене, отпуштања свих неистомишљеника, хапшења, интернирања, систематски терор, неканонска реорганизација цркве. Основна реторика пучистичког режима поводом преузимања власти односила се на указивање на комунистичку заверу, на „покушај стварања другог Вијетнама у Грчкој“, као и на то да Грчка представља баријеру „славокомунистичкој опасности са севера“. Иако формално није постојала лична диктатура, међу пучистима као најутицајнија личност истакао се пуковник Пападопулос.²⁵⁵

Став земаља Источног блока према пучистичком режиму био је у прво време недоречен, због веровања да би овај режим могао да се развије у својеврстан националистички покрет који би укључивао и одређене антиамеричке тенденције. Како је убрзо постало јасно да то неће бити случај, преовладала је резервисаност и осуда режима, док су истовремено, уз специфичности за сваку земљу посебно, уследили и реакције и притисци јавног мњења на Грчку и са Запада.

Након неуспешног преговора са Турском око Кипра, као и делимичног заостравања односа са Албанијом, пучистичка влада је тешко управљала спољно-политичком ситуацијом. Како је на унутрашњем плану прво кренула у обрачун са комунистима, то се одразило и на односе са Југославијом, који су у прво време заострени: ухапшено је неколико југословенских држављана, као и Грка који су радили у југословенској амбасади, уведене су оштре рестрикције приликом издавања виза за југословенске држављане, отказан је споразум о малограничном промету лица између две земље, док је истовремено кроз штампу наглашавана „славокомунистичка“ опасност са Севера, а у нападима на СФРЈ, и посебно СР Македонију, предњачила је штампа у Северној Грчкој, где се нагло погоршао положај славомакедонског становништва.

Међутим, упркос свим наведеним факторима, изолован спољнополитички положај, као и економски интереси, присилили су војни режим да декларативно не мења основне линије грчке међународне политике, па тако ни према Југославији. Истовремено, Југославија је спрам пучистичке владе заузела резервисан став, одржавајући само нужне контакте на одговарајућим, пре свега радним нивоима и задржавајући иницијативу само у питањима од непосредног интереса (трговински²⁵⁶ и неки видови културне сарадње, те интервенције у вези са визама и сл.). У домену културне сарадње, могућности реализације плана за 1967. и 1968. годину знатно су сужене, те је за Југославију од интереса било само спровођење тачака које се тичу размена стипендиста на специјализацији, те путовања у циљу стручног усавршавања, што је наставило да се одвија уобичајеним током и након државног удара.²⁵⁷

²⁵⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 41, 444723, 438209.

²⁵⁶ У години пред државни удар, трговинска размена између Југославије и Грчке достигла је свој врхунац. Економске релације између две земље, гледане у целини, чиниле су област где су узајамни односи били веома развијени, а пучисти су показали да су свесни штетности трајног нарушавања ових веза не само са Југославијом, него и са другим социјалистичким земљама (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 424911)

²⁵⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 41, 438902.

1.2. ПРОБЛЕМИ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ГРЧКЕ САРАДЊЕ

Највећи број препрека који се јављао на путу сарадње Југославије и Грчке тицао се у ширем смислу два велика питања: односа (не)поверења два новоизграђена и суштински различита политичка система са различитим спољнополитичким интересима и усмерењем, као и управљања никад адекватно разрешеним македонским питањем. Ови проблеми одражавали су се једни у другима, чинећи југословенско-грчке односе у периоду који обрађујемо вишеслојним и комплексним.

Корпус питања у вези са славомакедонским живљем у Грчкој, који је постојао и у првој половини двадесетог века, проширен је и вишеструго усложњен учешћем великог дела овог становништва, заједно са етничким Грцима, на страни левице у Другом светском рату и грађанском рату. Незванична али активна помоћ југословенске стране Демократској армији Грчке укључивала је и прихват бројних избеглица које су током четрдесетих година у неколико таласа долазиле у Југославију.²⁵⁸ Иако је након резолуције Информбироа 1948. године и промене која је наступила у међународном положају Југославије, па и у њеном односу према грчкој левици која је остала уз Москву, Југославија затворила границе за активну помоћ грчким борцима, решавање питања избеглица и кретање овог становништва у свим правцима између Грчке, Југославије и земаља Истока и Запада пренело се и на педесете, а у целини је решено тек почетком шездесетих година.

Тако, период нормализације односа између Југославије и Грчке отпочео је са већ постојећим теретом овог питања, што је решавано постепено и уз велику осетљивост дипломатског особља у наредним годинама. Током педесетих година била је присутна тенденција како одласка грчких избеглица из Југославије, тако и досељавања ове популације у Југославију из источноевропских, али и других земаља.²⁵⁹ Такође, током педесетих је и становништво Северне Грчке, махом славомакедонско, подносило захтеве за исељавање из Грчке и спајање са породицама у НР Македонији.²⁶⁰ Према једном извештају ДСИП-а за 1960. годину, у НР Македонији се, у којој је и иначе привремено или

²⁵⁸ Фазе досељавања избеглица у Југославију приказане су у извештају ДСИП-а из 1951. године, у коме се даје и детаљно објашњење о етничкој структури ових избеглица, као и о разлозима доласка. Највећи број избеглица у Југославију је дошао у периоду од 1944. до 1949. године, укључујући ту и 5.000 Славомакедонаца који су дошли из Бугарске (заједно са бугарским трупама повукли су се из Грчке у Бугарску, плашећи се грчке одмазде јер су се током окупације изјашњавали као Бугари, да би најпосле прешли у НР Македонију због, како се у извештају наводи, „неодговарајућих услова живота у Бугарској“). Према извештају, укупан број избеглица које су из Грчке прешле у ФНРЈ износио је 28.595. Од тог броја, велику већину чинили су Славомакедонци. Мањи број избеглица био је грчког етничког порекла и они су већим делом смештени у Буљкес, а после резолуције ИБ-а иселили су се у земље источне Европе, док је један мали део отишао на Запад (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 30, 419307)

²⁵⁹ Усељавање избеглица у НР Македонију било је праћено, између осталог, и негодовањем домаћег становништва због бројних привилегија које је избеглицама пружало руководство НР Македоније – обезбеђено становање, запослење, и друго (М. Mitrović, „Izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1945–1960“, стр. 197) Према тумачењу правног савета Министарства иностраних послова, права по Закону о ратним војним инвалидима као и додељивање имовине могла су остварити само лица која су примила југословенско држављанство након што су учествовала у народно-ослободилачким војскама својих земаља (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 30, 47939)

²⁶⁰ Временом су критеријуми за исељавање из Грчке у НР Македонију поштравани па је нпр. од укупно 4.560 лица која су се населила у Југославији у периоду од 1955. и 1960. године, само њих 60 стигло у току 1959. и 1960. године (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 34, 425557)

стално смештен највећи број избеглица, 1960. године налазило укупно 28.000 избеглих лица, тј. 7.300 породица.²⁶¹ Посебно осетљиво питање деце избеглица и њихове репатријације решавано је у складу са повељом УН враћањем у Грчку или спајањем са породицама у другим земљама, а првим корацима стабилизације односа између Југославије и Грчке доста је допринело успешно репатрирање неколико стотина деце почетком педесетих година.²⁶²

Масовно учешће славомакедонског становништва у Грчкој на страни левице у току Грчког грађанског рата, њихово избеглиштво у источноевропским земљама, а посебно стварање НР Македоније, прве формалне државе македонске нације,²⁶³ проширили су по завршетку Другог светског рата контекст македонског питања отворивши у југословенско-грчким односима нове теме: питање имовине које су избеглице оставиле у Грчкој као и национализоване имовине грчких грађана у Југославији,²⁶⁴ затим кретање људи и робе у пограничном појасу између Југославије и Грчке, статус Југословенске слободне зоне у Солуну, као и најкомплексније од свих, питање положаја и права славомакедонске мањине у Грчкој, при чему је ово, као и друга мањинска питања, неретко било инструмент деловања великих сила на Балкану.²⁶⁵ Почетак нормализације односа затекао је дипломатију две земље са начелним ставовима према македонском питању који се током година нису значајно мењали: Грци су ово питање сматрали за непостојеће, држећи да славофоно становништво које током Другог светског рата и грађанског рата није напустило Грчку има грчку националну свест, док је Југославија, притиснута спољнополитичким околностима, често остављала ово питање по страни, настављајући, међутим, да питање (славо)македонске мањине сматра „једним од најосетљивијих питања билатералних односа“ и да прати ситуацију у вези са њим.²⁶⁶

Питање положаја славомакедонског становништва у Грчкој се у оквирима југословенско-грчких односа показало као врло осетљиво већ на почетку нормализације односа две земље, након првих напора да се успоставе железнички и поштански саобраћај, те да се размене посланици и отпочне са поновним коришћењем

²⁶¹ Исто.

²⁶² Југославија је у другој половини четрдесетих година примила око 11.000 деце из грађанским ратом захваћених подручја у Грчкој, од којих је око 2.000 смештено у домове формиране наменски за потребе деце избеглице из Грчке. Управљање овим питањем имало је како хуманитарну и етичку, тако и политичку и идеолошку димензију у годинама крупних промена на међународној сцени, које су се одражавале и на судбину ове деце (М. Ristović, *Dug povratak kući: deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*, Beograd, 1998; Катерина Мирчевска, „ФНР Југославија и репатријација деце евакуисане из Грчке 1948. године“, *Токони историје*, 1–2/2009, стр. 21–30)

²⁶³ О македонском питању у време формирања НР Македоније више: Александар Животић, „Југославија, велике силе и македонско питање (1944–1947)“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 85 (2012), стр. 113–130.

²⁶⁴ Грчка влада изнела је 1951. године захтев да се изврши накнада национализоване имовине грчких грађана у Југославији и у више махова ургирала решење тог питања. Међутим, када је југословенска страна поставила питање југословенске имовине у Грчкој, а поготово двовласничких имања, притисак са грчке стране је смањен. Поређења ради, по извештају југословенског конзулата из 1952. године, вредност двовласничких имања југословенских држављана у Грчкој износила је око 506.642.000 динара, док је вредност имања грчких држављана на југословенској територији процењена на свега око 4.657.000 динара (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 417429)

²⁶⁵ АЈ–836–I–5–а/4.

²⁶⁶ Κωνσταντίνος Κατσάνος, *Βελιγράδι–Σκόπια και Θεσσαλονίκη–Αθήνα για τη Μακεδονία* [Београд–Скопље и Солун–Атина о Македонији], Θεσσαλονίκη, 2009, р. 7.

Југословенске слободне зоне у Солуну. Иако је намера успостављања стабилних односа између две земље потврђена и Титовим експозеом на заседању Народне скупштине у мају 1950. године, у грчкој јавности је негативно одјекнула изјава Едварда Кардеља у Одбору за спољне послове Народне скупштине – пошто се истовремено активно радило на успостави саобраћаја, трговинских веза, као и на размени посланика између две земље, Кардељ је нагласио да ове мере представљају значајан корак на путу нормализације односа Југославије и Грчке, али и закључио да тим мерама нису исцрпљена сва питања која би било потребно решити између двеју земаља – најпре „питање о положају македонске мањине у Грчкој, које веома узнемирава нашу јавност“.²⁶⁷ Кардељева изјава изазвала је снажну реакцију на грчкој страни²⁶⁸ и успорила нормализацију односа за неколико месеци, јер је Грчка зауставила процес успостављања дипломатских односа, инсистирајући да се Југославија одрекне својих захтева у односу на мањину.²⁶⁹ Ова ситуација прекинута је, како је то и касније често био случај, променама у спољној и унутрашњој политици, интервенцијом Америке и Британије,²⁷⁰ и

²⁶⁷ *Борба*, 17. 5. 1950, стр. 3.

²⁶⁸ У оквиру истог Одбора, можда је још громогласније одјекнула изјава Лазара Мојсова који је, надовезујући се на излагање министра за спољне послове Едварда Кардеља у вези са нормализацијом југословенско-грчких односа, рекао: „македонски народ и народи Југославије не могу бити незаинтересовани за судбину своје браће у Јејејској Македонији. Они не могу мирно гледати како се на најдивљији начин гуше основна грађанска права националне мањине у Грчкој, нити се могу помирити са политиком денационализације и политиком прогањања коју су спроводили реакционарни грчки властодршци са македонском мањином. Због тога ће настављање прогона над македонском мањином у Грчкој свакако представљати сметњу пуној нормализацији односа између наше земље и Грчке, а представљаће свакако сметњу уклањању неповерења које македонски народ оправдано гаји због досадашње политике грчких властодржаца према македонској мањини. Једно од основних мерила на основу кога ће се оценити искреност изјаве и намере Пластирасове владе за унутрашње смиривање у Грчкој, за демократију у Грчкој, свакако ће бити и однос те владе према македонској мањини у Грчкој. Пластирасова влада показаће своју вољу за пуну нормализацију односа са нашом земљом ако стане на крај оној бруталној и варварској политици коју су досадашњи грчки властодршци спроводили према македонској мањини, ако пусти без резерве све Македонце из затвора и логора и десетине хиљада депортираних Македонца на острвима смрти – ако призна основна мањинска права Македонаца у Јејејској Македонији, то јест да се могу служити својим језиком, да имају школе на свом језику, а то је минимум који је гарантован националним мањинама у свакој цивилизованој држави. То је неопходан услов који ће допринети потпуној нормализацији односа између две земље“ (Isto)

²⁶⁹ Грчка штампа је бурно одреаговала на изјаву Едварда Кардеља, окарактерисавши је као „бацање бомбе Егејске Македоније по сред преговора“ и покушај постављања „безобразних захтева према грчкој територији“, те је неколико већих листова донело чланке на ову тему. Пријем код помоћника министра Вејводе између осталог поводом овог питања затражио је по налогу своје владе и грчки отправник послова Цалутис, износећи став да је за Грчку „такозвано мањинско питање непостојеће“, и да изношење таквог питања представља мешање у унутрашње ствари Грчке. Став Вејводе био је да то питање у изјави Едварда Кардеља „није постављено као територијална ревандикација, већ као што је и речено, као питање југословенске мањине у Грчкој“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1950, ф. 30, 411099, 411091, 424016) Пластирас је у парламенту у име владе изјавио да не постоји питање положаја словенске мањине у Грчкој, док је на састанку са југословенским послаником у Атини објаснио да „словенска мањина у Грчкој постоји, али грчка влада сматра да не постоји питање њеног положаја“. Посланик је овом приликом приметио склоност грчке стране да „о питању македонске мањине радије разговара незванично“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1950, ф. 31, 413438)

²⁷⁰ Више о утицају америчке и британске дипломатије на успостављање односа између Југославије и Грчке: I. Stefanidis, “The United States, Great Britain and the Greek-Yugoslav rapprochement, 1949–1950”, *Balkan Studies*, 27/2 (1986), pp. 315–343.

интересом обе стране за нормализацијом односа и поред неслагања око македонског питања.²⁷¹

Након успоставе дипломатских односа, статус и питања везана за славомакедонски живаљ у Грчкој наставили су да прате југословенско посланство у Атини и конзулат у Солуну.²⁷² У једном од првих извештаја о положају славомакедонског становништва из 1951. године, југословенски конзул истакао је да је веома тешко доћи до података „јер се становништво плаши рекације грчких власти када се остварују контакти са конзулатом“, те је извештавање о броју и другим подацима непотпуно. Истовремено, поред тога што је у неприлици са властима када користи македонски језик, ово становништво је и економски заостајало за становништвом које је етничког грчког порекла, јер није успевало да допре до значајнијих положаја, те је у градским срединама углавном остајало потпуно искључено (као што је један Славомакедонац пренео представницима конзулата о стању у Водену, „оно што је у центру и што је газда, то су Грци, оно што је сиротиња и на периферији, то су Македонци“). Према процени и сазнањима конзултата, у околини Лерина и Водена „налази се много македонских села, у којима Егејски Македонци чине негде половину, а негде комплетно становништво, док је у селима око Костура примећен пад македонског становништва“. Исељавање Славомакедонаца из Грчке се дешавало, према оцени конзулата, како због самог положаја македонског живља, тако и због укупне економске ситуације у земљи, због које су се исељавали и сами Грци.²⁷³ Питањем славомакедонске мањине се од почетка свог рада бавило и посланство у Атини, па је тако у јануару 1951. године на првом радном састанку посланства као један од циљева истакнуто да „треба пажљиво пратити односе грчких власти према нашој македонској мањини путем штампе и других средстава и према нашим могућностима радити на њиховој заштити“.²⁷⁴

Иако је неслагање у вези са македонским питањем делимично остављено по страни током припрема за потписивање тројног пакта, поновну тензију у вези са славомакедонским живљем у Северној Грчкој донела је 1953. година, када је у Грчкој ступио на снагу „Закон о колонизацији пограничних крајева и помоћи њиховом становништву“.²⁷⁵ Овај закон, који је формално имао за циљ „подизање животног и социјалног стандарда становништва пограничних крајева Грчке и колонизацију ових крајева“, заправо је подразумевао национализацију имања лица која су у току и након грађанског рата избегла из Грчке, и насељавање становништва грчког етничког порекла у северну Грчку (како се тумачи у једном извештају ССРН), „Циљ овог закона је да измени етнички састав Јегејске Македоније, Тракије и Јужног Епира путем насељавања грчког становништва на имања избеглих Македонаца, и тиме онемогући повратак избеглица“). Члан 6. овог закона тицао се третмана „напуштених имања“ и гласио је:

²⁷¹ *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-grčkim odnosima*, str. 12.

²⁷² Југословенско посланство у Атини почело је да се залаже за права славомакедонског становништва већ у првом, кратком периоду рада, од отварања посланства по завршетку Другог светског рата, до почетка грађанског рата у Грчкој. У јулу 1945. године оно је упутило ноту грчком Министарству спољних послова у којој се протествовало „против насиља над Македонцима у Егејској Македонији“, а истог месеца био је упућен и апел владама САД, Велике Британије и СССР-а са захтевом да помогну да се заустави „крвави прогон македонске мањине у Грчкој“ (Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, стр. 507–508)

²⁷³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 30, 417771.

²⁷⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 28, 4833.

²⁷⁵ Evgeni Dimitrov, „Problemi makedonske nacionalne manjine u susednim zemaljama (retrospektivni pogled i današnji položaj)“, *Narodne manjšine*, Ljubljana, 1989, str. 112.

1) Некретнина која припада лицима која су илегално емигрирала у иностранство без дозволе или пасоша издатог од надлежних власти, сматра се напуштеном чак и у случају да њом управљају рођаци, представници или лица која плаћају кирију власнику.

2) По истеку три године од емигрирања власника, емигрирања потврђеног од надлежне полицијске власти, застарева свако право овог власника на некретнину која аутоматски и без процедура или уписивања постаје власништво државе.

Уколико се власник појави, не може да има никакво право на напуштену некретнину која се сматра у сваком случају као реквирирана и сматра се да припада под принудну екпропријацију у општу корист према члану 17. Устава.

3) Никакво поседовање или уживање од стране трећег лица горепоменуте некретнине не може да да право заштите, никакву тужбу ради посредовања, поделе, давања под кирију или друго, зато што држава има право да административно избаци сваког посесора.

4) Одредбе овог члана примењују се и у случају да се ради о парцелама које припадају наследницима.²⁷⁶

Иако је по извештају југословенског конзулата из 1952. године било уочљиво да је Грчка спроводила план о насељавању појединих напуштених села, нпр. Преспе, и пре Закона о колонизацији,²⁷⁷ као и да су грчке власти и раније располагале механизмима за вршење конфискације имовине избеглица,²⁷⁸ ступање на снагу овог закона довело је дипломатске односе Југославије и Грчке до тренутног усијања. И поред тога што су југословенски захтеви у вези са покретањем питања славомакедонске мањине у Грчкој потпуно утихнули током припреме и потписивања тројног пакта, југословенска агенција Југопрес је 28. августа 1953. године реаговала на ступање овог закона на снагу, на шта је уследила и оштра реакција грчке штампе, док су потез југословенске стране грчка и западна дипломатија приписале предстојећој посети грчког премијера Папагоса Риму у време када су југословенско-италијански односи били затегнути због нерешеног тршћанског питања. Такође, грчка штампа је и у овом случају констатовала да реакција југословенске стране представља „мешање у унутрашње ствари Грчке“.²⁷⁹

²⁷⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 46452.

²⁷⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 32, а.ј. 17.

²⁷⁸ Извештај конзулата у Солуну: Резолуција грчке скупштине А3 од 4. децембра 1947. године у 1. члану прописује да „грчки држављанин који се налази привремено или стално у иностранству и који у току садање побуне доказано ради против државе или ма каквим начином помаже борбу коју бандити воде против Државе“ може изгубити грчко држављанство. Лица којима је одузето држављанство немају право да се врате у Грчку, а уколико се врате могу бити протерана. Овом резолуцијом нису предвиђене никакве санкције у вези са имовином лица којима је одузето држављанство, док се одузимање имовине избеглим лицима може вршити само на основу осуде суда за сарадњу са окупатором, који може изрицати пресуде и у одсуству оптуженог. У тренутку писања овог извештаја (октобар 1952. године) ти судови више нису радили, али су се грчке власти у прошлости умногоме користиле овом одредбом те су ови судови донели много пресуда којима је нарочито славомакедонско становништво осуђивано, поред казне, и на конфискацију имовине. Има случајева да су овакве пресуде спроведене и у најскоријој прошлости (у односу на овај извештај, Ј.М) иако су давно донете, па се не може проценити, да ли, код оних којима имовина није одузета, пресуда не постоји, или се каснило са њеним извршењем (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 32, 413562)

²⁷⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 29, 411961.

Закључак који се наводи у извештају југословенске амбасаде у Атини из октобра 1953. године указује да је југословенска дипломатија потезе Грчке у овом периоду тумачила грчким ставом да Југославија, пошто је остала изолована ван система НАТО-а, сарадњу са Турском и Грчком треба да плати чинећи политичке уступке, како Западу генерално, тако и самој Грчкој, те да је Грчка током примене Закона о колонизацији пограничних области вероватно оценила да у тој ситуацији може ићи даље него што је могла у време интензивнијег притиска са Истока, „због чега је дошло до покушаја да се питање македонске мањине једнострано реши на штету југословенских интереса“.²⁸⁰

У току 1954. године Грчка је индиректно показивала незадовољство због југословенског истрајавања махом на линији политичког, економског и културног развоја односа две земље, наглашавајући да је Балкански савез у првом реду важан као војни уговор. Истовремено, грчка страна доводила је у питање искреност југословенског партнерства у Балканском савезу, пре свега због нормализације односа са СССР-ом и источноевропским земљама. Начин да се изрази незадовољство по овим питањима било је поновно покретање одређених проблема из корпуса македонског питања, што је, по виђењу југословенске амбасаде прерасло у једну врсту кампање против ФНРЈ, а посебно против НР Македоније.²⁸¹ Водећи ипак рачуна о својим ужим интересима у вези са Југославијом, Грчка влада и други званични кругови повремено су ублажавали или демантовали поједине ставове изречене у јавности који су заоштравали односе са Југославијом, те је у више прилика најављена подршка југословенским ставовима, а од стране Папагоса и Стефанопулоса истицан значај Балканског савеза. По утисцима југословенске амбасаде у Атини, ова антијугословенска кампања у Грчкој „није била само резултат тежње да се буде у линији са САД, већ и истовремено, поред свега што Грчку веже за Југославију (питање војне одбране, бојазан од усамљености) – ова кампања је плод жеља и мишљења званичне Грчке према нашој земљи“.²⁸²

Протести грчке стране били су често узроковани и активностима избеглица из Грчке у НР Македонији, који су били окупљени у оквиру Удружења избеглица из Егејске Македоније“, издавали часопис (*Глас на Егејците*) и објављивали чланке у другим листовима (*Нова Македонија*, *Пирински глас*, *Разгледу*). Грчки амбасадор у Југославији Филон Филон је у неколико забележака упућених ДСИП-у указао на то да грчкој страни упада у очи „служење истакнутих егејских емиграната на одговорним местима у народној власти, армији и безбедности“. У ДСИП-у му је одговорено да и са грчке стране има немиких потеза (представници ДСИП-а су, између осталог, указали на књигу у издању Друштва за македонске студије²⁸³ *Северне етнолошке границе хеленизма*). Размена ставова између југословенског секретаријата иностраних послова и грчке

²⁸⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 32, 418087.

²⁸¹ На демонстрацијама за прикључење Кипра Грчкој видели су се транспаренти и чули позиви: „Ево долазе и наша браћа са друге стране заробљена (струмица, Ђевђелија и Дојран) која чекају на своје ослобођење“ Истовремено, грчка штампа је активно преносила чланке и мишљење западних кругова о случају Ђилас (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 30, а.ј. 30/31; ф. 20, 42932) У току исте године, грчки генералштаб упутио је неколико пута преко југословенске амбасаде затворену коверту на којој је стајао натпис „Славомакедонци највећи непријатељи Грчке“, што се дешавало и раније упркос ургенцијама југословенске стране и обећањима из грчког генералштаба и МИП-а да ће такви поступци бити санкционисани. Из посланства је примећено да се овакви поступци чине када се са југословенске стране направи неки потез који грчка страна гледа са неодобравањем (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 30, 45052)

²⁸² Према тумачењу југословенских званичника, Грчка је стала уз Запад у активностима које су организоване у циљу смањења међународног угледа Југославије (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 20, 42932)

²⁸³ Више о раду Друштва за македонске студије, као и о његовом утицају на југословенско-грчке односе у потпоглављу 5.1.

амбасаде протекла је уз констатацију да ниједна страна не жели да заоштрава ситуацију, што је у вези са овом темом био чест закључак на свим дипломатским нивоима.²⁸⁴ Интерни став југословенске стране на честе грчке протесте у вези са дешавањима у НР Македонији средином педесетих година видљив је и кроз извештај кабината председника републике и припремне материјале за посету краља Павла Југославији у коме се наводи да је „држање грчке амбасаде, посебно конзулата у Скопљу, врло некоректно а у извесним случајевима и дрско према нашим органима у НР Македонији“.²⁸⁵

Осим питања самог статуса Славомакедонаца у Грчкој, југословенска дипломатија пратила је и положај овог становништва у ширем контексту грчке стварности током педесетих година, које је подразумевало тешке економске прилике на северу Грчке, одуство воље власти да улаже у ове области, те иселјавање великог броја лица из Грчке у земље Запада, што је укључивало и велики део славомакедонског становништва, док грчке власти с друге стране нису одобравале повратак избеглица у Грчку, у великом броју случајева одбијајући захтеве за репатријацију и одузимајући држављанства избеглим лицима.²⁸⁶

Ескалација кипарског питања 1955. године и фактичко гашење Балканског пакта усмерили су интензивније Југославију и Грчку на међусобну сарадњу, а тиме и на покушај решавања постојећих билатералних проблема. У наредном периоду са југословенске стране македонско питање није се директно постављало, већ су, како се наводи у извештајима о балканској сарадњи Комисије за међународне везе ССРНЈ, предузимане „индиректне мере у оквиру постојећих односа да се физички заштити и очува што је могуће више македонски живаљ у овој области“.²⁸⁷ На основу ових материјала може се закључити да је југословенско руководство трагало управо за посредним начинима да побољша положај овог становништва: поред малограничног промета и двовласничког режима, тежило се успостави проширене трговине у граничним зонама, за шта су и привредни кругови у Солуну показивали интересовање. Како се наводи у једном од извештаја, „омогућавање малограничног промета, регулисање двовласничких имања, појачана економска сарадња у пограничном сектору и јачи развој културне и туристичке сарадње на индиректан начин помоћи ће стварању сношљивије атмосфере за нашу мањину у Грчкој“, те је југословенска страна тежила напретку у сарадњи управо у вези са овим питањима.²⁸⁸

²⁸⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 21, 410048.

²⁸⁵ Изјаве амбасадора Филона о „аутономизму у Скопљу“ и „тешкоћама Београда са тим тенденцијама“ сматране су са југословенске стране иступима који вређају унутрашње устројство земље (АЈ-837-1-3-а/31-5, Подаци за евентуалне разговоре приликом боравка грчког краља, 27. 8. 1955)

²⁸⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 27478.

²⁸⁷ АЈ-142-42-860, *Проблеми македонске мањине и најновије акције против употребе македонског језика у Северној Грчкој*.

²⁸⁸ Умерен и суздржан југословенски став о македонском питању половином педесетих година био је запажен и у ширим дипломатским круговима у Атини. Тако је у разговору са званичником југословенског посланства на пријему у совјетској амбасади секретар бугарског посланства, изневши своје утиске са путовања по северним деловима Грчке и закључивши да се врши „планско уништавање и денационализација македонске мањине која ће, ако се тако настави, ускоро нестати“, поставио питање „шта Југославија конкретно предузима у циљу заштите македонске националне мањине“. Изнео је да му је нејасан став југословенске владе те да не види да је направљен било какав видљив корак по том питању, по ком би југословенска страна требало да буде много енергичнија. На ову констатацију, југословенски

Комплексност македонског питања видљива је и кроз чињеницу да су, након вишегодишњих покушаја налажења решења, и југословенско-грчки привредни преговори вођени од јуна до септембра 1956. године остали углавном неуспешни управо у кључним билатералним питањима, док су одређени договори постигнути само у питањима водопривреде, туризма и заштите биља. Ови преговори били су по најважнијим темама (малогранични промет, двовласничка имања) одложени због „општег грчког става о македонском питању“, конкретно, према закључцима ДСИП-а, пресудну улогу играла је „бојазан Грка од додира македонског становништва с једне и друге стране границе“.²⁸⁹

Највећи утицај у кочењу решавања малограничног промета имао је, према мишљењу секретара амбасаде у Атини, грчки генералштаб, „из безбедносних разлога“.²⁹⁰ Такође, Грци су већ на првој седници истакли да не планирају успоставу двовласничких имања, већ ликвидацију истих путем откупа, замене и слично, тврдећи да нису у могућности да физички иселе становништво које је већ населило имања.²⁹¹ Важно је нагласити да је са грчке стране приликом преговора често истицано да оно што кочи напредак у преговорима није неповерење према Београду, већ према Скопљу,²⁹² док су у вези са малограничним прометом Грци наглашавали да се више плаше могућности циркулације њихових грађана у Југославији, него југословенских у Грчкој, над којима могу остварити пуну контролу.²⁹³

Почетак ових преговора пратила је и антијугословенска кампања у Грчкој, која је подразумевала и додатни притисак на славомакедонски живаљ. Након посете Тита Грчкој и Караманлиса Београду притисак на ово становништво је смањено, али је и даље вршена активна пропаганда кроз ангажовање професора, историчара и института у настојању да се научно докаже грчка национална припадност славомакедонског становништва у Грчкој, а настављена је и политика њиховог исељавања у прекоокеанске земље и насељавање Грка у ове крајеве.²⁹⁴

представник је одговорио „да то није тако, већ да је тактика југословенског руководства мало другачија“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 28, 419142)

²⁸⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 29, 414852.

²⁹⁰ Утицај генералштаба видљив је и кроз чињеницу да су погранична питања решена управо након што је на место амбасадора у Београду постављен (генерал) Цакалотос, који је уживао поверење војних кругова. Грчки политички кругови премештање Цакалотоса за Београд тумачили су као додатни напор ка унапређењу односа са Југославијом (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 420676)

²⁹¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 29, 414852.

²⁹² Вредно је скренути пажњу да је грчка дипломатија у периоду који обрађујемо имала различит став према Београду и Скопљу, сматрајући и често истичући да се у ова два центра воде неусаглашене политике према Грчкој, те да Скопље по одређеним питањима није „у линији“ са Београдом и званичном југословенском спољном политиком у начелу. Скептицизам према НР Македонији био је видљив и у строгом надзору оствариваних контаката. Према једном извештају југословенског конзулата у Солуну, одлучујућу улогу у контроли играле су полицијске власти које „онемогућавају свако сумњиво лице и организацију да одлазе у Југославију“, те „многе југословене који одлазе у Грчку, нарочито из НР Македоније, систематски прате“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 43489)

²⁹³ ДЈ-142-101-452, Материјали о раду комисије за националне мањине.

²⁹⁴ Осцилације у односима Југославије и Грчке су се у периоду који обрађујемо одражавале и на славомакедонски живаљ у Грчкој – у периодима заострених односа између две земље, по извештајима југословенске амбасаде и конзулата у Грчкој, неретко је вршен додатни притисак да се македонски језик не користи чак ни у приватној употреби, а учесталије су биле и јавне манифестације и приредбе у служби

У извештају Комисије за националне мањине Извршног одбора Главног одбора ССРН Македоније истакнут је став који је 1957. године о послератној грчкој политици према Македонцима у Грчкој изразио Филон Филон, некадашњи грчки амбасадор у Београду, речима:

„Данас нам се даје таква могућност /за асимилацију Македонаца - н.б./ јер је Југославија превише заузета проблемима своје националне безбедности и што она придаје велики значај пријатељству са Грчком. Да искористимо ову прилику и да што пре отпочнемо са добро организованим програмом којим би Славофоне приближили грчкој националној породици /22.2.1957./.“²⁹⁵

Питања билатералне сарадње у вези са пограничним прометом и двовласничким имањима решена су делимично тек споразумом постигнутим у јуну 1959. године у Атини, након вишемесечних преговора. Спорно питање била је употреба македонског језика у пограничним картама и компромис је коначно постигнут договором да грчке карте буду штампане на грчком и српскохрватском, а југословенске на македонском и грчком језику. Овај споразум подразумевао је знатно сужавање малограничног промета: погранична зона је смањена, број корисника ограничен, двовласничка имања само делимично реституирана, итд. Уз споразум, поред уобичајених анекса, размењена су и писма о броју корисника (3.000 са сваке стране), као и о продужетку рада Техничке мешовите комисије за утврђивање двовласничких имања на којима ће се промет одвијати. Такође, потписан је и поверљиви протокол у коме је одређена сужена погранична зона док трају грчки војни разлози за то. Грци су нерадо пристали на успостављање малограничног промета због страха од контакта (славо)македонског становништва са две стране границе, те је коначно закључење споразума, макар и у тако суженом облику, представљало значајан напредак. Ипак, након потписивања овог споразума, у појединим селима Северне Грчке организовано је поновно полагање заклетве месног становништва „пред богом, народом и властима“ да се више неће служити „словенским дијалектом“.²⁹⁶

У седмој деценији двадесетог века југословенско-грчки односи ушли су у нову фазу по питању славомакедонске мањине, након што је Југославија крајем педесетих уложила напоре у разматрање и побољшање положаја мањина у земљи, радила на сигурности њихове културне аутономије, регулисала им статус и друга уставом загарантована права, и слично очекивала заузврат од својих суседа.²⁹⁷ Истовремено, у првој половини 1960. године Македонска патриотска организација,²⁹⁸ вероватно као реакција на бројне потписане споразуме између Југославије и Грчке, појачала је своје активности у Северној Америци, и ускоро почела да износи ово питање као бугарско, негирајући постојање „македонског питања“, на шта је уследила реакција грчке заједнице у Северној Америци, док је у Грчкој велику пажњу изазвало и суђење грчким комунистима оптуженим за шпијунажу у корист међународног комунистичког покрета, на коме се говорило и о ставовима КПГ о македонском питању и о улози Југославије у

истицања грчког националног карактера овог подручја и његовог становништва (АЈ-837-1-3-а, 31-13, 1959)

²⁹⁵ АЈ-142/2-470, *Informacija o položaju makedonske nacionalne manjine u Grčkoj*.

²⁹⁶ АЈ-837-1-3-а/31-13.

²⁹⁷ *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-grčkim odnosima*, стр. 24; АЈ-837-1-5-6/32-7, *Razgovor M. Pavićevića, zamenika državnog sekretara inostranih poslova sa Kambalurisom, ambasadorom Grčke u Beogradu*.

²⁹⁸ Македонска патриотска организација основана је 1922. године у Америци од стране дела емиграната из грчке Македоније који су заступали тезу о бугарском пореклу македонског Словена.

Грчком грађанском рату.²⁹⁹ На све новонастале околности одреаговала је и Југославија, организујући на захтев СКМ и Лазара Колишевског седницу ЦКСК само поводом овог питања, у мају 1960. године, када је Колишевски изнео став да је суђење у Грчкој организовано „да се заплаши и ућутка македонска национална мањина“, те да Грчка „злоупотребљава односе са Југославијом како би избрисала македонско питање“, због чега је Југославија принуђена да реагује на целу ситуацију енергично, пошто Грчка и Бугарска већ то чине.³⁰⁰ Скопље и Београд усагласили су током седнице своје ставове на закључку да не би требало доводити у питање стабилност односа са Грчком, али да би требало покренути одређена питања, при чему је југословенско руководство у том тренутку рачунало и на нестабилност грчке владе.³⁰¹

Оштрина грчког става у вези са македонским питањем постала је очигледна већ неколико дана касније. Након што је Драго Кунц, званичник ДСИП-а, на питање новинара у вези са атинским процесима комунистима и помињањем Југославије и македонске мањине у истим дао одговор да не може јавно да коментарише процесе у другим земљама, али да су југословенски ставови у вези са мањином познати, те да њихов положај треба да буде у складу са међународним нормама и обичајима као и са Декларацијом ОУН о правима човека, Авероф је Кочи Поповићу послао обимну поруку у којој наглашава да „македонска мањина у Грчкој не постоји“ и да је неопходно да „Југославија прецизно увери да не сматра да постоји питање мањине јер би се у супротном једна сенка наднела на односе између две земље, односе који су како у прошлости тако и сада, били и остали присни и срдачни.“³⁰² Према извештају југословенске амбасаде у Атине, „илузије о неким гледањима савезне владе и владе НР Македоније у погледу постојања македонске националне мањине – а те илузије биле су прилично раширене у Грчкој – брзо су нестале и уступиле место страху да ће Југославија једног дана још отвореније и у другој форми покренути ово питање.“³⁰³

Како је размена оштрих речи између две владе настављена, а обе су чврсто стајале на својим позицијама, Поповић и Авероф су у јулу исте године на Брионима постигли тзв. Први џентлменски споразум, којим су се сагласили да се спорна питања, а пре свега македонско питање, у интересу развијања сарадње између две земље не покрећу, те да се ставови две стране усвајају као различити, чиме је привремено умирена нарастајућа криза.³⁰⁴ Југословенска дипломатија је овај договор видела као корак напред ка заштити славомакедонске мањине, сматрајући, како стоји у једном извештају амбасаде у Атине, да је и само „прихватање дискусије од стране Грка о овом питању значило само по себи и признање да питање постоји, без обзира на то што формално ни тада а ни касније, грчка влада није прихватила нашу тезу о постојању мањине.“³⁰⁵ С друге стране, недуго након постигнутог споразума у Грчкој је отпочела интензивна антијугословенска кампања, а као повод навођен је са грчке стране говор Колишевског на конгресу ССРН Македоније и поновно изношење питања славомакедонске мањине, који је грчка влада

²⁹⁹ О овом суђењу извештавала је и *Борба*, 10. 7. 1959 и 19. 7. 1959.

³⁰⁰ S. Sfetas, "In the Shadow of the Macedonian Issue...", p. 193.

³⁰¹ *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-grčkim odnosima*, str. 25–26.

³⁰² Ова порука пренета је личним писмом Кочи Поповићу 2. јуна 1960 (AJ-837-I-5-b, 32/4)

³⁰³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 31, 434499.

³⁰⁴ AJ-837-I-3-a, 31-13.

³⁰⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 31, 434499.

сматрала кршењем договора Поповић–Авероф. До краја 1960. године ова кампања је ипак прекинута, уз закључак да обе стране треба да се држе брионског споразума.³⁰⁶

Међутим, 1961. година и крупне промене у односима Кине и СССР-а, које су се на Балкану најочигледније одразиле у радикалном заокрету положаја Албаније спрам ове две силе, довеле су до појачане активности удружења Северних Епираца у Албанији и грчког уверења да је дошао тренутак да се реши питање тамошње грчке мањине, док је Скопље на ове грчке интересе и захтеве одговорило још једном потезући питање славномакедонске мањине у Грчкој.³⁰⁷ Истовремено, у току 1961. Грчка је често протествовала због „антигрчке активности коју спроводи руководство НР Македоније“, а оваквих „скретања пажње“ било је са грчке стране само у првој половини 1961. године преко 15. С друге стране, са појачаном реакцијом Скопља крајем 1961. године, појачана је и кампања против Југославије у Грчкој, па је југословенска дипломатија забележила да је у периоду од 15. новембра до 31. децембра 1961. године само атинска штампа донела чак 164 антијугословенска чланка, а на крају 1961. године македонско питање представљало је једино питање по коме су све политичке странке и групације у Грчкој, од левице до крајње деснице, имале јединствен став – Папандреу је упутио драматични апел за јединство нације ради одбране отаџбине, Вензелос и Маркезинис дали су сличне изјаве, па је чак и ЕДА обавестила владу да може очекивати њену подршку.³⁰⁸ Бројне демарше и ноте упућене са грчке стране током 1961. године и почетком 1962. године пратило је и привремено обустављање пограничног промета с грчке стране у фебруару 1962. године, уз образложење да је порастао број инцидената у југословенској зони пограничног промета и да се ти инциденти састоје од притиска грчких политичких избеглица на грчко становништво.³⁰⁹

Југословенско-грчке односе по македонском питању додатно компликованим чиниле су самосталне одлуке и акције НР Македоније, у којима је и даље долазила до изражаја својеврсна некоординисаност ставова Београда и Скопља, на шта је грчка страна повремено указивала и током педесетих година, а посебно током кризе у односима 1960–1962, када се чинило да је ова појава добила на интензитету. Иако се југословенско руководство трудило да према Грчкој иступа јединствено и тек након ставова усаглашених на линији Скопље–Београд, тиме нису спречене неусклађености између између федералног руководства и врха НР Македоније. Тако, на пример, у забелешки Коче Поповића из септембра 1962. године стоји да је у телефонском разговору са Љупчом Арсеновим (првобитно је тражио Лазу Колишевског, ког није добио) указао да се стање односа са Грчком из дана у дан погоршава као резултат писања скопске и грчке штампе, те моли да се скопска штампа суздржи док не дође до састанка Скопље–Београд: „Ми се у ДСИП-у налазимо у врло незавидном положају јер не контролишемо догађаје за које би иначе требало да сносимо одговорност. Очигледно је

³⁰⁶ Након говора Колишевског, одложен је или отказан велики број већ испланираних акција културне сарадње и размена научних радника између Грчке и Југославије, а посебно НР Македоније. На пример, директор дирекције за културну сарадњу грчког МИП-а навео је југословенском аташеу за штампу као разлог за отказивање посете Грчкој професора Манговског, као и групе хидробиолога из НР Македоније, управо изјаве Колишевског, сматрајући да „њихов боравак у Грчкој у садашњој ситуацији не би био добро примљен у грчкој јавности“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1960, ф. 33, 427105) Такође, одбијена је виза и професору скопског универзитета, Лаиновићу, који је требало да проведе месец дана на изучавању материјала о положају словенског становништва у Грчкој у 19. веку (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1961, ф. 32, 434124)

³⁰⁷ S. Sfetas, "In the Shadow of the Macedonian Issue...", p. 195.

³⁰⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1962, ф. 33, 435558.

³⁰⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1962, ф. 34, 49149.

да ту међу нама нема усклађене ни линије ни акције, то треба расправити и довести у ред.“³¹⁰ Неусклађеност Београда и Скопља регистровала је и грчка страна, те су се грчки амбасадори традиционално жалили Београду на активности у Скопљу, где се „по културној, црквеној и лингвистичкој линији, преко радија, ТВ, Матице исељеника и штампе пропагира јединствена Македонија“ и примећивали да је политика Скопља у супротности са политиком Београда. Београдско руководство често је наглашавало да није упознато са тим активностима Скопља и да ће истражити проблем, а такође је на различите начине редовно указивано да Грци преувеличавају проблем грчких избеглица на територији НР Македоније и на грчкој граници, јер, по мишљењу југословенског руководства, за те избеглице је због језика и културе Југославија најлакша и најприроднија за адаптацију, и Југославија нити треба, нити може, да избегне обавезу да их прими.³¹¹

Иако током 1962. године није било исказивања званичних политичких ставова о македонском питању, оштро писање штампе на обе стране имало је негативан утицај на јавно мњење и отежавало односе између две земље, па је тако, у потрази за новом формулом којом би се превазишло двогодишње назадовање у односима, у децембру 1962. у Атини организован састанак Авероф–Поповић. Током разговора, са обе стране је показана добра воља да се дође до задовољавајућег споразума. Грчка страна је предложила унапред припремљену формулацију, која је уз мање измене прихваћена и са југословенске стране, а садржала је следеће:

„У вези са питањима који су у последње време доводила до неслагања у односима Југославије и Грчке, две стране, задржавајући своје супротне ставове, сагласне су да је у интересу развоја међусобних односа да буду избегнуте све активности и манифестације који би могли да наштете њиховим односима“.³¹²

Формула сагласности, којом су се Југославија и Грчка обавезале да избегавају и спречавају поступке који би довели до поновног нарушавања односа, почела је да даје резултате одмах по ступању на снагу. Неколико месеци након састанка и договора Поповић–Авероф југословенска страна је констатовала да је, и поред чињенице да је македонско питање, у својој целокупности, саставни и тешко одвојив део грчке унутрашње политике и међупартијске борбе, „грчка страна успела да видљивим напорима ипак смири штампу, што практично показује да је она у стању да то учини, ако сматра да јој формула одговара спрам њене спољне политике и њеног сопственог маневрисања у овом подручју“, те је по закључку извршног већа НС НРМ, нужно да југословенска страна „свако даље толерисање кршења формуле сагласности са грчке стране оцени као покушај сужавања и у крајњој линији елиминисања њеног политичког значаја“.³¹³

Непосредно након што је постигнут Други центлменски споразум, званичници југословенске амбасаде у Атини истакли су у извештају почетком 1963. године став о македонском питању који уз повремена мања одступања може бити универзално схваћен када се ради о односу и поступању југословенске стране по овом питању, у целом

³¹⁰ АЈ-837-1-5-b/31-23.

³¹¹ АЈ-837-1-5-b/32-6.

³¹² Σ. Σφέτας, *Στη σκιά του Μακεδονικού – Η κρίση Αθήνας-Βελιγραδίου στη δεκαετία του 1960*, [У сенци македонског питања – Криза у односима Атине и Београда 60-их година], Θεσσαλονίκη, 2007, pp. 110–114.

³¹³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1963, ф. 32, 413955, *Извештај државног подсекретара Ванча Апостолског Извршном већу НС НРМ*.

временском распону који обрађујемо, а исказује тенденцију да се питање третира без наглих дипломатских потеза и имајући у виду шире југословенске интересе у Грчкој:

„Кроз неистицање у први план разлика и спора око мањине – тек сада смо створили, макар минималне, услове да и о том питању можемо по потреби разговарати (са грчком страном, Ј.М), а појединцима постепено и отворати очи, иако немамо илузија да би то у догледно време могло дати виднијих резултата и довести до неког решења... У свему овоме мислимо да је потребно задржати активан, еластичан али и упоран преговарачки однос, без форсирања и наметљивости (на шта су Грци јако осетљиви), кадгод је могуће кроз преписку на нивоу комисија, тражење њихових мишљења и слично, а све у склопу једног календара који би био испланиран на дужи период времена, а у коме би сваки проблем нашао своје одговарајуће место“.³¹⁴

Доласком на власт Уније центра на челу са председником Папандреуом у фебруару 1964. године, као и новом ескалацијом кипарског питања, са грчке стране изражена је воља за оживљавањем и решавањем отворених питања са Југославијом. У Атини су од 1. октобра до 5. новембра одржани преговори о питањима која су била покренута у променији амбасадора СФРЈ у Грчкој Пеке Дапчевића председнику владе Папандреуу у марту 1964. године. Делегације Југославије и Грчке закључиле су тада два споразума: Споразум о размени двовласничких имања, који је подразумевао размену имања која су била у промету 1939. године, те исплату Југославији од стране Грчке износа од 20.000 долара на име разлике укупне површине имања,³¹⁵ чиме је решено питање двовласништва,³¹⁶ као и Споразум о питањима друмског саобраћаја, којим је предвиђено нових 300 дозвола за бесплатни транзит грчких камиона и 1200 дозвола за приступ југословенских камиона у Југословенску слободну зону у Солуну.³¹⁷ Такође,

³¹⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1963, ф. 31, 4151190.

³¹⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 436794.

³¹⁶ Након споразума постигнутог о двовласничким имањима 1959. године, разменом писама утврђено је да југословенска страна има да преда 1463 декара за 108 грчких двовласника, док је грчка страна требало да преда 2028 декара на 126 грчких двовласника. Међутим, Грчка није благонаклоно гледала на пуну успоставу двовласничких имања, те је на редовном заседању Мешовите комисије 1961. године, у току нарастајуће кризе у односима две земље, најавила да није у прилици да уведе све југословенске двовласнике у посед, односно да може да уведе само 30 лица са укупно 328 декара земље. Ово питање остало је отворено након што је грчки амбасадор у Београду, по налогу своје владе, обавестио ДСИП да Грчка, због немогућности да стави на располагање већи део двовласничких имања, предлаже парнично обештећење заинтересованих лица, па је на тај начин ово питање и решено на преговорима 1964. године (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1961, ф. 32, 419308; ф. 55, 418733)

³¹⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 446712, 422483. Након Другог светског рата Зона је предата југословенским представницима у потпуно разрушеном стању, каква је и остала, због нарушених односа са Грчком, све до 1953. године, када је одлуком СИБ-а у априлу 1953. године започета обнова. Зона је поново отпочела са радом 1. августа 1954. године, након прекида од 14 година. У другој половини педесетих су, уз повољне политичке прилике и добар однос са лучким и градским властима, углавном сви проблеми између југословенске управе и грчке стране решавани на задовољавајућ начин, а Зона се успешно афирмисала. У периоду 1954–1964. године експлоатација Југозоне одвијала се нормално, а промет преко ње показивао константну тенденцију пораста. Прекретницу је представљала 1960. година, када се Југозона, која је раније коришћена добрим делом за увоз робе из помоћи, позиционирала као лука за нормални транзит робе у увозу и извозу за гравитационо подручје НР Македоније, Косова и Метохије и јужних делова Србије. С обзиром да се у тим деловима Југославије планирало проширење индустријских капацитета, конзулат у Солуну предложио је размишљање у правцу проширења оперативне обале, железничког колосека и остале инфраструктуре. На бази ових потреба израђен је инвестициони план у вредности од 1,4 милијарде динара којим се предвиђало подизање капацитета на преко милион тона

размењеним писмима договорено је да грчка влада укине меру којом је погранични промет био привремено обустављен у фебруару 1962. године у односу на грчке држављане кориснике Споразума о пограничном промету од 18. јула 1959. године.³¹⁸

Модел непокретања спорног македонског питања, какав је установљен центлменским споразумима Поповића и Аверофа 1960. и 1962. године, употребљен је и током Папандреуовог боравка у Југославији у фебруару 1965. године. Грци су унапред дали на знање да током посете желе широку размену мишљења о међународној ситуацији, пре свега о проблему Кипра, док су у вези са билатералним питањима изразили жељу да се воде општи разговори, не преговори, као и да се избегне дискусија о оним питањима о којима постоје различита или супротна гледишта, у првом реду о положају Славомакедонаца у Грчкој, затим о инвестицијама у Југозони, о Хиландару и успостави малограничног промета робе. Како се наводи у извештају о посети председника министарског савета Грчке, југословенска страна је на умерен и конструктиван начин изнела своје ставове о свим нерешеним билатералним проблемима, али Папандреу није прихватио дискусију о суштини разлика, нити о путевима за њихово решавање у будућности. Избегавајући разговор о славомакедонском становништву у Грчкој, Папандреу је индиректно апеловао да се ово питање не наводи јавно као предмет разговора.³¹⁹ У вези са Хиландаром навео је разлоге због којих то питање не може бити предмет међудржавних разговора (преседан у односу на сличне захтеве Руса и Бугара), али је истовремено дао уверавања да ће омогућити југословенским научницима приступ ради проучавања докумената. Одбијајући југословенски захтев за инвестицијама у Југозони, указао је на могућност коришћења слободне солунске луке. Грчки премијер није прихватио ни предлог о успостави малограничног промета робе, као ни укидање виза између две земље, па у овим питањима није постигнут напредак.³²⁰

Умерен став југословенске стране који је пратио целу ову посету, Папандреуа је дочекао и у разговорима са југословенским председником. Алудирајући на питања положаја Славомакедонаца у Грчкој и пограничног промета, Тито је на разговорима са Папандреуом истакао да „наше билатералне односе треба даље развијати на свим тачкама гдје је то реално и могуће. Питања која још нису сазрела или гдје су ставови различити, треба оставити по страни“. Непосредно након повратка премијера Папандреуа у Грчку, грчки амбасадор Николаос Камбалурус посетио је Александра Ранковића 27. фебруара 1965. године и том приликом „у поверењу“ изнео да му је Папандреу пренео одушевљење разговорима са Титом, напомињући да је грчки премијер намеравао да постави на дискусију македонско питање и да предложи да се оно „замрзне“. Међутим, по речима амбасадора Камбалурусиса, Папандреу је од тога одустао

годишње (промет је 1963. године износио око 500.000 тона). Међутим, како су Грци на преговорима у Атини 1964. године одбили тај захтев југословенске стране, стављајући до знања да сматрају да се Југославија приликом подношења плана за инвестиције није руководила економским моментом, већ политичким (јачање југословенског присуства у Солуну), југословенска страна је дошла до закључка да даље инсистирање на инвестиционим радовима у Југозони не би дало резултате, те да је треба и надаље користити у оквирима тренутних оптималних капацитета (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 43489; ф. 31, 434124; ф. 43, 446712)

³¹⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 436794.

³¹⁹ На састанцима представника СР Македоније (Црвенковски и Грличков) и помоћника државног секретара за иностране послове Кведера уочи посете грчког премијера заузет је став којим је дефинисано да је у разговорима са Папандреуом неопходан „јасан и отворен разговор о македонској националној мањини“. Овај став ипак је током самих разговора ублажен, након инсистирања грчког премијера да се о спорним питањима не води полемика (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176)

³²⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176.

јер је током разговора „дошло до таквог степена међусобног разумевања да су многе ствари, и поред тога што нису биле директно речене, у ствари прећутно биле договорене (да спорна питања не треба покретати)“.³²¹

Пад Папандреуове владе није донео веће и суштинске промене у погледу југословенско-грчких односа, осим потешкоћа које су се јавиле управо у вези са пограничним прометом и поновним повременим изласком на површину македонског питања, због међупартијских обрачуна и заоштрене унутрашње ситуације у Грчкој.³²²

Мишљења о македонском питању по први пут су између југословенске и грчке стране укрштена на нешто отворенији начин и на високом дипломатском нивоу током посете председника СИБ-а Петра Стамболића Грчкој, у октобру 1966. Са југословенске стране, значајно је било наглашавање да она (југословенска страна) то питање назива *тзв.* македонско питање, умањујући тиме размере његовог значаја у југословенско-грчким односима. Грчки министар спољних послова Тумбас истакао је да је договор Поповић–Авероф договор ћутања и неактивности, док на југословенској страни „ћутање постоји, али постоји и активност“, поставивши питање председнику Стамболићу „како би он гледао на то када би се на грчкој страни, на подручју границе, налазило на хиљаде Михаиловићевих четника“ и тврдећи да „за Грчку тај проблем постоји јер се у Југославији, на грчкој граници, налази 45.000 Грка који су дигли оружје против своје властите домовине. Велики број тих Грка настањује се у тој области и потпуно је људски да то за Грке представља сумњу, може се рећи и страховање...“. Стамболић је подвукао да се разлике у ставовима Југославије и Грчке не односе на територијалне претензије, јер њих нема, већ на „став о македонској мањини у Грчкој, чије постојање грчка страна негира“. И ови разговори завршени су обостарном сагласношћу о потреби даљег поштовања договора Поповић–Авероф из 1962. године.³²³

Преокрет који је наступио у Грчкој државним ударом и доласком војне хунте на власт значио је корените промене и у многим питањима југословенско-грчких односа, што је пре свега било узроковано ставом пучиста о, како је у грчкој јавности наглашавано, „комунистичкој опасности“ која Грчкој прети не само изнутра, него и споља. Тако, пучисти су непосредно по ступању на власт према Југославији предузели низ оштрих и рестриктивних мера: уследили су прогони и хапшења југословенских грађана, суспензија споразума о пограничном промету,³²⁴ отежано издавање виза за југословенске грађане, као и забрана приватних и туристичких путовања у Југославију за грчке грађане. Штампом је доминирала антијугословенска кампања, а она се, по оцени југословенског конзулата, водила још интензивније на подручју северне Грчке него у Атини, пре свега због осетнијег присуства Југославије у том делу земље (гледање југословенског телевизијског програма, грчка национална мањина итд).³²⁵

Односима су штетиле и званичне владине акције усмерене на славомакедонско становништво у северној Грчкој. Интерном наредбом пучистичка влада забранила је

³²¹ ДЈ-837-1-5-b/31-23.

³²² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1966, ф. 44, 432406.

³²³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1966, ф. 49, 437620.

³²⁴ Грчка војна влада је нотом МИП-а од 13. маја 1967. године отказала Споразум о малограничном промету закључен 1959. године, а овај једностранни акт образложила је тиме да се кроз примену споразума у пракси показало да он не служи југословенско-грчким односима, као и да је 1965. године, када је извршена дефинитивна размена двовласничких имања с обе стране, престао првобитни разлог закључења споразума (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 41, 442798)

³²⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 442721.

употребу македонског језика на сваком месту (како у јавном, тако и приватном простору), а цивилне и војне власти су од славомакедонског становништва тражиле изјаве да, како се наводи у извештајима југословенског конзулата у Солуну, „убудуће неће никада употребљавати македонски језик и изражавати своја осећања“.³²⁶ Такође, значајан ослонац интересима пучистичког режима постала је Грчка православна црква, која је, према извештајима конзулата, играла значајну улогу у спровођењу планова нове власти у Северној Грчкој. На упражњена места у парохијама славомакедонских села упућено је 190 свештеника, а на инсистирање министра унутрашњих послова Патакоса, који је по том питању упутио и отворено писмо архиепископу Атине и целе Грчке Јеронимосу, за свештенике који су упућени у Лерин, Воден, Кукус и Костур организовано је похађање осмодневног семинара у Солуну како би схватили „националне проблеме Грчке“ на том терену, „оспособили се да се ухвате у коштац с тим“, „наоружали се знањем за борбу у коју се упуштају“ итд, попут семинара организованих за нове свештенике у пет срезова Северне Грчке чији је смисао био оспособљавање свештеника за рад на „националној ствари“.³²⁷ Упоредо са утицајем који је вршен преко цркве, нови режим је спроводио и размештај наставника и професора језика у основним школама и гимназијама, доводећи из Александрополиса и Комотинија нови кадар, искусан у раду са турском мањином.³²⁸

Југословенска страна је на ставове нове власти реаговала минималним контактима и потезима који би на било који начин афирмисали пучистичку владу.

³²⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 41, 442798.

³²⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 41, 233/67; ф. 40, 429886.

³²⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 41, 238/67.

1.3. ПОСЛЕРАТНА КУЛТУРА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ГРЧКЕ

До 1951. године, у којој су Југославија и Грчка оствариле прве контакте у култури, југословенска културна политика већ је прошла кроз значајне процесе: дотадашње агитпроповско усмерење³²⁹ трансформисано је на III пленуму ЦК КПЈ у децембру 1949. године,³³⁰ када се југословенско руководство, након кратког лутања после резолуције Информбироа, одлучило за нови правац и у културној политици.³³¹ Ова одлука значила је ослобађање од доминантног совјетског утицаја и отварање врата међусобном културном утицају и контакту са земљама Запада, али свакако не неконтролисано – иако се формалан став државног руководства према култури огледао у речима Едварда Кардеља да „нити су комунисти ту да као комунисти просуђују које су уметничке школе добре а које рђаве, нити да прописују границе и правац научном схватању“, јер “то је, на крају крајева, ствар самог развика уметности и науке”,³³² на унутрашњем плану токови културе, као носиоци идеја, били су, заједно са укупним културним утицајем који је долазио са Запада, и надаље под строгим партијским надзором.³³³ Обнављање веза са земљама парламентарних демократија за Југославију је значило излазак из изолације у којој се затекла, а култура је истовремено била најсигурнија извидница и мост ка изградњи новог спољнополитичког правца, али и средство за промоцију земље, њене политичке и друштвене стварности, као и доказ „аутентичног демократизма Титовог режима”.³³⁴ Државно руководство схватало је значај и домете уметности и науке у том смислу, па су већ од краја четрдесетих и почетка педесетих година бројни југословенски оркестри, ликовне изложбе, културно-уметничка друштва, као и научници, путовали, наступали и користили стипендије на Западу, а значајан део буџета намењеног култури издвајан је управо за гостовања у иностранству.

Са друге стране, многи суштински циљеви југословенске културне политике на унутрашњем плану остали су исти и након одлука пленума, а тицали су се пре свега описмењавања становништва и тиме оспособљавања радника за учешће у развоју самоуправљања,³³⁵ док је из истих разлога просветна политика била усмерена на објективну потребу стварања кадра који ће радити на обнови земље. Још један циљ ка коме се кретао развој школства тицао се ширења високог образовања. Фокусираност на школски систем представљала је за нову југословенску државу и један од кључних начина да пласира вредности нове идеологије и потисне утицај предратног система, што је пратило проширење старих и стварање нових универзитетских центара, скоро

³²⁹ О овој фази развоја југословенске културне политике више: Lj. Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Jugoslaviji 1945–1952*, Београд, 1988.

³³⁰ Резолуција Информбироа затекла је југословенску културну политику у потпуности ослоњену на совјетски модел, „у загушљивој културној атмосфери која је била последица једностране оријентације претходних година“. Годину дана након Резолуције најуже југословенско руководство дошло је до дефинитивног закључка да мора доћи до корених промена по питању приступа културној политици (Aleš Gabrič, „Preokret kulturno-političke linije KPJ posle Rezolucije Informbira“, *Istorija 20. veka, god. 18, br. 1*, 2000, str. 101–108)

³³¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, str. 320–321.

³³² АЈ–559 (Савезна Комисија за културне везе са иностранством)–71, *Извештај за 1956. годину председника ККВИ Марка Ристића Савезном већу Савезне народне скупштине*.

³³³ Значајна документа о развоју југословенске културне политике у годинама након Другог светског рата и непосредно након резолуције Информбироа објављена су у зборнику докумената *Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1 и 2*, Београд, 2009.

³³⁴ М. Ristović, „Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike (1952)“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knjiga 7, Београд, 2002, str. 337–352.

³³⁵ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, str. 253.

удвостручен број основних и средњих школа, као и масовно похађање течајева за описмењавање.³³⁶

Како је култура у југословенском друштву представљала изузетно моћан канал политичког и идеолошког рада, њени су токови веома пажљиво усмеравани. На очекивања нове власти да се уклопе у идеолошке смернице брже и лакше су одговорили уметници него научници, прилагодивши садржај свог рада идеолошким захтевима.³³⁷ Акцент је стављан на народну и аматерску уметност, те су оснивана бројна културно-уметничка друштва која су уживала системску подршку. Значајан део продукције у кинематографији, али и у другим уметностима, био је у служби афирмације нове идеологије. Истовремено, почетком педесетих година је, заједно са општим отварањем Југославије према Западу и либерализацијом у уметности и науци, иако није сасвим благоднаклоно гледано на различите форме модерности, допуштан развитак и у том правцу, а уметник је придобио могућности нешто шире од тога да представља искључиво преносиоца партијских идеолошких смерница.³³⁸

Заједно са овим променама на плану културне политике у самој земљи, планирана је и спроведена промена и у вези са циљевима културне политике Југославије према иностранству. Од 1945. до 1948. године Југославија се „ослањала углавном на компартије, препуштајући популаризацију земље њима“ и културна сарадња се одвијала углавном са земљама народних демократија, са којима је постојао и проблем уметничког квалитета страних гостовања у Југославији, као и проблем немогућности избора уметника које је југословенска страна слала (слало се само оно што је уговорено), што је резултирало тиме да је од таквог вида сарадње југословенска страна имала врло мало користи. Након резолуције ИБ и Трећег пленума, када је почело активније да се ради на промоцији југословенске културе на Западу, радило се и на потпуној промени принципа културне сарадње са иностранством. Прва година после резолуције прошла је у прилагођавању новој стварности, без много развијених контаката и гостовања у иностранству, док је систематично планирање нових циљева културне сарадње са страним земљама почело на првом великом саветовању о културним односима са иностранством одржаном у јануару 1950. године у Министарству за науку и културу.³³⁹

У реалности блоковски подељеног света културне везе биле су условљене разним политичким, идеолошким, економским и другим факторима, као и ограничењима и забранама програмске државне естетике, као што је то умео да буде случај са земљама источног блока.³⁴⁰ Ову проблематику подвукао је почетком педесетих година и Родољуб Чолаковић на поздравном говору приликом формирања Националне комисије за УНЕСКО, истичући да се у односима са појединим земљама дешава да „после громогласних изјава о културној сарадњи долазе поступци који су у потпуној супротности са изјавама, поступци који грубо газе све обзире чак и најобичније пристojности...“ те да „никоме не треба дозволити да фразима о културној сарадњи

³³⁶ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2012, стр. 54–72.

³³⁷ М. Перишић, стр. 76–77.

³³⁸ Љ. Dimić, *Agitprop kultura*, стр. 255.

³³⁹ АЈ–559–29, Стенографске белешке са саветовања о југословенској пропаганди на културно-уметничком пољу у иностранству, 30. јануар 1950. година.

³⁴⁰ Тако, на пример, током 1955. године, у време опоравка веза са СССР-ом и њиховог највећег интересовања за што живљу културну размену са Југославијом, у овој земљи није прихваћена изложба југословенског савременог сликарства (АЈ–559–71, *Извештај за 1956. годину председника ККВИ Марка Ристића Савезном већу Савезне народне скупштине*.)

прикрива сасвим друге намере, да камуфлира тежњу за доминацијом над другим народима“.³⁴¹

Тако, почетком педесетих година културна политика Југославије према иностранству била је, с обзиром на догађаје из 1948. године, наглашено усмерена на упознавање земаља парламентарних демократија са културним и научним развојем у Југославији, те је циљ био „ширити истину о нашој земљи и изградњи социјализма у њој“, и тако „иницијативно и доследно учествовати на фронту идеолошке борбе, усмеравати активности како против реакционарних тенденција капиталистичких земаља, тако и против немарксистичких, неопрагматистичких позиција које заузима хегемонизам СССР-а и земаља народних демократија на пољу културе и науке“.³⁴² Истовремено, упознавањем са донетима науке и уметности на Западу, Југославија је покушавала да избегне изолацију коју је наметао СССР.

У првим контактима са западним земљама, Југославија је предност давала народном музичком стваралаштву. Основана су бројна, пре свега аматерска, али и професионална културно-уметничка друштва, те је у иностранству гостовао велики број ансамбала.³⁴³ Узрок великом броју наступа фолклорних ансамбала налазио се не само у задатим смерницама културне политике Југославије према иностранству, већ и у великом интересовању и потржањи за овим видом гостовања како са Запада, тако и из источноевропских земаља а касније и Далеког истока, у тој мери да није увек било могуће квалитетом испратити квантитет гостовања, што је остало карактеристично кроз педесете године. Овим поводом је Марко Ристић, председник Комисије за културне везе са иностранством (у даљем тексту: ККВИ)³⁴⁴ изнео упитаност „да ли треба, на линији мањег отпора, то јест на црти једног површног схватања наше културне пропаганде у иностранству, да се поводимо за жељама других или, на против, треба да настојимо да се афирмирамо онако како то одговара нашим најбољим напорима и резултатима у области културе, исправљајући тако слику, застарелу, једнострану, па чак и помало увредљиву за нас, коју иностранство често има о нама као о живописној и примитивној земљи у којој је фолклор највиши уметнички домет“.³⁴⁵

Тако је ККВИ, након неколико година интензивног и успешног пласмана културно-уметничких ансамбала у иностранству, 1953. године и званично донела одлуку да се тежиште постепено пренесе на пласирање класичне и савремене музике, као и позоришне уметности, како би се приказала разноврсност културног живота у Југославији.³⁴⁶ Широка размена је ускоро остваривана и у многим другим областима:

³⁴¹ АЈ-536-12, Говор Председника Савета за науку и културу Владе ФНРЈ Родољуба Чолаковића, 27. новембар 1950.

³⁴² АЈ-559-17а, План рада одељења за научне и културне везе са иностранством за 1950. годину.

³⁴³ О значају музике и фолклора у спољној политици Југославије у годинама непосредно након резолуције ИБ-а погледати у: Ivan Hofman, „Uloga muzičkog folkloru u spoljnoj politici socijalističke Jugoslavije 1950-1952“, *Spoljna politika Jugoslavije: 1950-1961*, Beograd, 2008, str. 437-456; Иван Хофман, „Под стегом Партије. Музика социјалистичког реализма – примери СССР и Југославије“, *Годишњак за друштвену историју*, вл 12, бр. 1/3 (2005), стр. 41-63.

³⁴⁴ О формирању Комисије за културне везе са иностранством 1953. године и њеној улози у спровођењу културне политике према Грчкој више у потпоглављу 2.2. *Институције и организације у служби културе*.

³⁴⁵ АЈ-559-71, *Извештај за 1956. годину председника ККВИ Марка Ристића Савезном већу Савезне народне скупштине*.

³⁴⁶ АЈ-559-17а, План рада ККВИ за 1953. годину.

додељивање стипендија за основне студије и специјализације,³⁴⁷ одржавање лекторских места за језик и књижевност на универзитетима, одржавање предавања и размена научних, просветних и културних радника, размена информација и публикација, одржавање изложби ликовних уметности,³⁴⁸ гостовања и наступи позоришта, филхармонија, хорова и музичких солиста, кинематографија и филмски фестивали, превођење књижевних дела, учествовање на конгресима и скуповима.³⁴⁹

Првих година југословенске акције у иностранству биле су планиране као обимне и скупе – организована је изложба југословенске средњовековне уметности у Паризу, затим изложба југословенске народне уметности у низу европских земаља, изложба *100 листова југословенске графике* у Сао Паолу, Атини, Солуну, Рио де Жанеиру и даље, изложба *60 слика модерног југословенског сликарства* у Атини, Анкари, Истанбулу и на Блиском истоку, изложба фресака која је приказана у Холандији, Белгији, Немачкој и Швајцарској, гостовања ансамбала са великим бројем извођача.³⁵⁰ Југословенски уметници учествовали су, од 1950. године, и на венецијанском бијеналу, као и на бијеналу графике, те на бијеналу у Мантону 1951. године и у Сао Паолу 1953. године. Велики број југословенских сликара излагао је и у југословенској галерији у Паризу, а већ од 1952. године сликари су почели масовније да излажу у иностранству и о сопственом трошку – у почетку су то били сликари афирмисани пре рата, са сопственим галеристима у иностранству, а касније и млађи уметници, тражећи афирмацију и стварајући место за себе у уметничком свету и ван граница Југославије.³⁵¹

У односу на музичко-сценско и ликовно стваралаштво, књижевност је, како пре, тако и дуже време након промена 1948. године, заузимала нешто скромније место у токовима културне сарадње са иностранством, те стране земље нису биле сразмерно упознате са југословенском литературом.³⁵² Промена на овом плану долази почетком шездесетих година, након што су пажњу светске јавности на југословенску књижевност скренула дела Иве Андрића, коме је 1961. године додељена Нобелова награда.

Извештаји из средине и краја педесетих година говоре о још развијенијој и по обиму знатно повећаној културној сарадњи са иностранством на свим пољима – фестивали и уметнички конкурси, размене и гостовања, број земаља са којима се

³⁴⁷ Већ почетком педесетих година Југославија је отворила стипендијска места за студенте из Енглеске, Немачке, Бурме и Индије, што је је наредних година проширено и на многе друге земље. Своје стипендије југословенским студентима, су, захваљујући југословенској иницијативи за сарадњу, поред Енглеске и Француске, ускоро дале и Немачка, Холандија, Норвешка, Белгија, Бурма, Индија, а касније и многе друге (АЈ–559–17а, Закључци ККВИ о плану рада за 1954. годину).

³⁴⁸ Ликовна уметност имала је значајно место у политичком приближавању Југославије Западу. Напуштање соцреалистичких естетских оквира и развијање високог модернизма у сликарству била је „метафора социјалистичке демократије“ и начин да се прикаже нова, еманципована културна политика (Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*, Beograd, 2001, str. 136–137); окретање југословенске ликовне сцене Западу било је уочљиво и кроз гостовања неколико значајних изложби у Београду почетком педесетих година, међу којима је била и велика изложба савремене француске уметности 1952. (Dejan Ristić, „Jugoslovenska kulturna politika u sferi likovnih umetnosti u prvim godinama posle raskida sa Informbiroom“, *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955: slučaj Jugoslavije*, Beograd, 2005, str. 347)

³⁴⁹ АЈ–559–116а, Извештај ККВИ о развоју културних веза 1954–1958.

³⁵⁰ АЈ–559–17а, Резиме реферата са прве седнице ККВИ, 31. март 1953.

³⁵¹ АЈ–559–17а, Годишњи извештај ККВИ за 1953. годину: извршење плана изложби.

³⁵² АЈ–559–29, Извештај о културним везама са иностранством 1949–1952, без датума.

размењују стипендисти.³⁵³ Оно што се истиче као карактеристика у раду новоформиране Комисије за културне везе са иностранством у овом периоду су покушаји и потешкоће у проналажењу ефикасног модела „контролисана децентрализације“, који не би спречавао директне контакте република и њихових институција са иностранством и тако довео до крутог централизма, а који би, са друге стране, омогућио да се води рачуна о квалитету, условима и користи гостовања, као и о координацији на федералном нивоу.

Тенденција проширења круга земаља са којима се остварује културна сарадња у другој половини педесетих укључила је, поред све већег броја западних земаља и велики број земаља у развоју, у складу са зачетком југословенске политике несврстаних. Овај тренд посебно се односио на области просвете и стипендирања. Број земаља са којима је Југославија регулисала културну сарадњу на основу споразума у 1961. години био је 23, док је у 1962. години тај број био 29 (од чега 8 социјалистичких земаља, 4 западноевропске, 7 афричких, 6 азијских и 5 јужноамеричких). Редовна и развијена сарадња постојала је и са појединим земаљама са којима није успостављена међудржавна конвенција о културној сарадњи, нпр. Француска и Велика Британија.

Када се током друге половине педесетих и током шездесетих година проширио географски домет политичке и културне сарадње, једна од карактеристичних црта културне политике постала је активна афирмација Југославије не само у великим европским центрима, већ и у подручју земаља у развоју – у Азији, Африци и Латинској Америци. У овом периоду, који је типичан за крај педесетих и шездесете године, уочљива је и улога ККВИ у стратешким питањима извршења културне политике. Из извештаја који прате овај период, приметно је да је проблем који се јављао у сарадњи са афро-азијским земаљама био реципроцитет – њихове акције у Југославији тешко су се остваривале, па се сарадња неретко сводила само на сектор стипендија и стицала карактер једностране помоћи са југословенске стране, што је искључивало узајамност као основу културне сарадње.

Такође, као резултат побољшаних односа, почетком шездесетих година дошло је до јачања и проширења културне сарадње са већином социјалистичких земаља, иако треба истаћи да је Југославија тежила да одржава културну размену са социјалистичким земаљама и у периодима затегнутих односа. Истовремено, односи са Западом су стагнирали, а формалне конвенције су биле потписане са малим бројем земаља. Током шездесетих година у оквиру ККВИ констатовано је да је неопходно да југословенска страна уложи додатни труд како би одржала корак са културним животом у великим западним земаљама, као и да задржи квалитет свог присуства у њима. Карактеристично за овај период је да се и даље развијају и шире неофицијелни контакти мимо Комисије и мимо међудржавних програма, што у виду директних сарадњи институција, што у виду сарадње на комерцијалним основама, што је допуњавало укупну слику југословенских културних веза са иностранством. Процесом децентрализације културне сарадње са иностранством у другој половини шездесетих година улога ККВИ је додељена појединачним републикама и њиховим институцијама културе, што је и званично отворило могућност директне сарадње институција културе са одговарајућим

³⁵³ Ова промена делимично је подстакнута и променама у схватању културне политике на унутрашњем плану – прекретницу су представљали постулати које је прокламовао 7. конгрес СКЈ 1958. године када је истакнут захтев за самокритичношћу и непомирљивост према догматизму. Декларативно је одбачено свако бирократско схватање односа партије према науци и уметности. Истакнуто је да је за развој науке навећа препрека огрничавање њеног слободног развоја – партија се тада декларативно одрекла улоге арбитра у вредновању кретања у науци (и уметности) и њиховог резултата (Lj. Dimić, Predgovor, „Istoriografski putokazi“, *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 36–37; *Sedmi kongres SKJ*, Beograd, 1958, str. 271–278)

институцијама у иностранству, па је и сарадња имала нешто мање политички карактер, како је раније био случај, а више је била базирана на комерцијалним основама и интересовањима појединачних институција. Током шездесетих година долази и до постепене промене равнотеже у структури културне сарадње - наука и просвета, које су у спектру културних веза заузимале релативно скромно место, почеле су да добијају све значајнију улогу, као последица општег пораста значаја науке у свету у оквиру целокупног економског и друштвеног напретка.³⁵⁴

Насупрот значајном месту које је културна политика заузимала у Југославији током педесетих година, савремена грчка култура била је у многим пољима слабије подржана, највећим делом због кризе која је пратила ток и завршетак грађанског рата и онемогућавала уметнике да несметано развијају свој рад, као и државу да активније ради на дефинисању, подршци и финансирању културног живота и културне политике у времену учвршћивања позиција режима након грађанског рата. Како се наводи у годишњем извештају одељења за штампу Амбасаде ФНРЈ у Атини из децембра 1954. године, тешка економска ситуација, нестабилност унутрашње политике, као и готово неограничена активност поједних западних сила на пропагандном и културном пољу „потпуно су спутале домаће снаге на развијању сопствених културних и спортских традиција“. У прилог тој констатацији наводи се да у Грчкој нема ниједне опере ни балета, док су фолклорне групе ретке и квалитативно слабе³⁵⁵ а концертни живот неразвијен. Спортски савези били су малобројни, а помањкање физкултурних реквизита упадљиво. Свим тим питањима ни држава ни појединци нису првих послератних година били у прилици да посвете већу пажњу, а и помоћ која је касније пристизала на адресе културних институција била је ограничена.³⁵⁶

Значајна карактеристика грчке културне и просветне стварности у периоду који обрађујемо била је и застарелост школског система. Затварање учитељских школа било је резултат незаинтересованости за ову професију због изузетно лоших материјалних услова живота просветних радника, што је створило мањак од неколико хиљада учитеља. Тешкој ситуацији у школству доприносили су и недостатак школских просторија, мањак стручних школа као и високе, готово недоступне цене универзитетских уџбеника. Масовни одлазак на студије у иностранство због лоших услова у земљи резултирао је тиме да се током педесетих и почетком шездесетих година једна трећина од укупног броја грчких студената школовала у Западној Немачкој, Француској, Швајцарској и Енглеској. Истовремено, квалитет наставе и наставног особља био је далеко бољи у приватним школама које су оснивали богатији појединци и предузећа, као и стране компаније и установе. Оваква ситуација у државном школству стварала је незадовољство и штрајкове, а прве свеобухватније промене наступиле су тек 1963. године, са доласком Папандреуа на место премијера, који је реформу школства поставио као апсолутни приоритет.³⁵⁷

³⁵⁴ АЈ-559-266а, Извештај Комисије за културне везе са иностранством за 1962. годину, март 1963, стр. 1-14.

³⁵⁵ Дора Страту, ризничарка грчке културе, основала је 1953. године прву сталну фолклорну групу у Грчкој која је касније наступала по целом свету, прославила и очувала традицију грчке народне игре. Југословенско посланство извештавало је да је иницијатива за оснивање овог ансамбла настала након првих гостовања југословенских фолклорних група у Атини почетком педесетих година.

³⁵⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

³⁵⁷ Папандреуова влада је реформи школства приступила озбиљно и посвећено, не оклевајући да спроведе предизборна обећања – већ до краја 1963. године постављено је 2000 нових учитеља и професора, уведен је бесплатан упис у све школе, укинута су школарине, донета је одлука о отварању трећег универзитета у

Још једна од разлика грчке културне политике у односу на југословенску односи се на масовне организације (студентске, омладинске, женске, синдикалне) које су у Грчкој осниване у мањем броју него у Југославији и имале далеко мањи утицај на политички и културни живот. Изузетак су представљали Грчка православна црква и припадајуће верске организације, које су имале значајан утицај на владајуће кругове, нарочито у унутрашњости земље.³⁵⁸

По обиму продукције, у Грчкој је у периоду који обрађујемо упадљиво доминирала филмска уметност, пре свега комерцијално оријентисана. Грчка филмска предузећа нису располагала већим финансијским средствима, али су произвођила велики број филмова са много нижим трошковима од југословенских. Број нових домаћих филмова годишње у Грчкој био је у првим послератним годинама око десет, да би тај број током шездесетих година, у време масовне продукције, износио и до осамдесет филмова годишње.³⁵⁹ Иако значајно слабијег квалитета од страних, домаћи филмови у Грчкој остваривали су велики комерцијални успех. Осим грчких филмова, најприсутнија је била америчка продукција, јер су амерички представници, иначе у поседству преко 85% биоскопских сала, имали монопол над тржиштем.³⁶⁰ Тако, Грчка је годишње увозила око 300-400 америчких филмова.³⁶¹ Квалитет филмске технике и вештине грчких филмских радника били су на нижем нивоу од југословенских, а филмски студији знатно мањи и лошије технички опремљени. Поред 4 веће продуцентске куће функционисало је још двадесетак мањих, које су технику и просторије изнајмљивале од водећих кућа. За снимање филмова увек су тражени финансијери, који најчешће нису били из света кинематографије.³⁶² У области кинематографије у Грчкој нису била развијена активна стручна удружења попут југословенских, изузев *Кино-клуба*. У свом извештају о посети Грчкој током децембра 1965. године, Славко Голдштајн наводи да чак 90% грчке филмске продукције (која у том тренутку износи чак стотину филмова годишње) чини савремени забавни филм, који по оцени како Голдштајна, тако и грчких филмских радника, нема значајније развијен уметнички елемент. Као изузетак истакнути су изврсни филмови по мотивима класичних драма, којих је, међутим, у периоду који обрађујемо снимљено само три: *Антигона*, *Електра* и *Мале Афродите*.³⁶³ Грчка филмска продукција приказивана је само у домаћим оквирима све до појаве редитеља Михалиса Какојаниса, који је направио пробој грчке кинематографије у иностранству, режијом филмова *Пролеће у Атини*, *Стела*,³⁶⁴

Патрасу, а издвојена су и средства за бесплатне уџбенике за ученике основних школа и сиромашне ђаке средњих школа (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1963, ф. 31, 415119)

³⁵⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

³⁵⁹ У исто време, Југославија и остале балканске земље производиле су, у најбољем случају, до двадесет филмова годишње (АЈ-559-279, Допис Удружења филмских редитеља и сценариста Југославије Комисији за КВИ, 23. октобар 1964)

³⁶⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

³⁶¹ Грчка је средином педесетих година имала око 400 биоскопа, од тога трећину летњих који су радили у сезони мај-октобар. Зимски биоскопи давали су три до пет пројекција дневно, а летњи по два, тако да летња пауза (мртва биоскопска сезона), за разлику од осталих балканских земаља, у Грчкој није постојала. Велики број биоскопа, као и велики број домаћих и увезених филмова, условили су и начин њиховог приказивања – сем у Атини и неколико већих градова, програми су се неретко мењали сваког дана. Само би филмови који би постигли велики успех били приказивани у познатим атинским биоскопима и по две или три недеље (АЈ-559-17, Извештај Влада Валенчака Комисији за ККВИ о боравку у Грчкој, 3. јул 1955)

³⁶² Исто.

³⁶³ АЈ-559-423, Извештај Славка Голдштајна Комисији за КВИ о боравку у Грчкој, 27. децембар 1965, стр. 3.

³⁶⁴ О финансијским аспектима у култури у Грчкој педесетих година говори и чињеница да је филм *Стела* сниман у веома скромним условима, чак и за тадашње грчке прилике – целокупни трошкови снимања износили су тек 22.000 долара (Melina Merkuri, *Rođena kao Grkinja*, Beograd, 2010, str. 120)

Електра, а пре свега *Грк Зорба* 1964. године. Грчки филм и глумце, од којих понајвише Мелину Меркури, прославио је на међународном плану и редитељ Жил Дасен режијама филмова *Онај који мора да умре* и *Христос поново распет*,³⁶⁵ по романима Никоса Казанцакиса, затим канског победника *Никад недељом*, као и *Федра* и *Топкапи*. Саставни делови грчке кинематографије који су се готово независно развијали и постигли изузетан ниво такође су и филмска музика, сјајан одабир глумаца, као и вешта дистрибуција и извоз филмова.³⁶⁶

Упоредо са развојем кинематографије, развијао се, често са истим актерима, и позоришни живот у Грчкој. Грчко позориште у периоду који обрађујемо обележили су Димитрис Рондирис, највећи редитељ античке грчке драме и студент Макса Рајнхарда,³⁶⁷ као и Каролос Кун који је у грчко позориште донео Лорку, Женеа, Јонеска и Брехта, док се истовремено прославио широм европе живописним режијама античке грчке драме, поготово Аристофанових комедија. Кун је са златном генерацијом грчких филмских глумаца, својим иноваторским приступом привлачећи и бројне друге талентоване уметнике, створио жив и успешан грчки позоришни круг. У истим културним круговима, махом окупљеним око грчког позоришта и филма, кретале су се и заједно уметнички развијале готово све личности које су обележиле грчку културу педесетих и шездесетих година.³⁶⁸

Важно је нагласити да за разлику од југословенске, грчка филмска индустрија није имала на располагању значајна финансијска средства, нити потпору у планираној културној политици, те се развијала махом комерцијално, док је садржина филмова била под строгим цензуром.³⁶⁹ На комерцијалним основама већим делом функционисало је и грчко позориште које је живело од летњих турнеја, када се наступало по провинцијским градовима, али и на Кипру, као и у градовима у иностранству са већим грчким заједницама попут Истанбула и Александрије.³⁷⁰

Упечатљива политичка дешавања четрдесетих година оставила су значајан траг и на грчку књижевност, те је она у годинама након Другог светског рата и грађанског рата била једним делом обележена и политизацијом. Иако нису постојале изразите водеће фигуре грчког послератног књижевног живота, међу ствараоцима са јаким друштвеним и политичким фокусом истицали су се песници Манолис Анагностакис, Арис Александру и Титос Патрикиос, као и прозаисти Димитрис Хадзис, Стратис Циркас, Ангелос Влахос и Никос Политис. Док су на књижевној сцени и даље били присутни сви

³⁶⁵ Продуцент је, због проблема који су у Грчкој искрсли у вези са снимањем филма по Казанцакисовом делу *Христос поново распет*, снимање договорио у Југославији, због чега је Жил Дасен обишао и одабрао локације у Црној Гори. Ипак, филм је снимљен на Криту (Isto, str. 139)

³⁶⁶ АЈ-559-423, Извештај Славка Голдштајнана Комисији за КВИ о боравку у Грчкој, 27. децембар 1965, стр. 3.

³⁶⁷ Димитрис Рондирис је првобитно режирао у оквиру Националног позоришта, да би касније формирао сопствену трупу, Пирејско позориште, са којом је остварио велики успех и бројне турнеје по свету (Линос Политис, *Историја новогрчке књижевности*, Лозница, 2019, стр. 281)

³⁶⁸ Дора Страту била је покровитељка Кунове трупе, док је Хаџидакис своје прво дело написао управо за Кунову режију представе *Трамвај звани жеља*, сарађујући са њим наредних 15 година. Прослављени композитор Микис Теодоракис дао је музичку форму стиховима великих грчких песника, касније нобеловаца, Јоргоса Сефериса и Одисеја Елитиса.

³⁶⁹ АЈ-559-17, Извештај Влада Валенчака Комисији за ККВИ о боравку у Грчкој, 3. јул 1955.

³⁷⁰ М. Merkuri, *nav. delo*, str. 101.

песници и прозаисти генерације тридесетих,³⁷¹ као представници послератне књижевности јављају се и многи писци левичарског опредељења, али и егзистенцијалисти, те неонадреалисти.³⁷²

У грчкој културној стварности упечатљиве су биле и разлике између севера и југа земље, али и начелно између Атине и остатка Грчке. Иако је Солун био други највећи град са око 300.000 становника средином педесетих година, спора индустријализација и развој овог дела земље били су праћени и значајним заостајањем за Атином у погледу културног живота. Према извештају Влада Валенчака, представника ККВИ, у првој половини педесетих година у граду није постојала права уметничка галерија за изложбе, нити позоришна зграда,³⁷³ док је Атина уживала политички и културни приоритет. По мишљењу самих Грка, све што се налазило изван Атине, у културном смислу било је другог или трећег разреда. Уметници у Солуну у послератном периоду живели су веома тешко, и после првих успеха селили би се за Атину. Изузетак је представљала солунска књижевна сцена, која је већ током тридесетих година почела да се издваја по специфичном карактеру. Окупљени око авангардног часописа *Μακεδονικές Ημέρες*, у послератној поезији и прози истакли су се својом особеношћу многи писци и списатељице и тиме значајно утицали на културну слику овог града.³⁷⁴ С друге стране, Солун је у односу на Атину показивао израженију затвореност према продору југословенске културе – локалне власти биле су начелно суздржане у одобравању многих културних и спортских догађаја који су долазили из Југославије.

На овим примерима видљиво је да је, за разлику од југословенске културне политике која је била плански спровођена, у Грчкој она била мање системски подржана, па су сегменти културног живота неретко били базирани на иницијативи појединаца или на комерцијалним основама. Важно је истаћи и да је на грчку културу и њен развој и значај у свету веома утицала и бројна, снажна грчка дијаспора. Најзначајнија разлика између југословенске и грчке културне стварности у периоду који обрађујемо тиче се, ипак, суштинских разлика два режима и њиховог приступа културној политици – велика пажња која је у комунистичким режимима била усмерена на културу није имала пандан у другим срединама, режимима и епохама, што важи и за југословенске комунисте током целокупног трајања њиховог управљања, а посебно у првих неколико деценија.³⁷⁵

³⁷¹ Под генерацијом тридесетих подразумева се талас плодних стваралаца попут Јоргоса Сефериса, Одисеја Елитиса, Стратиса Миривилиса и Илије Венезиса, који су извршили трајни утицај на дотада помало уморну грчку књижевну сцену.

³⁷² Л. Политис, *Историја новогрчке књижевности*, стр. 261–280.

³⁷³ Зграда позоришта у Солуну изграђена је тек 1963. године (АЈ-559–267, Забелешка о разговору југословенског конзула у Солуну са директором Националног позоришта за Северну Грчку, 26. март 1964)

³⁷⁴ Л. Политис, *Историја новогрчке књижевности*, стр. 261–280.

³⁷⁵ Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада*, Београд, 1996, стр. 321.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И ПРАВНИ ОКВИРИ КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ

2.1. ПРАВНИ ОСНОВИ КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ

Културне везе Југославије са иностранством, као важан инструмент реализације укупне спољне политике земље, одржаване су како посредством програма и споразума о културној сарадњи, тако и непосредно, директним контактом појединаца и институција. Сарадња у области културе у прво време била је саставни део општих међународних уговора које је Југославија склапала са другим земљама, да би се потом издиференцирала у конвенције и споразуме у области културе, просвете и науке. Тако, Југославија је до 1962. године имала потписане конвенције о културној сарадњи са већ 24 земље. Осим конвенција, потписивани су и државни споразуми о програмима културне сарадње. Овим споразумима били су обухваћени многобројни видови сарадње: размене стипендија, научних и просветних радника, универзитетских професора и културних радника, одржавање ликовних и музичко-сценских манифестација, сарадња у области издавачке и филмске делатности, радија, телевизије, спорта, итд.³⁷⁶

Истовремено са дипломатском и општом нормализацијом односа између Југославије и Грчке након Грчког грађанског рата, успостављени су и први контакти у области културне и спортске сарадње. Тако, већ у току 1951. године потписан је први споразум између двеју земаља о размени филмова. У области спорта, постигнут је споразум између атлетских савеза Југославије, Грчке и Турске о одржавању годишњих тромеча. Ова такмичења имала су за циљ изражавање пријатељства између три земље, те су у Атини имала карактер великих спортских свечаности.³⁷⁷

Први споразум између Југославије и Грчке који је обухватао и културне везе у ширем смислу, био је Уговор о пријатељству и сарадњи између Југославије, Грчке и Турске потписан у Анкари 28. фебруара 1953. године, чији четврти члан говори о културној сарадњи:³⁷⁸

„Члан IV: Стране уговорнице ће развијати своју сарадњу на пољима економије, технике и културе; у случајевима када се то сматра корисним, биће закључени целисходни споразуми и створени потребни органи за решавање економских, техничких и културних проблема.“³⁷⁹

Допунским споразумом уз Уговор о пријатељству и сарадњи између ФНРЈ, Грчке и Турске, закљученим такође у фебруару 1953. године, установљен је стални секретаријат земаља потписница анкарског уговора, како би се унапредио рад Конференције министара иностраних послова три земље. Формирање овог тела мотивисано је покушајем да се ефикасније спроводе циљеви изнети у претходно потписаном Уговору о пријатељству и сарадњи. Према 2. члану овог споразума, једна од улога сталног секретаријата била је да скреће пажњу владама на питања која улазе у оквир политичке, војне, културне, економске и техничке сарадње, те да разматра и подстиче закључивање конвенција и споразума у поменутиим областима. Стални секретаријат чинили су

³⁷⁶ АЈ-559-2346, *Kulturne veze sa inostranstvom u 1961. godini (Jugoslovenski pregled, april 1962)*

³⁷⁷ АЈ-837-1-2/3, 123.

³⁷⁸ Током преговора о склапању Анкарског уговора, против овог члана изјаснио се грчки представник Мострас. Он је настојао да се избегне сваки вид сарадње сем војне, и у одређеној мери економске, док је био видно против осталих облика сарадње, а посебно културне (М. Милкић, „Преговори о политичкој и војној сарадњи ФНРЈ и Кралјевине Грчке до потписивања Анкарског уговора“, стр. 128)

³⁷⁹ *Balkanski pakt 1953/54, Zbornik dokumenata, Beograd, 2005, str. 311-313; АЈ-837-1-5-с/82.*

комитет секретаријата (по један дипломатски представник са рангом амбасадора или опуномоћеног министра) и стални биро као извршни апарат овог секретаријата.³⁸⁰

Након што су се југословенско-грчке културне везе развијале прво у позадини тројне сарадње земаља потписница Балканског пакта, а затим, после замирања активности тројног пакта, и у оквиру билатералних односа Југославије и Грчке, ова сарадња је крајем педесетих година добила пун правни оквир кроз резултате рада Мешовите југословенско-грчке комисије. Током разговора Кардељ–Караманлис октобра 1957. године у Атини донета је одлука о заснивању Мешовите југословенско-грчке комисије која је затим формирана и започела са радом у децембру 1958. Ова комисија основана је са циљем да разматра отворена питања из билатералне сарадње, што је укључивало малогранични промет и двовласнички режим, грчку национализовану имовину у ФНРЈ, оснивање мешовитог одбора за економску сарадњу, мере за сарадњу у разним привредним гранама, водопривреду, туризам, нуклеарну енергију, културну сарадњу, друмски саобраћај, као и Хиландар.

Уз више одлагања и усаглашавања,³⁸¹ као резултат активности Мешовите југословенско-грчке комисије предложено је и потписано више споразума о међусобној сарадњи, од чега највећи број већ у првој години рада ове комисије, а у оквиру потписивања бројних споразума између две земље у јуну 1959. потписан је и Споразум о сарадњи у области науке и културе између ФНРЈ и Краљевине Грчке.³⁸²

За примену овог споразума установљена је комисија од највише осам чланова, са задатком да до новембра исте године предложи програм за наредну. По споразуму, комисија се састоји од две секције: једне састављене од југословенских чланова у Београду и друге састављене од истог броја грчких чланова у Атини, који ће се према потреби састајати у Пленарну седницу. Споразумом је, осим опште смернице о подстицању међусобне сарадње у области науке и културне делатности, предвиђено и да ће две стране нарочито стимулирати и помагати сарадњу између научно-истраживачких институција, професионалних удружења, културних организација, као и да ће олакшавати размену гостовања током уметничких и културних манифестација. Такође, уговорено је да ће Југославија и Грчка сагласно свом законодавству одобравати олакшице научним радницима за проучавања у архивама, институтима, библиотекама и музејима друге стране, као и да ће међусобно одобравати материјалне повластице научницима и техничарима за специјализације и научна истраживања. Посебно је уговорена сарадња радио-телевизијских служби и филмских институција две земље. Споразум је постигнут на пет година, са аутоматским продужавањем по истеку тог периода.³⁸³

Значај овог споразума је у томе што су њиме по први пут успостављени уговорни односи по питањима културне сарадње између Југославије и Грчке, иако, због грчког

³⁸⁰ АЈ-130-614-1011, *Dopunski sporazum uz Ugovor o prijateljstvu i saradnji između FNRJ, Kraljevine Grčke i Republike Turske, potpisan u Ankari 28. II 1953. godine.*

³⁸¹ Бројни извештаји говоре о изостанку резултата у првим месецима рада Комисије, због честих мењања и повлачења грчких ставова (АЈ-142-101, Извештај ДСИП-а о раду југословенско-грчке мешовите комисије, 26. фебруар 1959)

³⁸² Садржај Споразума о сарадњи у области науке и културе разрађен је у оквиру посебног заседања Југословенско-грчке мешовите комисије у априлу 1959. године, током четвородневног боравка у Атини југословенске делегације, на челу са Милорадом Панићем Сурепом (АЈ-837-1-3-а/31-13)

³⁸³ АЈ-837-1-3-а/31-13 (текст споразума: АЈ, 130-78-78)

одбијања да се регулише сарадња на пољу просвете и васпитања, ни њиме нису обухваћене све могућности.³⁸⁴

По формирању југословенско-грчке мешовите комисије 1959. године, коначне сагласности за контакте и разговоре југословенског дела делегације са грчком културном делегацијом давала је Служба за правне послове и међународне уговоре Државног секретаријата за иностране послове. Исто служба давала је овлашћења председнику комисије за потписивање програма културне сарадње.³⁸⁵

На темељима Споразума о сарадњи у области науке и културе, Југославија и Грчка су, почевши од 1960. године, утврђивале и државне споразуме о програмима културне сарадње. Програми културне сарадње које је Југославија закључивала са другим земљама планирани су тако да обухвате готово све области културног живота: размену стипендиста, научних и просветних радника, универзитетских професора, културних радника, затим одржавање ликовних и музичко сценских манифестација, сарадњу у области издавачке и филмске делатности, радија и телевизије, спорта, а неки чак и сарадњу у области здравства.³⁸⁶

Са југословенске стране се почетком шездесетих година јавила потреба да се, у циљу постизања стабилности у реализацији, државни споразуми о програмима културне сарадње утврђују на две године.³⁸⁷ У извештају Комисије за културне везе са иностранством за 1961. године истакнуто је : „У 1961. години ишло се, где год је то било могуће, на утврђивање двогодишњег програма, јер им је пракса дала предност над једногодишњим, каквих је највише било. Двогодишњи програми су погоднији, како у погледу планирања крупнијих и значајнијих манифестација, тако и у погледу осигурања финансијских средстава за њихову реализацију“. Тако су и сви каснији програми потписани са Грчком били двогодишњи (1961/'62, '63/64, '65/'66), изузев првог програма из 1960. године за чију је реализацију била предвиђена једна година.

Први програм о културној сарањи између ФНРЈ и Грчке потписан је 8. марта 1960. године у Атини. Мешовита комисија, водећи се споразумом о културној сарадњи између две земље, одржала је у Атини од 4. до 8. марта 1960. године редовно заседање, а у оквиру програма утврђени су следећи важнији циљеви: помагати директне контакте између установа две земље у области науке и књижевности; утврдити на укупни период од десет месеци студијска путовања научника две земље; разменити три студијске стипендије и три десетодневне посете лица из уметничког и књижевног живота; организовати изложбе, музичке концерте и свечане филмске пројекције једног документарног и једног уметничког филма, уз учешће сарадника на филму, те подстицати узајамно превођење и објављивање најмање једног књижевног дела. У текст овог програма ушли су и међусобни позиви за гостовања на филмском фестивалу у Пули, Атинском фестивалу као и Дубровачким летњим играма. Такође, грчка страна обавезала се да организује наступ било балета загребачке опере, било загребачке групе камерне музике.³⁸⁸ У размени депеша између југословенских институција поводом потписивања

³⁸⁴ Исто.

³⁸⁵ АЈ-559-202, Извештај Комисије за КВИ ДСИП-у о културној сарадњи са Грчком током 1962. године, 7. децембар 1962.

³⁸⁶ АЈ-559-2006, Сарадња Југославије са страним земљама из области науке и културе: извештаји за 1961. годину.

³⁸⁷ АЈ-559-2346, *Kulturne veze sa inostranstvom u 1961. godini (Jugoslovenski pregled, april 1962)*

³⁸⁸ АЈ-559-201, Коминике са редовног заседања југословенско-грчке мешовите комисије, 8. март 1960. године.

овог плана истакнуто је од стране Службе за правне послове и међународне уговоре ДСИП-а да установе и организације које учествују или су заинтересоване за извршење одредаба Плана треба да доставе своје мишљење о истом, чак и уколико немају примедбе.³⁸⁹

Наредна пленарна седница мешовите југословенско-грчке комисије, одржана од 25. до 27. маја 1961. године у Београду, сазвана је на основу примене члана 6. Споразума о сарадњи у области науке и културе између ФНРЈ и КГ и том приликом Комисија је у оквиру прве тачке дневног реда – кратак преглед сарадње у 1960. години – изразила формално задовољство „због резултата постигнутих у протеклом периоду“³⁹⁰ те препоручила још интензивнији развој културне сарадње у предстојећем периоду. Важна препорука за корекцију односила се на недовољну координацију надлежних органа две земље као и на потребну флексибилност ових институција да би се остварио још већи напредак у области културних веза. На истој седници утврђен је програм за 1961. и 1962. годину, што је први двогодишњи програм културне сарадње између Грчке и Југославије. У односу на оквирни програм из 1960. године, нови програм за 1961. и 1962. годину проширен је у неколико тачака. Њиме је предвиђен интензивнији директни контакт научних установа, те је новим програмом планирана размена листа научних институција са неопходним подацима о подручју делатности установе о којој је реч. У новом плану први пут се помиње сарадња архива и олакшавање истраживања у њима, као и сарадња институција две земље у области хидробиологије и лова. Детаљније разрађен план односи се и на размену просветних радника (по три на по десет дана), универзитетских професора (по два на по осам дана) и културних радника (Дубровачке летње игре и Атински фестивал). Планом за 1961. и 1962. годину прецизирани су са југословенске стране и фестивали предвиђени за посету грчких филмских радника: 12 дана на Фестивалу југословенског играног филма у Пули и 8 дана на Фестивалу југословенског документарног филма у Београду. Планирана је и размена посета књижевника и подстицање сарадње две земље у овој уметности. С обзиром на бирократске проблеме који су се јавили у реализацији плана за 1960. годину, новим планом су у оквиру члана „Опште одредбе“ предвиђени сви рокови, надлежности и процедуре чија је сврха била да доведу до сигурне реализације уговорене сарадње. Са југословенске стране за реализацију плана начелно је као надлежна одређена Комисија за културне везе са иностранством, а са грчке Министарство иностраних послова, с тим што је за конкретне области планом предвиђен директан контакт заинтересованих институција.³⁹¹ Нови саставни део плана за 1961. и 1962. годину чиниле су и финансијске одредбе, којима су прецизније утврђени финансијски принципи на којима се одвија размена, што се пре свега односило на путне и трошкове транспорта, као и трошкове боравка, те на издатке око осигурања, промоције и евентуалне штете настале при организацији уметничких изложби.³⁹²

Проблеми настали у реализацији овог Програма, као и промишљања југословенске стране о изменама које се због тога морају предложити током преговора и унети у наредни програм за 1963. и 1964. годину, препознају се већ у извештају вишег саветника Комисије за културне везе са иностранством Османа Ђикића. Док је са

³⁸⁹ АЈ-559-201, Допис ДСИП-а Секретаријату за просвету и културу СИБ-а, 23. мај 1960.

³⁹⁰ У потоњем извештају Комисије за културне везе са иностранством који се односи на период од 1960. до 1965. године, план из 1960. године окарактерисан је пак као „предимензиониран за тако кратак период“, те стога испуњен „само делимично“ (АЈ-559-566, *Kulturno-prosvetna saradnja sa Grčkom 1961-1966*)

³⁹¹ АЈ-130-87-87, Записник са редовног заседања југословенско-грчке мешовите комисије, 27. мај 1961.

³⁹² АЈ-599-2666, План културне сарадње Југославије и Грчке за 1963. и 1964. годину.

југословенске стране постојала иницијатива за реализацију чланова који су се односили на област науке и просвете, Грци су сарадњу онемогућавали баш у овој области, са изузетком специјалистичких стипендија³⁹³ и размене универзитетских професора. Размена научних и просветних радника кочена је бирократским пролонгирањем, а ситуацију је додатно усложњавала измена финансијског плана. Са грчке стране појавио се изненадан захтев да се дневнице њиховим научним радницима у Југославији исплаћују у доларима, и у повећаном износу. Након неколико меморандума и одбијања југословенске стране да се мењају услови претходно потписаног плана, грчка страна је и формално затражила одлагање реализације размене научних радника за 1962. годину. Слична ситуација настала је и у вези са реализацијом дела програма који се односи на размену просветних радника - грчко Министарство просвете и Министарство иностраних послова којима су предлози првобитно упућени обавестили су југословенску страну да сва питања из Програма треба да буду решавана дипломатским каналима. Комисија за културне везе са иностранством након тога обратила се са истим предлозима за размену просветних радника грчкој амбасади, од које коначан одговор није стигао ни након шест месеци. Грци са своје стране нису предложили просветне раднике за размену, већ су током 1961. тражили измену чланова Програма који се односе на просвету, како би уместо просветних радника из основног и средњег образовања, у Југославију послали своје универзитетске професоре. Овај предлог је југословенска страна прихватила само једнострано, задржавши право да шаље своје просветне раднике у Грчку, са намером да тако остане и у оквиру наредног програма. Због многобројних сличних потешкоћа са којима се суочила, план југословенске стране у вези са предстојећим преговорима о новом програму културне сарадње био је да се истакне недостатак сарадње на научном и просветном пољу, те да се формално инсистира на задржавању досадашњих оквира сарадње у науци и просвети, или да се ти оквири прошире. Такође, појавила се потреба да се југословенском Савету за научни рад омогући директан контакт са одговарајућом научном институцијом у Грчкој, уместо дотадашње праксе да се контакти реализују посредно, преко Министарства иностраних послова Грчке. Непосредан контакт научних институција предвиђен је већ Програмом за 1961. и 1962. годину, али сарадња на овом пољу ипак није реализована на тај начин. Југословенска страна очекивала је да и нови/предстојећи преговори иду споро по питањима за која је она била највише заинтересована.³⁹⁴

Оно што је заједничко за извршење свих планова културне сарадње са Грчком, јесте то да је југословенска страна у највећем броју случајева била иницијатор реализације програма, док је грчка страна, иако такође потписница програма, у пракси често кочила спровођење одређених чланова. У свом извештају Осман Ђикић наводи да се „од често веома позитивних и оптимистичних оцена које практикују да дају веома одговорни грчки функционери, до реализације обавеза, по правилу јављају веома велике и озбиљне разлике, и то упозорава на потребу да се са југословенске стране веома озбиљно и систематски држи у рукама извршење Програма културне сарадње са Грчком“.³⁹⁵

³⁹³ Специјалистичке стипендије су реализоване по плану, али су се и овде са грчке стране јављали проблеми: постављано је питање еквивалентности износа југословенских и грчких стипендија, те се стога приступило реалној процени вредности стипендија са обе стране (АЈ-559-202, Допис југословенске амбасаде у Атини Комисији за КВИ, 23. јул 1962)

³⁹⁴ АЈ-559-202, Извештај Комисије за КВИ ДСИП-у о културној сарадњи са Грчком током 1962. године, 7. децембар 1962.

³⁹⁵ Исто.

Треће пленарно заседање сталне мешовите југословенско-грчке комисије за примену конвенције о културној сарадњи одржано је крајем јануара 1963. године у Атини, када је утврђен програм сарадње у науци и култури за 1963. и 1964. годину. У складу са претходним искуством, овим планом додатно је разрађен део о финансијским одредбама. Како је кашњење и пролонгирање реализације програма са грчке стране често било објашњавано финансијским разлозима, у прилогу плана прецизира се да се од обе стране очекује „да у пристојном року приступе финансијском усклађивању у земљи где се појавила или ће се појавити потреба, да би се обезбедила равномерна размена лица предвиђених овим Програмом“.³⁹⁶ Такође, овим програмом дефинисане су и финансијске обавезе сваке стране према пратећим трошковима корисника стипендија. Програмом за 1963/64 планирано је значајно проширење сарадње у области науке и просвете, иако због отежавања са грчке стране ни сарадња планирана претходним програмом није до краја остварена. Чланом два новог програма отворена је и могућност склапања засебног споразума у циљу утврђивања појединости које би допринеле развоју научне сарадње. Поред већ постојећих одредби из претходног плана, новим планом прецизиране су и установе на обе стране које ће се старати о научно-просветној сарадњи – са југословенске стране одређен је Савезни савет за научни рад, а са грчке Дирекција за високо образовање Министарства за народну просвету.³⁹⁷ Новим планом предвиђена је и размена архивских радника и делегација за разматрање питања из области наставе (упознавање са образовним системом друге земље), редовна размена материјала из области школства и просвете (књиге уџбеници, брошуре, часописи, статистичке и друге публикације, наставни филмови), размена техничких публикација, књига и часописа архивских установа, као и библиографских издања. У плану је наглашен значај редовног учешћа научних радника на националним и међународним конференцијама и семинарима који се одржавају у Југославији и Грчкој, а концертне агенције две земље подстакнуте су да закључе споразуме о размени уметничких гостовања у области вокалне и инструменталне музике. Филмска удружења, предузећа и агенције упућена су на међусобну сарадњу на пољу размене и приказивања играних и документарних филмова и филмске продукције. Све поменуте одреднице представљају проширење у односу на програме из претходних година те је кроз њих видљив напор југословенске стране да пре свега именовањем конкретних институција у плану и упућивањем на њихову директну сарадњу превазиђе проблем одсуства воље са грчке стране за реализацију одређених делова програма.³⁹⁸ И поред тога, у оцени културне сарадње са Грчком, Аустријом и Италијом коју је током 1964. године дала Комисија за културне везе са иностранством, стоји да је „важећи Програм³⁹⁹ релативно уопштен и узан, када се има у виду да су наше две земље непосредни суседи, што само по себи пружа могућности за ширу и интензивнију сарадњу“. Одсуство квалитативног побољшања како по обиму тако и по областима сарадње, у овом извештају објашњено је тенденцијом са грчке стране да се планско унапређење културних односа везује за одређене политичке проблеме, пре свега за македонско питање.⁴⁰⁰

И поред поменутих фактора, почетком шездесетих година културни односи развијали су се релативно задовољавајуће, како у оквиру ових програма, тако и изван њих. Изузетак је представљало првих девет месеци 1965. године када се осетио одређени

³⁹⁶ АЈ-130-94-94, *Zapisnik sa plenarnog sastanka stalne mešovite komisije za primenu konvencije o kulturnoj saradnji između Jugoslavije i Grčke, potpisan u Atini 26. januara 1963. godine.*

³⁹⁷ Исто.

³⁹⁸ АЈ-599-2666, План културне сарадње Југославије и Грчке за 1963. и 1964. годину.

³⁹⁹ Односи се на програм 1963/64.

⁴⁰⁰ АЈ-559-2666, Реферати и оцене сарадње СФРЈ и других земаља у 1964. години.

застој и готово потпуно одсуство интересовања са грчке стране за спровођење сарадње планиране програмом. Разлог је било дубоко политичко превирање које је захватило Грчку почетком 1965, трајало неколико месеци и довело до смењивања владе. Већ крајем године, стабилизацијом политичких прилика у Грчкој, осетила се промена, а од почетка 1966. године размена између две земље враћена је у прихватљиве оквире.⁴⁰¹

Припреме за потписивање новог Програма културне сарадње за 1965. и 1966. годину отпочеле су у другој половини 1964. године. Значајан утицај на нацрт предлога са југословенске стране и одредбе новог програма имала је посета југословенске културно-просветне делегације Грчкој од 18. до 26. децембра 1964. године, која је непосредно претходила четвртој заседању југословенско-грчке мешовите комисије током ког је усвојен нови Програм. Делегација у саставу Мирјана Крстинић, државни потсекретар у Савезном секретаријату за просвету и културу, Димитар Митрев, књижевни критичар и редовни професор Филозофског факултета у Скопљу и др Вељко Гортан, редовни професор Филозофског факултета у Загребу посетила је Грчку са циљем успостављања сарадње и размене стручњака и научника са београдског, скопског и загребачког универзитета са једне, и универзитета у Солуну и Атини са друге стране. Током боравка у Грчкој, југословенска делегација састала се са генералним секретаром Министарства просвете Грчке и другим важнијим службеницима овог министарства, затим са Министром за Северну Грчку, као и са ректорима солунског и атинског универзитета.⁴⁰² Избор југословенских делегата, грчке институције на које су били усмерени, као и закључци донети приликом ове посете,⁴⁰³ утицали су да нацрт програма културне сарадње предложен са југословенске стране у односу на претходни буде проширен највише код одредби које се односе управо на просвету и школство.

При формирању предлога Програма примењена је нова процедура која је, заједно са претходном посетом културно-просветне делегације Грчкој, имала значајан утицај на садржај југословенског нацрта новог Програма. Наиме, ККВИ одаслала је писмену молбу домаћим институцијама да изнесу своје предлоге за сарадњу са Грчком. Одабиром одговора који су пристигли на адресу Комисије, настао је и један део југословенског нацрта новог Програма. Интересовање за размену са Грчком показали су Савез драмских уметника Југославије, Савез ликовних уметника Југославије, Културно-просветно веће Југославије, Грађевински и Архитектонски факултет у Загребу, Савез музичких уметника Југославије, Југословенски библиографски институт, те Југословенски завод за проучавање школских и просветних проблема. За југословенско-грчке односе посебно важан предлог стигао је од стране државног архива, а односио се на размену микрофилмова архивских докумената на реципрочном бази што се тиче периода из ког потичу. Архив је показао интересовање за документа која се односе на историју Југославије односно Грчке, као и међусобне односе две земље, пре свега из периода Првог светског рата и надаље.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ АЈ-559-566, *Kulturno-prosvetna saradnja sa Grčkom 1961-1966.*

⁴⁰² АЈ-559-363, *Izveštaj o boravku prosvjetno-kulturne delegacije u Grčkoj u vremenu od 18 do 28. XII 1964. godine.*

⁴⁰³ Чланови делегације су у закључку изнели мишљење да би већи део предлога са обе стране требало да буде садржан у Програму културне и научне сарадње који је ускоро требало да буде потписан. У виду конкретних предлога за наредни Програм у истом закључку наведени су: размена ректора и проректора, успостављање лектората у Скопљу и Солуну, размена научника и стручњака са универзитета у Београду, Загребу, Скопљу, Солуну и Атини, размена студената, превођење и размена научних дела и литературе, размена ликовних изложби, размена наставних средстава и размена стручњака тог подручја (Исто, стр. 7)

⁴⁰⁴ АЈ-559-318, *Културно-научна сарадња Југославије са иностранством: 1964. година, предлози југословенских институција.*

Југословенски нацрт за Програм културне сарадње у 1965. и 1966. години измењен је само у периферним појединостима и својим најважнијим делом усвојен на четвртом заседању Југословенско-грчке мешовите комисије одржаном у Београду, у марту 1965. године. Програм за 1965/66. годину је, у односу на претходни, са југословенске стране проширен за место једног стипендисте за специјализацију и једног млађег универзитетског радника из Грчке на курсу Међународног универзитета, Центра за друштвене науке у Београду.⁴⁰⁵ Значајна новина је тачка 4. Програма у којој се по први пут помиње изучавање језика – југословенска страна обавезала се да за школску 1965/66. и 1966/67. годину додели по две стипендије за изучавање једног од језика југословенских народа. Такође, тачком 12. планирано је да две стране подрже отварање лектората једног од југословенских језика на једном од грчких универзитета, као и лектората грчког језика у Југославији. Новим програмом установљен је и својеврстан механизам надзора садржаја школских уџбеника у оним деловима који се односе на историју, географију и књижевности две земље.⁴⁰⁶ Тако, тачка 6. Програма предвиђала је могућност ревизије текстова уџбеника, њихово преиспитивање и усаглашавање, док је чланом 8. одређена размена 2 писца уџбеника географије и историје, „ради размене мишљења о оним одељцима ових уџбеника који се односе на другу земљу“. На крају, кроз тачку 20, усвојен је предлог југословенског државног архива да се дефинише историјски период који је од интереса за проучавање, па тако у овом члану стоји да ће се подстицати „размена микрофилмова и остале архивске грађе која се односи на историју Југославије, односно Грчке, и југословенско-грчке односе, нарочито од првог светског рата па надаље.“ Програм који је усвојен за 1965/66. у многим тачкама значајно је превазилазио претходни, иако се у реализацији и он показао као преамбициозан за тренутну реалност југословенско-грчких односа.⁴⁰⁷

У другој половини 1966. и почетком 1967. године вођене су припреме за састављање југословенског нацрта програма културне сарадње са Грчком за 1967/68. годину. У оквиру ових припрема, у Скопљу је у јануару 1967. одржан састанак представника Комисије за културне везе са иностранством и представника културних и просветних институција СР Македоније како би се дискутовало о програмима културне сарадње са Грчком и другим земљама. Највише пажње и времена посвећено је проблему сарадње са Бугарском и Грчком у области архивистике. Директор архива СР Македоније Динче Мирев у свом излагању изразио је незадовољство сарадњом у овој области с обзиром на то да се у архивима ове две земље налазе изузетно значајни документи за историју македонског народа и предложио да се на савезном нивоу приликом наредних преговора о програмима културне сарадње са Грчком и Бугарском изврши утицај како би се сарадницима државног архива Македоније омогућио приступ архивима у овим земљама.⁴⁰⁸ И представници институција културе СР Србије показали су током припреме плана за 1967/68 интересовање за једну осетљиву тачку југословенско-грчких односа – приступ југословенских стручњака Хиландару. Оба ова значајна питања која су у дотадашњим преговорима избегавана због категоричног одбијања грчке стране да се о

⁴⁰⁵ АЈ-559-318, *Program kulturne i naučne saradnje između SFR Jugoslavije i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu.*

⁴⁰⁶ О спорним уџбеницима и другим узроцима који су довели до потребе да се ово питање подигне на ниво међудржавних преговора и унесе у Програм културне сарадње више у потпоглављу *(Зло)употреба културе и македонско питање.*

⁴⁰⁷ АЈ-559-566, *Usporedni pregled između programa sa Grčkom za 1965. i 1966. i novog predloga Programa.*

⁴⁰⁸ АЈ-559-566, *Izveštaj o razgovoru vođenom u Republičkom sekretarijatu za prosvetu, nauku i kulturu SR Makedonije u vezi sa izradom jugoslovenskih nacrtu programa kulturne saradnje sa Bugarskom, Čehoslovačkom, Rumunijom, Grčkom i Italijom za 1967. i 1968. godinu i nacrtu dopunskog sporazuma sa SSSR-om.*

њима преговара, ушла су у нацрт новог програма, јер, према речима југословенских званичника, „ситуација (у вези са овим питањима, Ј.М) постаје све озбиљнија“.⁴⁰⁹ Осим ове новине, важно је истаћи да је нацрт за 1967/68. претрпео и друге значајне промене у поређењу са претходним програмима. Ове измене се пре свега односе на однос обима појединих видова сарадње, као и у мотивима који стоје иза размена. Наиме, нови принцип децентрализације који је у Југославији примењиван и у области међународних веза на пољу просвете, културе и уметности, значио је директну међусобну сарадњу институција и реализацију њихових замисли и стварних потреба и интересовања, уместо спровођења планасарадње политичког карактера, као што је до тад био случај.⁴¹⁰ Такође, приметно је измењен однос значаја и обима појединих видова сарадње: до овог плана област сарадње са Грчком на којој се највише инсистирало – образовање – смањена је по обиму, док је највише простора предвиђено за сарадњу у области музичко-сценских уметности. Филмска сарадња сведена је на општу формулацију која отвара могућност размене на комерцијалној основи, док је размена у области књижевне сарадње преполовљена.

По договору две стране, преговори југословенско-грчке мешовите комисије о програму за 1967/68. годину вођени су управо на основу југословенског предлога програма. Током ових преговора, одржаних у Атини у марту 1967. године, већина одредби из југословенског предлога прихваћена је без икаквих или уз веома мале измене. Две комисије задржале су се у дужој расправи управо око два члана која су први пут предложена у програму сарадње ове две земље: члан 21, који се односио на архивску сарадњу и уношење Архива Македоније у текст програма, као и члан 35, који се односио на укључивање југословенских стручњака у рестаураторске и конзерваторске радове на Хиландару.

По питању архивске сарадње, грчка страна је настојала да се не прецизирају институције које ће бити упућене на међусобну сарадњу, већ да се задржи општа формулација. Након објашњења шефа југословенске делегације да нови принцип децентрализације коме Југославија тежи у организацији на пољу међународне културне сарадње подразумева да конкретне институције предлажу, финансирају и спроводе сарадњу према сопственим интересовањима, те да се као такве морају унети и у програм, грчка делегација је предложила да се у том случају уместо „Архив Македоније“ у текст унесе „Архив Скопља“, из чега је јасно произишло да је спорно помињање имена СР Македоније. Када је југословенска страна образложила да би се ту радило о две потпуно различите институције, грчка страна је наставила да инсистира на општој формулацији која је подразумевала да се институције накнадно именују, након чега је овај члан у тој општој форми и прихваћен.⁴¹¹

⁴⁰⁹ АЈ-559-566, *Izveštaj o razgovoru vođenom u Republičkom sekretarijatu za kulturu SR Srbije u vezi formulacije i predloga SR Srbije u nacrtima programa o kulturnoj saradnji sa Italijom, Grčkom, Rumunijom, Bugarskom i Čehoslovačkom za 1967. i 1968. godinu i nacrtu dopunskog sporazuma sa SSSR-om.*

⁴¹⁰ АЈ-559-566, Оцена предлога Програма културне сарадње са Грчком за 1967/68. годину и објашњења уз поједине одредбе предлога.

⁴¹¹ Овај члан је у коначној верзији гласио:

„Две стране подржаће, у складу са постојећим законским прописима, сарадњу између архивских институција својих земаља у циљу размене микрофилмова и остале архивске грађе која се односи на историју Југославије, односно Грчке, као и на југословенско-грчке односе. У том циљу ће два архивска стручњака боравити на двомесечном раду у грчким архивским институцијама, а два грчка архивска стручњака боравиће на раду у југословенским архивским институцијама. Стручњаци ће проучавати предмет свог интересовања. Две стране ће у најскорије време именовати институције које ће бити носиоци

Дискусија у вези са чланом 35. (радови на Хиландару) потрајала је током два дана заседања. Првобитни предлог југословенске стране био је да се у Програм унесе одредба која би обавезивала грчку страну да омогући двојици југословенских стручњака обављање конзерваторских и рестаураторских радова зидног сликарства у Хиландару. Ипак, пре самог заседања мешовите комисије, југословенска делегација је на састанку са члановима југословенске амбасаде у Атини дошла до закључка да је таква формулација сувише захтевна у том политичком тренутку, те је преиначена у „захвалност грчкој страни што је отпочела са праксом пружања могућности југословенским научним радницима и стручњацима за проучавање историјског материјала из манастира Хиландара“, уз додаток у другом ставу истог члана да ће „југословенски Завод за заштиту споменика културе и Археолошка служба Грчке изучити могућност сарадње на очувању споменика културе у манастиру Хиландар“. Формулација другог става наишла је на неодобравање шефа и чланова грчке делегације, који су инсистирали на томе да се у Програм унесе потврда искључиве надлежности грчке Археолошке службе над радовима у Хиландару. По договору две стране разговор о овом члану настављен је сутрадан, како би се пружила прилика за поновну размену мишљења са надлежним институцијама обе земље. Након дуге дискусије о тачном тексту овог члана другог дана заседања, усвојена је следећа формулација:

„Југословенска страна изражава задовољство и захвалност грчкој страни што је отпочела са праксом пружања могућности југословенским научним радницима и стручњацима за проучавање историјског материјала из манастира Хиландара. Две стране су се сложили да се ова пракса и даље настави.

Југословенска Страна је изразила велику заинтересованост својих стручњака и научника да у сарадњи са Археолошком службом Грчке учествује на конзервацији и рестаурацији уметничких и библиографских вредности у манастиру Хиландару.

Грчка Страна је изјавила да је за рестаурацију и конзервацију једино компетентна Археолошка служба Грчке.

Археолошка служба Грчке је спремна да проучи било коју стручну препоруку која би била дата од стране југословенских научника и стручњака у погледу рестаурације поменутих драгоцености у Хиландару.“

У том циљу, две стране ће подстицати своје археолошке службе на тешњу сарадњу“.⁴¹²

Иако овом формулацијом првобитна идеја југословенске стране по питању Хиландара није спроведена до краја, направљен је одређен помак и најважнији део овог Програма можда је управо члан који дефинише однос две стране према овом манастиру, као и према задужењима стручних служби две земље у очувању материјалних вредности.

Програм за 1967/1968. годину, последњи Програм за период обухваћен овим радом, у целости је закључен трећег дана преговора, 30. марта 1967. године, непосредно уочи успостављања Војне хунте у Грчкој.

ове сарадње“ (AJ-559-566, *Zapisnik sa pregovora o Programu kulturne i prosvetne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1967. i 1968. godinu*, 30. mart 1967, 10)

⁴¹² AJ-559-566, *Zapisnik sa pregovora o Programu kulturne i prosvetne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1967. i 1968. godinu*, 30. mart 1967, 24.

2.2. ИНСТИТУЦИЈЕ И ОРГАНИЗАЦИЈЕ У СЛУЖБИ КУЛТУРЕ

Са југословенске стране, у институционалном и организационом смислу је до 1953. године културним везама са иностранством управљало Одељење за научне и културне везе са иностранством Министарства за науку и културу ФНРЈ (касније Савет за науку и културу Владе ФНРЈ), а значајне институције у сарадњи са страним земљама биле су и Академијски савет ФНРЈ, Југословенска концертна агенција (Југоконцерт), Савез студената Југославије, Југословенска национална комисија за УНЕСКО (Југоунеско), универзитети, и друге сродне организације, савези и тела који су неретко остваривали непосредан контакт са сличним институцијама у иностранству.

Управљање културном политиком Југославије према страним земљама добило је чврсту организациону структуру формирањем Комисије за културне везе са иностранством (ККВИ). У марту 1953. године ступила је на снагу уредба о оснивању ове Комисије, чија је улога постала кључна у управљању југословенско-грчким културним везама, као и везама са свим другим земљама са којима је Југославија налазила интерес у остваривању културне сарадње. Као задатак Комисије наведено је да помаже одржавање и развијање културних веза са иностранством. Важан циљ Комисије, коју су у почетку чинили председник, секретар и чланови, састојао се у томе да систематизује, обједини и усмерава до тада махом разубежене токове културне сарадње, пратећи и спроводећи идеје југословенске културне политике.⁴¹³ Почетни проблеми Комисије тицали су се управо тога што је појединачна сарадња институција са иностранством, иако корисна и непосредна, значила одсуство уједначености, као и контроле квалитета који одлази у иностранство. Потреба да културни односи са иностранством буду схваћени као целина одредила је неке примарне задатке Комисије за културне везе, нарочито због тога што најчешће ни републички савети за науку и културу нису били информисани о великом броју веза са иностранством које су различите југословенске културне институције остваривале директно. Проблематика стихијских уговарања и гостовања делимично је уређена Правилником о одласцима у иностранство аматерских културно-уметничких и културно-просветних друштава и група представника организација и институција које делују у области масовног културно-просветног рада и образовања одраслих, а који су Правилником обавезани да пре него што приступе уговарању гостовања, затраже одобрење од својих републичких културно-просветних организација, које своју одлуку даље шаљу на сагласност културно-просветном већу Југославије.⁴¹⁴ На овај начин се улога Комисије мењала током година у складу са потребама које су се јављале током спровођења државног плана културне политике, па се тако већ до краја педестих тежило да ККВИ буде пре координатор сарадње са иностранством, него њен главни носилац и спроводилац.⁴¹⁵

Потребно је истаћи да је научни сектор већим делом био у надлежности Југоунеска и Академског савета. Комисија је, када је наука у питању, била задужена само за институте и семинаре за славистику и координацију у вези са лекторима, литературом, и слично, док је читав низ отворених питања остао ван њене надлежности (нпр. чланства у међународним организацијама, одласци на конференције, сарадња међу универзитетима), од којих су се нека налазила у надлежности других савезних и

⁴¹³ АЈ-559-17а, *Uredba o osnivanju Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, 12. marta 1953. godine.*

⁴¹⁴ АЈ-559-116а, *Pravilnik o odlascima u inostranstvo amaterskih kulturno-umetničkih i kulturno-prosvetnih organizacija.*

⁴¹⁵ АЈ-559-71, Извештај Марка Ристића, председника ККВИ, Савезном већу Савезне народне скупштине, поверљива архива, 1957. година.

републичких тела, а нека су се решавала и директним контактима југословенских и страних институција.⁴¹⁶

У свом раду на југословенско-грчким односима, Комисија за културне везе са иностранством је пре свега имала у виду често осетљиву политичку ситуацију између две земље, као и краткорочне и дугорочне интересе Југославије у овим односима. Како би предузете активности биле што учинковитије и усклађене са ситуацијом у грчкој и југословенској културној стварности, при доношњу одлука о пријему или предузимању појединачних акција чланови Комисије ослањали су се на сазнања о општој друштвеној клими и стању културе у Грчкој на основу редовно прикупљаних извештаја југословенских културних радника који су већ боравили у Грчкој,⁴¹⁷ као и на основу мишљења службеника југословенске амбасаде и конзулата у Атини и Солуну. Осим тога, Комисија за културне везе често је и самостално испитивала могућности за културну сарадњу, те је тако, на пример, представник Комисије Владо Валенчак боравио у Грчкој неколико недеља током 1953. године, како би испитао све могућности за гостовања југословенских и грчких уметника, као и за сарадњу на другим пољима.⁴¹⁸

Поред ККВИ, институција која је са југословенске стране била значајна за одржавање културне сарадње, како са Грчком, тако и са другим земљама, била је Југословенска концертна агенција, преко које се одвијала целокупна програмска размена музичко-сценске уметности. То је, уз размену стипендиста, био најважнији, а у појединим периодима и једини вид културне сарадње између Југославије и Грчке.⁴¹⁹ Југословенска концертна агенција је на основу програма културне сарадње које је Југославија потписивала са другим земљама, са ККВИ закључивала уговоре о реализацији оног дела програма који се тицао њене области делатности. Концерта агенција је и самостално испитивала потребе и могућности појединих земаља и на основу тога одабирала гостовања која би најбоље представљала југословенску уметност. Истовремено, Агенција је водила рачуна и о комерцијалном делу гостовања, те бирала организаторе и партнере за пласман југословенских гостовања.⁴²⁰

⁴¹⁶ АЈ-559-33а, Извештај о раду ККВИ за прво полугодиште 1954. године, 1-3.

⁴¹⁷ Прикупљању и обради информација о грчким културним токовима (као и о другим земљама) кроз искуства и утиске корисника програма ККВИ приступано је у Комисији веома темељно. Од корисника се очекивао извештај током и након боравка на програму, а у случајевима кад извештај не би био достављен, запослени у ККВИ организовали би усмене разговоре са корисницима, правећи записник о појединостима од значаја за сарадњу са назначеном земљом и познавање њених културних и политичких околности.

⁴¹⁸ АЈ-559-17, Непотписана белешка о културним везама са Грчком 1953. године.

⁴¹⁹ На пример, у прегледу сарадње са Грчком за 1956. и 1957. годину, ККВИ констатује да су плански размењени само репродуктивни уметници (музички извођачи) и стипендисти. С друге стране, у годишњем извештају музичко-позоришног сектора Комисије за исту, 1956. годину, наводи се да „Комисија није у могућности да прати све успехе извођења наших уметничких дела у иностранству; подаци су већином из дневне штампе и из извештаја наших представништава у иностранству, но нису увек потпуни“, што указује на то да се одређени део гостовања и даље одвијао мимо Комисије (АЈ-559-70а, Прорада рада по земљама за 1956. годину: Грчка; АЈ-559-91а, Годишњи извештај за 1957. годину)

⁴²⁰ У току реализације планова југословенских гостовања у Грчкој, Југословенска концертна агенција се у више прилика суочавала са потешкоћама услед пасивног односа грчких организатора, па је преузете обавезе успевала да реализује тек уз додатне напоре, док се и грчка страна жалила на повремена отказивања реализације гостовања ансамбала у Југославији. Такође, између југословенске и грчке стране долазило је до повремених неразумевања у вези са начином финансирања и реципроцитетом гостовања (АЈ-559-17, Материјали о културним везама са иностранством: белешке и извештаји) Нека од гостовања током педесетих година и даље су организована на основу иницијативе појединаца и институција, у чему

Са грчке стране, културном политиком према иностранству управљало је готово у целости грчко Министарство иностраних послова. Постојала је тенденција да се акције у области културне политике према иностранству контролишу и каналишу искључиво кроз ово Министарство, те да се избегну индивидуална сарадња и самоиницијативне посете и размене. Ово настојање је током педесетих година било посебно изражено према земљама другачијих политичких уређења. Водећи се оваквом политиком, грчко Министарство иностраних послова је у другој половини 1953. године упутило саопштења свим дипломатским мисијама у Атини, у коме је затражено да се целокупна културна делатност са иностранством одвија искључиво преко МИП-а и у коме је истовремено апеловано на стране дипломате да се позиви за званична гостовања Грка у страним земљама врше само преко надлежних грчких служби.⁴²¹ Како је на почетку нормализације односа и првих корака југословенско-грчке сарадње на пољу уметности, просвете, науке и спорта у пракси био и непосредан контакт између друштава, установа, удружења, школа и организација, грчко Министарство иностраних послова се преко својих представника обратило и југословенској амбасади у Атини изражавајући неслагање са таквим начином развоја културне сарадње, и наглашавајући у више наврата жељу да сви контакти и акције буду усмерени и каналисани искључиво преко грчког МИП-а. Пошто је Правни савет југословенског Државног секретеријата за иностране послове усвојио овај захтев као оправдан, југословенске институције обавештене су да сва сарадња са грчким организацијама мора да се обавља преко званичних институција или уз њихово одобрење.⁴²² На овај начин, током педесетих година је и ККВИ имала нешто јаснији увид у токове југословенско-грчке сарадње, чему је и ова институција тежила, мада су контакти и даље наставили да се повремено остварују и мимо званичних међудржавних канала.

Током јачања културних веза између Југославије и Грчке педесетих година, значајну институционалну улогу остварила је и југословенска амбасада у Атини. Иако су се проблеми који су се јављали у сарадњи ККВИ и југословенских амбасада по питањима културне сарадње са иностранством⁴²³ односили делом и на амбасаду у Атини, она је ипак улагала значајан труд и предузимала бројне иницијативе,⁴²⁴ пратила како главне

концертна агенција није учествовала, а Комисија није имала потпуни увид (Исто; АЈ-559-70а, Планови, извештаји, белешке 1953-1957)

⁴²¹ Ова инструкција грчког МИП-а уследила је након позива групи 11 грчких јавних и културних радника да посете СССР. Иако је извесно да је саопштење грчког МИП-а проузроковано пре свега овим догађајем, тај поступак је исказао и начелну намеру грчке владе да културну размену са иностранством каналише и контролише искључиво у оквиру надлежних служби (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 463)

⁴²² АЈ-55-49, Допис ДСИП-а Академијском савету ФНРЈ, 16. август 1953.

⁴²³ Један од фактора који су стварали потешкоће у сарадњи између ККВИ и југословенских амбасада била је повремено недовољна упућеност амбасада о финансијским и техничким могућностима страних гостовања, те тенденција да се обећа више него што је било могуће спровести, што је нарочито долазило до изражаја када би југословенски амбасадори учествовали у преговорима о плановима културне сарадње. Други проблем представљало је што је аташе за штампу у највећем броју југословенских амбасада, па тако и у Грчкој, био задужен и за културна питања, те су она, због заузетости другим пословима неретко остајала у другом плану. Током педесетих година, једина југословенска амбасада која је поред аташеа за штампу имала и аташеа за културу била је она у Паризу, док је понека амбасада, попут оне у Бону, имала службеника који се бавио само питањима на културном пољу (АЈ-559-70а, *Plan rada po zemljama za 1956. godinu*)

⁴²⁴ Пропагандна делатност југословенске амбасаде наишла је на самом почетку међудржавне сарадње 1951. године на реакцију од стране грчког МИП-а, преко полувзваничног органа ове институције, часописа *Messenger d' Athenes*, у коме је наведено да би „Грчка желела Југославију на чијим границама престаје

токове културе у Грчкој тако и целокупан развој културних односа између две земље, те износила оцене, указивала на евентуални нерестицитет у гостовањима или финансирању и упућивала Комисији за културне везе предлоге за унапређење и проширење сарадње са Грчком, а истовремено одржавала редовне контакте са грчким МИП-ом по питањима културне сарадње.⁴²⁵ Аташе за штампу био је и у овој амбасади задужен за пропагандну делатност у Грчкој, као и за годишње извештавање о истој.⁴²⁶ Такође, ККВИ је преко амбасаде у Атини водила и преговоре о културној сарадњи. У периоду који обрађујемо, посебно лично залагање за што квалитетнију реализацију културних веза са Грчком током рада на месту првог секретара амбасаде у Атини показивао је Ђорђе Смиљанић. У многим извештајима југословенских делегација наглашава се Смиљанићева лична иницијатива да се сарадња оствари што квалитетније, на што више поља и на што вишем нивоу у погледу ранга службеника када су у питању преговори, састанци, консултације.⁴²⁷

У односу на амбасаду у Атини, Југословенски конзулат у Солуну је, због осетљивости југословенско-грчких односа по питању славомакедонског становништва у Северној Грчкој, у свом раду и деловању наступао са додатном обазривошћу, информишући редовно ДСИП о свим приликама, па и културним, на северу Грчке.

Грчка амбасада у Београду је са ККВИ одржавала углавном формалне односе и показивала нешто мањи ниво иницијативе по питању развоја културних веза и залагања за размену уметника и научних радника.⁴²⁸ Иако је било повремених предлога и позива од стране грчких амбасадора,⁴²⁹ амбасадори других земаља били су педесетих година знатно присутнији у комуникацији са ККВИ.⁴³⁰

Крајем педесетих година, значајну улогу у многим сегментима југословенско-грчких односа добила је и Мешовита југословенско-грчка комисија, формирана са циљем да разматра низ отворених билатералних питања, између осталог и културне сарадње. По њеном формирању 1959. године, коначне сагласности за контакте и разговоре југословенског дела делегације са грчком културном делегацијом давала је Служба за правне послове и међународне уговоре Државног секретаријата за иностране послове. Иста служба давала је овлашћења председнику комисије за потписивање програма културне сарадње.⁴³¹ Са југословенске стране, делегацију Мешовите комисије чинили су чланови државних тела, као и слободни уметници, док су у грчку делегацију били укључени само представници државних институција.⁴³²

Шездесете године донеле су у Југославији извесну либерализацију у питањима културне сарадње са иностранством, а истовремени процес децентрализације учинио је

ширење њених идеја“, на шта је југословенско посланство смањило активности као што су растурање политичких брошура о радничким саветима и сл (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 31, 49165)

⁴²⁵ АЈ-559-17а, ККВИ: дописи, белешке.

⁴²⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 31, 412779.

⁴²⁷ АЈ-559-288, Извештај југословенске филмске делегације Комисији за КВИ након посете Грчкој, 14. фебруар 1964. године.

⁴²⁸ АЈ-559-31, Извештај: Грчка 1954, без датума.

⁴²⁹ АЈ-559-50, Културна сарадња са иностранством: разне белешке 1955; АЈ-559-70, Југословенски стипендисти страних влада 1953-1956.

⁴³⁰ АЈ-559-62, Културна сарадња са иностранством: забелешке о разговорима 1954-1956.

⁴³¹ АЈ-559-202, Записник ККВИ о састанку југословенско-грчке мешовите комисије за културну сарадњу, 5. новембар 1962. година.

⁴³² АЈ-130-87-87, Записник са редовног заседања југословенско-грчке мешовите комисије, 27. мај 1961.

да ККВИ у овом периоду преузме улогу надзорног органа, док се тежило да се контакти остварују на републичком нивоу, а многи и непосредно, између институција. Културна сарадња је децентрализацијом изгубила свој претежно политички карактер, те је једним својим делом постављена на комерцијалне основе. Овај процес није био потпун, јер су проблеми наслеђени из политичких односа и питања и даље значајно утицали на токове културне политике према иностранству.

У склопу ових промена, и финансирање културне сарадње је премештено на републике и појединачне институције.⁴³³ ККВИ је и даље била задужена за припрему предлога и планова културне сарадње, али консултујући се претходно са републикама и институцијама које ће финансирати појединачне акције.⁴³⁴ На овај начин, политички карактер културне сарадње делом је уступио место могућности да се део размене у уметности и науци обавља на комерцијалним основама и у оквиру појединачних иницијатива и потреба. У оваквим оквирима, републике које нису имале стварно интересовање за културну сарадњу са Грчком нису ни износиле предлоге за размену са јужним суседом. Тако, на пример, у оквиру припрема за преговоре о културној сарадњи са Грчком почетком 1967, Словенија није имала ниједан предлог уз образложење да „СР Словенија нема интереса за сарадњу са Грчком“.⁴³⁵

Истовремено, Комисија је остала орган за координацију сарадње, како би све заинтересоване институције наступале организовано пред иностраним партнером, уз могућност да се интервенише где је и колико потребно.⁴³⁶ На овај начин је Комисија за културне везе са иностранством задржала део својих дотадашњих надлежности и начина рада, пре свега у оном делу који се тиче одлучивања о избору уметника и дела за културне акције у иностранству. Наставили су са радом одбори за поједине гране уметности и у оквиру њих су се и даље доносиле најважније одлуке када је у питању пласирање југословенске културе у иностранству. Илустративан је пример са седнице Одбора за ликовне уметности при Комисији, одржане у лето 1962. године, на којој су чланови одбора веома детаљним приступом расправљали да ли изложба која је послата на Блиски исток резонира и са грчком културном стварношћу и циљевима југословенске културне политике у Грчкој, те да ли се у неизмењеном опусу може послати у Атину, јер, по речима једног од чланова одбора, „ми желимо да то буде наша пропаганда. Не може се у те земље ићи са истим материјалом да би постигли исти ефекат. Толика је разлика између Либана, Ирака и Грчке. ... Свака информација о нашој уметности је добра, а ипак

⁴³³ Савезно извршно веће је у јулу 1966. године донело одлуку да ККВИ убудуће не даје средства као помоћ савезима и институцијама за њихову директну сарадњу, већ да ће у нове програме уносити само оне обавезе за које заинтересовани чиниоци нађу одговарајуће финансијско покриће и покажу спремност да их реализују (АЈ, 559, 508, Допис Комисије за КВИ Савезу филмских радника Југославије, 18. јануар 1967. године)

⁴³⁴ Нацрт програма сарадње са сваком земљом израђиван је у договору са надлежним органима свих република, као и организацијама и институцијама које делују у области културе, науке и просвете (АЈ-559-566, Оцена предлога Програма културне сарадње са Грчком за 1967/68. годину, без датума; *Zapisnik sa pregovora o Programu kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1967. i 1968. g.*, 30. III 1967.)

⁴³⁵ АЈ-559-566, *Izveštaj o razgovorima vođenim u vezi sa pripremanjem predloga za nove programe kulturne saradnje sa Bugarskom, ČSSR, Rumunijom, Italijom i Grčkom*, 23. јануар 1967.

⁴³⁶ АЈ-559-566, Оцена предлога Програма културне сарадње са Грчком за 1967/68. годину, без датума; *Zapisnik sa pregovora o Programu kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1967. i 1968. g.*, 30. III 1967.

смо принуђени за ове земље да идемо са извесним компромисима... (...) И ми немамо никакве оријентације шта данас значи грчка уметност“.⁴³⁷

Нови принципи у културној политици према иностранству условили су да се обим програма сарадње у одређеним деловима постепено смањује, што је нарочито дошло до изражаја након 1966. године – у нацрт програма културне сарадње са Грчком, као и са другим земљама, унете су само оне акције за које је предлагач (институције, савези) био спреман да обезбеди материјална средства. То је смањило, а у неким случајевима и потпуно искључило сарадњу уметничких савеза и удружења која је до тад била широко заступљена, затим сарадњу између универзитета, сарадњу у области филма, и сл.

Грчка страна испратила је ове промене и тенденцију децентрализације од почетка шездесетих година, те, иако је током педесетих грчки МИП инсистирао да културну сарадњу каналише искључиво кроз институције надлежне за културну сарадњу, ККВИ и МИП, и замерао директно повезивање културних организација и институција Југославије и Грчке без знања и обавештавања Комисије за културне везе и грчког МИП-а, већ план за 1960⁴³⁸ као и план за 1961/62 постепено одобравају овакав вид директног контакта и препоручују институцијама да се непосредно повежу у циљу ефикаснијег развијања културне и научне сарадње.⁴³⁹

* * *

Током педесетих година у Грчкој је основано више удружења са циљем афирмације пријатељства са другим земљама, међу којима удружење грчко-америчког, грчко-совјетског, грчко-арапског пријатељства, као и других сличних удружења.⁴⁴⁰ У оваквој клими, са више страна појавиле су се иницијативе за оживљавање предратних грчко-југословенских лига и удружења, као и оснивање нових.

Са жељом да се даље унапреде пријатељски односи између две земље, у Атини је у августу 1952. године основано Грчко-југословенско друштво, међу чијим се оснивачима нашао и познати књижевник Јоргос Теотокас, као и многе друге угледне личности Грчке.⁴⁴¹ Друштво је основано након неколико неуспелих покушаја: предлоге различитих грчких кругова пре 1952. југословенско посланство је одбијало, уз образложење да би рад таквог друштва могао да ограничи рад посланства. Тако је и иницијатива, која је потекла 1952. године од стране бившег председника скупштине Гондикаса,⁴⁴² првобитно одбијена, а затим прихваћена тек неколико месеци касније, уз услов да у друштво буду укључене и поједине личности на предлог југословенског посланства.⁴⁴³ Током формирања друштва, за генералног секретара постављен је

⁴³⁷ АЈ-559-234а, Стенографске белешке са одбора за ликовне уметности при Комисији за културне везе СИВ-а, 19. јануар 1962. године.

⁴³⁸ АЈ-559-201, Коминике са редовног заседања југословенско-грчке мешовите комисије, 8. март 1960. године.

⁴³⁹ АЈ-130-87-87, Записник са редовног заседања југословенско-грчке мешовите комисије, 27. мај 1961.

⁴⁴⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 43489.

⁴⁴¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 40771; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 45092.

⁴⁴² Гондикас је био на челу прве грчке парламентарне делегације која је посетила Југославију, када су постављени темељи послератне обнове пријатељства и сарадње између две суседне земље (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 35, 426605)

⁴⁴³ У извештају које је југословенска амбасада у Атини упутило Министарству иностраних послова у вези са оснивањем Друштва стоји констатација да „са овим више нисмо могли да одуговлачимо, а ово ће бити и корисно“ (ДА МСП РС, АП, Грчка, 1953, ф. 34, 457221)

Аврамидис, који је истовремено обављао функцију секретара Грчко-америчког друштва, те је, заједно са појединим члановима, имао тенденцију да развија везе са Грчко-америчким друштвом. Како је југословенско посланство одбило ову могућност, рад друштва опет је привремено обустављен. Међутим, средином 1953. године, југословенска амбасада је постепено променила став и поново заузела становиште да таква организација треба да постоји и активно функционише, те је искористила концерт виолинисте Владимира Марковића у јесен 1953. као догађај организован под покровитељством Грчко-југословенског друштва, и на тај начин поново активирала његов рад. Начелно, крајем 1953. и почетком 1954. године, са југословенске стране сматрано је да друштво не може да сузи или угрози рад југословенске амбасаде, јер она има довољно контаката да обавља своје задатке и потребе и мимо њега, а да оно може да се ослони на амбасаду по потреби. Основни проблем амбасаде у односу према друштву било је његово проамерички оријентисано руководство, те је југословенска дипломатија у Грчкој изнова покушала да учлањењем и активирањем својих пријатеља преузме иницијативу председнику Гондикасу и секретару Аврамидису.⁴⁴⁴ Делимичну финансијску подршку активностима овог удружења пружало је и грчко Министарство иностраних послова.⁴⁴⁵ Ипак, и поред покушаја да Грчко-југословенско друштво заживи, оно није остварило значајнији број конкретних акција.⁴⁴⁶ Такође, акције које је амбасада желела да спроведе преко друштва (пропаганда пре доласка председника Тита у Грчку, посета југословенских концерата, одржавање предавања) нису реализоване у планираном обиму. Због неактивности, поједини чланови су иступили и средином педесетих друштво је наставило да постоји само формално.⁴⁴⁷ Још један покушај обнове рада Грчко-југословенског друштва уследио је 1958. године, када је југословенска амбасада, по жељи новог амбасадора, настојала да поново подстакне програм рада. У одговору амбасади још једном је представљено чланство друштва и изнет предлог потенцијалног програма активности, предавања, манифестација, пројекција филмова, итд, а у циљу обезбеђивање евентуалне подршке југословенске амбасаде, али и овај покушај остао је без дугорочних резултата.⁴⁴⁸

Поред Грчко-југословенског друштва, у јесен 1954. формирана је и грчко-југословенска омладинска лига. Због свог социјалног састава и неадекватне организације рада она није заузела значајан положај међу младима, те је, иако је показала наклоност према Југославији, њен утицај био незнатан.⁴⁴⁹

Активности по питању оснивања и обнављања југословенско-грчких друштава педесетих година јавиле су се и у Солуну. Поред уобичајених организационих и финансијских изазова на које се наилазило током оснивања и вођења оваквих удружења,

⁴⁴⁴ Према тврдњама службеника југословенске амбасаде, Гондикас је радио на формирању и активностима Друштва мотивисан личним и финансијским разлозима – настојао је да укључи своје пријатеље у трговачке послове са Југославијом, како би остварио и личну корист (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 34, 416931)

⁴⁴⁵ АЈ-559-31, Извештај: Грчка 1954, без датума.

⁴⁴⁶ Друштво, иначе смештено у свечаној сали Дома пријатеља Грчке у Атини, у оквиру свог рада организовало је неколико предавања, у више наврата сарађивало с надлежним грчким и југословенским званичницима, као и приватним лицима, ради унапређења грчко-југословенске сарадње, приредило пријеме за чланове југословенске амбасаде итд. Ипак, ове активности биле су скромније у броју и обиму у односу на планиране (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 29, 426605)

⁴⁴⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

⁴⁴⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1958, ф. 35, 426605.

⁴⁴⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

питање југословенско-грчких удружења у Солуну третирано је посебно обазриво због значајне политичке конотације коју је садржало.

Јоанис Васдравелис, директор грчке слободне зоне и историчар-сарадник Друштва за македонске студије изнео је предлог југословенском конзулу у Солуну о оснивању Грчко-југословенског удружења у Солуну током посете конзулату у мају 1956. године. Иако је Васдравелис као мотив за овакву акцију изнео захвалност за помоћ која му је указана у југословенском конзулату у Истанбулу где се затекао током догађаја 1955. године, југословенски конзул остао је резервисан због информација које је добио о Васдравелису као једном од сарадника у Друштву за македонске студије који категорички негира постојање македонске нације и истиче да је „велики Македонац (Грк) и да мрзи Бугаре и Турке“. Суздржан одговор конзулата на овај предлог (замрзавање реализације до даљег) конзул је ДСИП-у образложио бојазни да би у оваквом удружењу до изражаја више дошле негативне него позитивне тенденције – у самом одбору нашли би се, вероватно, поред неколицине југословенских држављана који већ дуго немају везе са југословенском стварношћу, и поједини Грци, „разноразни агенти и провокатори“, те би могло долазити до инцидената. Конзул у преписци са ДСИП-ом износи и своју претпоставку, због које је предложио одбијање предлога за оснивање овог удружења – по његовој оцени, ова иницијатива покренута је највероватније због настојања Друштва за македонске студије да кроз удружење „харангира против Бугара и других балканских народа, као и питања Македоније“. Осим самог Васдравелиса, за оснивање овог удружења залагало се и неколико других угледних сарадника Друштва за македонске студије, међу којима и Михаило Ласкарис.⁴⁵⁰

Југословенски конзулат у Солуну у току 1956. посетила је и трочлана грчка делегација са још једним предлогом о оснивању координационог тела (лиге) у Солуну које би допринело конкретнијој југословенско-грчкој сарадњи. Разлика између овог и дотадашњих предлога налазила се у томе што лига не би имала чланове, већ само координациони одбор који би се састојао искључиво од представника разних друштвених и културних организација, а бавила би се културним, спортским, туристичким и другим питањима, искључујући политичка, у циљу ближег упознавања народа Југославије и Грчке. Југословенски конзулат остао је при ранијем ставу да оснивање оваквог тела доноси ризик окупљања како присталица садашње владе, од којих би неки представљали опасност за изгреде (из кругова Друштва македонских наука), тако и представника опозиције које власт не би посматрала благонаклоно, те не би представљали позитиван фактор у југословенско-грчким односима. У формалним образложењима грчкој страни, југословенски конзул неретко је истицао и да су југословенско-грчки односи већ прерасли фазу у којој би се сарадња развијала кроз друштва и одборе, те да би требало радити на пољу директног повезивања постојећих културних, научних, друштвених и других организација.⁴⁵¹

Такође, у току 1957. године у више наврата јављало се интересовање појединаца и група за оснивање, тј. обнављање лиге грчко-југословенског пријатељства, која је под називом Грчко-југословенско удружење Солуна постојала и активно радила пре Другог светског рата. У Солуну су се и након Другог светског рата налазили бивши председник (кога, по извештају, „нико није сменио“) и генерални секретар ове лиге који су самоиницијативно узели у разматрање могућност оживљавања рада ове

⁴⁵⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 48194.

⁴⁵¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 28, 413955.

организације.⁴⁵² За разлику од претходних иницијатива у Солуну које су наишле на негативан став југословенских представника, југословенски конзул Тихомир Стојановић у својим извештајима ДСИП-у исказивао је позитиван став према могућности обнављања Грчко-југословенског удружења у Солуну. По његовим речима, уз прилагођавање правилника новим околностима (право чланства жена, висина чланарине, итд) не би требало кочити обнову рада овог друштва, стога што је пре рата оно окупљало пре свега привредне кругове заинтересоване за рад са Југославијом, а те тенденције су остале исте. Евентуална препрека, по оцени конзула, могли би бити грчки захтеви за реципроцитетом, уколико је југословенско руководство против оснивања сличног удружења у Југославији.⁴⁵³

Током педесетих година у Солуну, заједно са иницијативом за обнављањем Грчко-југословенске лиге, покренуто је и питање обнављања Клуба југословенских држављана које је у међуратном периоду веома активно радило у Солуну. Ипак, због општих прилика и малог броја југословенских држављана који су остали у Солуну, нису се стекли услови за обнову рада.⁴⁵⁴

Истовремено са покретањем питања оснивања и обнављања грчко-југословенских друштава у Грчкој, појавиле су се иницијативе за оснивањем сличних удружења и у Југославији. Већ 1952. године, новинар Аврамидис, секретар грчко-америчког и грчко-југословенског друштва у Атини, предложио је у разговору са југословенским послаником у Атини да југословенско посланство потпомогне оснивање југословенско-грчког друштва у Југославији, што је одбијено.⁴⁵⁵ Такође, Константин Пинас, Грк из Београда, предложио је 1953. године окупљање пријатеља Грчке у једно удружење, у складу са закључењем уговора о пријатељству и сарадњи између две земље у оквиру Анкарског уговора. Основна замисао била је да се створи могућност међусобних контаката на културном, просветном и друштвеном пољу. За формирање иницијативног одбора Пинас се обратио многим значајним личностима из политике и културе, између осталих и др Милошу Ђурићу и др Кости Тодоровићу.⁴⁵⁶ У току 1954. године са сличним предлогом о оснивању југословенско-грчког удружења у Југославији обратио се Моши Пијадеу, а затим и Комисији за културне везе и Панајотис Керасофис, благајник грчко-југословенског друштва у Атини, изложивши дотадашње акције друштва као и делатности које је спроводио на сопствену иницијативу и о сопственом трошку. Иако није директно тражио финансијску помоћ, изнео је мишљење да би се оснивањем југословенско-грчког друштва могла обезбедити додатна финансијска средства и напоменуо да износ којим грчко Министарство иностраних послова финансира грчко-југословенско друштво у Атини није довољно, те да би било потребно да и Југославија нешто учини. Из Комисије за културне везе стигао је одговор да она није надлежна за оснивање друштава, а председник Комисије Марко Ристић упутио га је на ДСИП, где је одржан састанак по том питању.⁴⁵⁷ Ипак, упркос овим иницијативама, југословенско-грчко друштво није основано.

Поред удружења која су деловала у корист међусобној сарадњи, постојала су и она чије су активности доводиле до тензија и несугласица у културним и општим односима Југославије и Грчке. Са југословенске стране, такву конотацију носило је Удружење

⁴⁵² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 43489.

⁴⁵³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 46804.

⁴⁵⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 46160.

⁴⁵⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 34, 416931.

⁴⁵⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 34, 47495.

⁴⁵⁷ АЈ-559-31, Извештај: Грчка 1954, без датума.

избеглица из Егејске Македоније,⁴⁵⁸ а са грчке удружења Грка из (југословенске) Македоније формирана након Балканских ратова и Првог светског рата, која су наставила своју активност и након грчког грађанског рата. Три клуба која су опстала и после Другог светског рата, клуб Битољчана у Солуну и Лерину, и клуб Струмичана у Солуну, имали су педесетих година, по информацији југословенског конзулата у Солуну, укупно преко 700 чланова. Након пропагандне улоге коју су ова удружења имала од 1946. до 1949. године, у смислу грчких аспирација према јужном делу НР Македоније, оваква активност је током педесетих година доста ослабила и под утицајем власти сведена је на рад унутар самих клубова. Према поверљивом исказу чланова управе, од 1953. године по наређењу власти било је забрањено да се спорна питања износе и покрећу јавно. По речима Н. Кизаса, једног од чланова управе, „Грци се не би одрекли тога (активности ових удружења, Ј.М) али су то сигурно морали урадити на захтев Американаца који захтевају добре односе Грчке и Југославије“.⁴⁵⁹ Најбројније удружење је и након Другог светског рата био клуб Битољчана у Солуну, *Картерија*, који је, према извештајима југословенског конзулата у Солуну, и материјално помаган од стране власти. Овај клуб је током педесетих година имао око 300 редовних чланова, махом гркофоних Цинцара грчког националног осећања из Битоља и Крушева, углавном из трговачких и чиновничких друштвених кругова. Ово удружење није позитивно примило Титову посету 1954. године. По мишљењу југословенског конзула у Солуну, Богољуба Поповића, чланство чине „загрижени грчки шовинисти“ а удружење у Солуну живи и ради „под окриљем грчке полиције која га користи за подгревање аспирација на југословенске територије“. Према писању грчке штампе, годишњој скупштини удружења присуствовале су и многе званичне личности Грчке.⁴⁶⁰ Са друге стране, југословенски конзул приметио је да се у грчкој штампи постојање овог Удружења користи и за стварање тешкоћа у грчко-југословенским односима, па је тако у Папагосовом листу *Η Φωνή* баш током формирања владе у октобру 1951. године, писано опширно о циљевима овог удружења, иако је само током 1951. године скупштина удружења два пута одлагана због недоласка и неактивности чланова.⁴⁶¹

У извештају конзулата у Солуну наводи се да је у јуну 1952. године основано и удружење Грка избеглица из Југославије, чији је основни циљ, како се наводи у статуту, одбрана интереса чланова и њихова међусобна сарадња по том питању. Чланови су тежили да преко удружења утичу на грчке власти, како би им се доделила имања одсутних југословенских држављана као накнада за њихова конфискована или национализована имања у Југославији. Удружење је у тренутку оснивања окупљало око 35 чланова. Управу удружења и главне иницијаторе чинили су браћа Карамитоси, бивши трговци из Београда, затим Пецкоси, бивши трговци из Лесковца и адвокат Аргирис који је из Југославије дошао двадесетих година.⁴⁶² Југословенски конзулат није предузимао никакве кораке по питању делатности овог удружења.⁴⁶³

⁴⁵⁸ О активностима овог удружења више у потпоглављу 5.1. *(Зло)употреба културе и македонско питање.*

⁴⁵⁹ АЈ-837-1-2/3.

⁴⁶⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 47677.

⁴⁶¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 29, 48063.

⁴⁶² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 49490.

⁴⁶³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 31, 4532.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

САДРЖАЈИ КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ

3.1. МУЗИЧКО-СЦЕНСКЕ УМЕТНОСТИ

Сарадња у области музичких и сценских уметности између Грчке и Југославије чинила се са обе стране најсигурнијом извидницом током успостављања културних и дипломатских веза почетком педесетих, те је њоме, заједно са спортом, и започета размена између две земље. Овај облик културне сарадње развијао се постепено, у првим годинама пре свега међусобним готованјима музичара солиста, а касније, са даљим развојем југословенско-грчких односа у оквиру тројне сарадње, и разменом већих ансамбала и оркестара.

Добар пример успешне реализације југословенских циљева културне сарадње са Грчком почетком 1952. године било је гостовање Маријане Радев, певачице загребачке опере, која је у Грчкој чак пет пута наступала у насловној улози опере *Кармен*, одржала један концерт са атинским симфонијским оркестром и снимила неколико класичних композиција за радио Атину. Велики успех ове југословенске уметнице код грчке публике и критике искористила је југословенска амбасада у Атини да организује пријем за најугледније представнике музичког света Атине и тако вишеструко прошири контакт са грчким уметничким круговима. Као резултат овог успешног гостовања, признати грчки уметници показали су интересовање за дела југословенских композитора и изразили жељу да их изводе у Грчкој.⁴⁶⁴ Приближно добар успех постигао је својим гостовањем у Грчкој у априлу исте године и виолончелиста Мирко Донер – после непланираних додатних концерата, радијских реситала и снимака неколико композиција за радио Атину, критика је у штампи овог југословенског музичара испратила са свим похвалама.⁴⁶⁵ Исте године са великим успехом у Грчкој је гостовао и певач београдске опере Станоје Јанковић, чак седам пута наступајући у Атинској опери. У позитивној критици у листу *Η Βραδινή* од 16. 12. 1952. године, прослављена грчка пијанисткиња Лиза Лалауни навела је да „Атина одавно није видела оваквог Фигара каквог је остварио Јанковић“. Ово троје југословенских уметника је током гостовања чуло укупно око 17.500 људи, а атинска опера је у част оперских певача из Југославије приредила свечани пријем. Са грчке стране, у Југославији је већи број концерата током 1951. и 1952. године дало пет класичних уметника солиста, међу којима Лиза Лалауни која је са великим успехом наступала у Београду, Скопљу, Сарајеву, Загребу и Љубљани.⁴⁶⁶ Запажене концерте у Београду, Љубљани и Марибору имао је и диригент Евангелатос, директор атинског радио-оркестра, који је у Југославији гостовао на предлог југословенске амбасаде у Атини.⁴⁶⁷

Развој догађаја у вези са тројним савезом Југославије, Грчке и Турске допринео је значају југословенско-грчке културне сарадње, те је она додатно проширена и институционално подржана. Тако, у току 1952. године у Грчкој су поред солиста, гостовали и већи састави: ансамбл народних игара НР Македоније (45 чланова), балет београдског Народног позоришта (117 чланова), затим београдски симфонијски оркестар под руководством диригента Здравковића (75 чланова), као и ансамбл *Бранко Крсмановић*. Наступи ансамбла народних игара НР Македоније у Атини и Солуну изазвали су велико интересовање и дивљење публике, као и најпозитивније коментаре

⁴⁶⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 31, 42046.

⁴⁶⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 47660.

⁴⁶⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, ф. 29, 479018; АЈ-559-10, План гостовања иностраних уметника у октобру, новембру и децембру 1951. године.

⁴⁶⁷ АЈ-559-17, Извештај о сарадњи са Грчком крајем 1952. и током 1953. године, без датума.

грчке штампе и признање Југославији за развој народног фолклора.⁴⁶⁸ Према оцини југословенског конзула у Солуну, „деловање ансамбла као средства масовног утицаја на развијање симпатија према Југославији, јер се у крајњој линији то постигло, указује на потребу да се у овом правцу настави са интензивним радом“.⁴⁶⁹ Званичници југословенске амбасаде у Атини сматрали су да је изузетан успех југословенског ансамбла скренуо пажњу грчке јавности на значај неговања фолклора, који је тада у Грчкој још увек био организационо неразвијен и препознат, те да су ова гостовања подстакла формирање чувеног ансамбла Доре Страту наредне, 1953. године.

Београдски симфонијски оркестар дао је 1952. године пет концерата у Атини на којима је присуствовало укупно 8.500 људи и један концерт у Пиреју на ком је присуствовало 7.000 људи. Између осталих дела, оркестар је извео и дела Коњовића, Сулека и Христића, на тај начин промовишући југословенску уметност. Велики успех током наступа у Атини постигао је и балет са оркестром београдске опере, чијих је 11 наступа видело око 15.000 гледалаца. Карте за концерте којима се југословенски балет представио први пут у Грчкој након Другог светског рата биле су распродате, а и о овом гостовању говорило се много и позитивно како у штами, тако и међу Атињанима.⁴⁷⁰ Југословенска амбасада у Атини је поводом овог гостовања организовала вечеру којој је присуствовало двадесет водећих личности атинског уметничког света, а удружење грчких композитора је у част Данона, Христића и Миладиновића приредило свечани ручак.⁴⁷¹ Ипак, у току припреме овог гостовања било је и потешкоћа које су биле јасан одраз различитости два система која покушавају да се приближе. Тако, и поред бројних интервенција неколико грчких званичника да југословенски балет за своја извођења добије драмско позориште које има много дубљу позорицу него опера, те је погодније за извођење, драмско позориште ипак није дато на коришћење због става саме управе и глумачких кругова који су, према информацијама југословенске амбасаде у Атини, били наклоњени Информбиру. По доласку у Атину, група југословенских балетских уметника је у почетку доста хладно примљена, а у самом позоришту било је потешкоћа и у вези са пробама, појединим услугама, итд. Југословенска страна је покушала да ситуацију превазиђе организацијом вечере на коју су позвани представници позоришта и осталих уметничких институција Грчке. Ово је подстакло грчко удружење композитора да приреди свечани ручак у част Христића и Данона, као и атинску оперу да приреди коктел у част југословенског балета и оркестра, што је допринело да се расположење атинске опере према југословенском балету поправи и до краја посете ипак пређе у срдачно. Одушевљени успехом југословенског балета, поједини позоришни кругови изразили су молбу да се омогући да кореограф Парлић дође као стручњак и

⁴⁶⁸ Атински лист *Вима* од 31. маја 1952. пише: „какав дипломата би могао вршити бољи посао од југословенског ансамбла у Грчкој? Десет пактова о пријатељству не би нас загрејало као што су нас загрејали поменути играчи, који су нам представили једноставно и искрено народне игре и песме њихове земље...“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, а.ј. 3)

⁴⁶⁹ У извештају ДСИП-у, југословенски конзул је посебну пажњу посветио чињеници да су наступи македонског ансамбла у Солуну открили и одређене ставове грчких власти према контактима Солуна са НР Македонијом. Наиме, иако је ансамбл публици представљен као југословенски, а не македонски, из Атине су ипак дате инструкције да се у Солуну не одобри више од два наступа, упркос великом комерцијалном успеху концерата и интересовању публике. Истовремено, додатни концерти овог ансамбла у Атини одобрени су без већих потешкоћа. Представник грчке агенције која је организовала наступе рекао је југословенском конзулу да се овакве рестрикције примењују само за Солун, те да за остале градове не би било таквих потешкоћа (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 48159)

⁴⁷⁰ ДА МСП РС, ПА, 1952, ф. 29, 414923.

⁴⁷¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 29, 41064.

проведе у Атини два до три месеца, при чему би био плаћен и радио би као организатор, наставник и кореограф грчког балета.⁴⁷²

Важно је истаћи да југословенска гостовања у Грчкој током 1952. године, у којима се може уочити прелаз са промоције народног музичког стваралаштва на презентацију уметничких домета у савременијим формама музичког и позоришног стваралаштва, веома добро осликавају генералне циљеве југословенске културне политике према иностранству током педесетих година.

Након успешних гостовања југословенских уметника у Грчкој 1952. године, пре свега музичко-сценских, током 1953. године долази до извесних потешкоћа на пољу културне сарадње. За разлику од странака центра које су биле на власти до новембра 1952. године и, барем са званичне стране, либерално гледале на сарадњу са Југославијом, нова влада, која је и у својој унутрашњој политици показивала заоштрен антикомунистички став, није била склона да подржи интензивну културну сарадњу, те је активна и доста успешна југословенска пропагандна делатност у Грчкој изазивала узнемирење једног дела грчких званичних кругова, при чему су и високи функционери грчког МИП-а изражавали негодовање због успеха југословенских пропагандних акција. Због свега наведеног, током 1953. године јавиле су се одређене потешкоће у сарадњи са Грчком на пољу културе – грчка страна је у неколико наврата успела да онемогући или одложи планиране акције, између осталих и гостовање грчке драме, опере и симфонијског оркестра у Југославији. Југословенска амбасада је у покушају да се прилагоди овим околностима бирала форме сарадње које би Грцима биле прихватљиве, истовремено настојећи да се током 1953. умањи несразмера у броју и квалитету посета која је претходне године свакако ишла у корист Југославије. Став југословенске амбасаде био је да су и грчка гостовања корисна за југословенску страну због утисака које уметници носе из Југославије, те је, након појачане активности да се размена реализује, током 1953. године велики број грчких солиста гостовао у Југославији: пијанисткиње Тота Економу и Васо Деветзи, балерина Лили Берде, диригенти Вавајанис, Евангелатос и Икономидис, композитор Каломириси, оперске певачице Зои Влахопулу, Китса Демасиоти и Алифери.⁴⁷³ Истовремено, током 1953. године у Грчкој су гостовали пијаниста Андрија Прегер који је одржао концерт на радио Атини, фаготиста Иван Туршић који је у оквиру прославе грчког композитора Скалкотаса одржао и концерт на радију, виолиниста Владимир Марковић и пијанисткиња Катарина Аћимовић који су одржали концерте у Атини, Крфу, Патрасу, Сиросу и Солуну, као и оперски певач Нони Зунец.⁴⁷⁴ Сва гостовања југословенских уметника била су успешна, а посебно гостовање Нонија Зунца, које је пропраћено веома повољним критикама у грчкој штампи. Такође, успех концерата југословенских уметника био је нарочито запажен у провинцијским местима, где је посећеност била увек велика.⁴⁷⁵

Нереципроцитет у гостовањима у корист југословенске стране, накратко премошћен 1953. године, остао је ипак обележје југословенско-грчке сарадње у оквиру музичко-сценских уметности и наредних година. Иако је југословенска амбасада скретала пажњу Комисији за културне везе са иностранством, а Комисија државном секретару, да се у одређеним круговима грчке владе јавља незадовољство због једностраности гостовања и због тога у више наврата тражила финансијску помоћ СИБ-

⁴⁷² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 414923.

⁴⁷³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 30, 416238.

⁴⁷⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 30, 416238.

⁴⁷⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 463.

а за спровођење једног већег гостовања Грка у Југославији,⁴⁷⁶ оно је остварено тек у октобру 1955. године доласком грчког класичног театра из Атине. Ово позориште наступило је у Београду и Загребу са ансамблом од 55 људи, изводећи са успехом трагедије *Краљ Едип* и *Хекуба*.⁴⁷⁷ Преговори о овом гостовању вођени су на високом нивоу током 1955. године, у време када је Грчка, због нарастајуће тензије око кипарског питања, интензивно радила на развоју пријатељских међудржавних веза, те су на доласку великог ансамбла грчке драме у Југославију инсистирали, преко амбасадора у Београду, грчки министар просвете, министар иностраних послова као и сам маршал Папагос. Са југословенске стране, председник ККВИ Марко Ристић лично се ангажовао како би преко Савезног извршног већа обезбедио финансијски основ за ову велику акцију, наглашавајући „политичку важност тога гостовања“ у молби којом се СИБ-у обратио за неопходна кредитна средства.⁴⁷⁸

Од средине педесетих до средине шездесетих година, Југославија је наставила активности у вези са уметничким гостовањима у Грчкој.⁴⁷⁹ Током 1954. године, ансамбл народних игара *Коло* наступао је у оквиру своје турнеје широм Турске и Грчке уз велико интересовање публике и позитивне критике штампе, балет скопске опере наступао је у Солуну, а београдска филхармонија са 85 чланова одржала је са великим успехом концерте у Атини. Скопски балет поновио је гостовање у Солуну и 1958, а исте године у Атини је наступао ансамбл народних игара Хрватске *Ладо*, док је Оскар Данон на позив атинског позоришта поставио оперу *Кармен*, у којој је насловну улогу понела Милица Миладиновћ, чланица београдске опере.⁴⁸⁰ Овакви успеси учинили су југословенске оперске певаче, балетске солисте, оперске диригенте и редитеље веома траженим, што је позитивно афирмисало југословенску културну стварност и резултирало бројним гостовањима и ангажманима у Грчкој.⁴⁸¹ Тако је, на пример, некадашњи директор београдске опере Младен Сабљић током педесетих и шездесетих година постављао оперска и балетска дела на сцени атинске опере десет сезона за редом, а у Грчкој су готовали и многи други оперски певачи и редитељи.⁴⁸² Крајем педесетих година усталила су се и гостовања великих југословенских ансамбала на летњем фестивалу у Атини: балет београдске опере извео је у лето 1957. године веома запажене *Лабудово језеро*, Бизеову *Краљицу острва* и Барановићеву *Кинеску причу*, загребачки балет и оркестар учествовали су са великим успехом на фестивалу 1962. године са три наступа, док је у лето 1964. године балет београдске опере поновио гостовање са четири нове представе.⁴⁸³ Осим повремених наступа већих југословенских ансамбала, поједини

⁴⁷⁶ АЈ-559-1, Допис ККВИ секретару СИБ-а, 25. март 1953.

⁴⁷⁷ АЈ-559-50а, Извештај ККВИ за 1955. годину: конкурси и фестивали.

⁴⁷⁸ АЈ-559-62, Забелешка Марка Ристића о преговорима за гостовање грчке драме у Југославији, 26. септембар 1955.

⁴⁷⁹ Пре потписивања Споразума о културној сарадњи између Југославије и Грчке 1959. године, из домена сарадње у уметности, просвети и науци биле су утврђене само размене стипендиста и репродуктивних уметника. Спровођењем годишњих и двогодишњих програма културне сарадње након 1959. године проширен је обим размене у свим областима.

⁴⁸⁰ АЈ-559-116а, *Kulturne veze sa zemljama sa kojima netamo konvencije: Grčka*, 221/222.

⁴⁸¹ Због високог квалитета извођења и великог комерцијалног интересовања за наступе југословенских уметника, многи позиви за гостовања у Грчкој током педесетих и шездесетих година долазили су директно од грчких културних институција, попут грчке националне опере у Атини, а мимо планова о културној сарадњи. Ови наступи уговорани су хонорарно, преко Југословенске концертне агенције или непосредно са извођачима (АЈ-559-119, Допис југословенске амбасаде у Атини Комисији за КВИ, 15. септембар 1959)

⁴⁸² АЈ-559-566, Информација о југословенско-грчким односима у култури, 30. март 1966.

⁴⁸³ АЈ-559-307, Извештај југословенске амбасаде у Атини, 30. септембар 1964.

југословенски уметници боравили су сваке године у Атини и као гости-посматрачи фестивала, док су грчки уметници посећивали Дубровачке летње игре као гости ККВИ, често дајући по повратку у Грчку велики публицитет својим утсицима из Југославије и са фестивала.⁴⁸⁴

Истовремено, упркос томе што је плановима о културној сарадњи предвиђано другачије, као већа гостовања музичко-сценских уметника из Грчке у Југославији у периоду који обрађујемо остварени су само поновни долазак грчког класичног театра, као и гостовање пирејске драме у Загребу 1962. године.⁴⁸⁵ Несразмера у гостовањима огледала се и у концертима солиста: одређени број грчких музичких солиста гостовао је сваке године у Југославији, али је знатно већи број југословенских солиста наступао у Грчкој. У једном од извештаја ККВИ из 1966. године наводи се могуће објашњење нерепроцитета, који је помињан као проблем у сарадњи још од педесетих година: „...код гостовања грчких солиста у нашој земљи данас се поставља веома акутан проблем њиховог плаћања у девизама. И поред тога што постоји економски споразум између две земље на основу којег би њиховим уметницима требало исплаћивати 50% хонорара у девизама, наше институције које ангажују грчке уметнике неће то да чине, већ им цео хонорар исплаћују у динарима. Ово може ускоро довести до потпуног прекида гостовања грчких уметника код нас, што ће неминовно затворити пут даљег гостовања наших уметника у Грчкој.“⁴⁸⁶ Секретар југословенске амбасаде у Атини је разлог за одсуство реципроцитета видео и у томе што је постојао комерцијални и културни интерес грчке јавности за долазак југословенских уметника због високих уметничких домета које су остваривали, док је аташе за штампу у својим нотама ККВИ скретао пажњу да се многа гостовања југословенских трупа, ансамбала итд. оставрују мимо Комисије и југословенске амбасаде, при чему није било извесно да су иницијатори ових гостовања спремни, вољни и у могућности да узврате гостопримство грчким ансамблима, што је обавеза која се наметала непланираним наступањем југословенских извођача у Грчкој, најпре на фолклорним и другим фестивалима.⁴⁸⁷

У периоду који обрађујемо, грчка страна је више пута протествовала због несразмере која се јављала у размени културних радника, а посебно када су у питању музичко-сценске уметности. Између осталог, југословенску амбасаду је 1962. године на сопствени захтев посетио Спирос Тетенес, директор Дирекције за културне везе у грчком МИП-у. Наглашавајући првом секретару југословенске амбасаде да жели да разговара о једној „неугодној ствари“, Тетенес је истакао да је Дирекцији дописом указано на одсуство реципроцитета у сарадњи са Југославијом – док је последњих година у Грчкој гостовао већи број југословенских уметника (Чангаловић, Поповић, Сабљић, Жирсанова и други), у супротном правцу је било веома мало гостовања. Као пример је навео и то да гостовање чланице атинске опере Керестеци није реализовано, иако је о томе било речи, док је, са друге стране, на инсистирање Тетенеса лично, *Госпођа министарка* ушла у

⁴⁸⁴ АЈ-559-201, Забелешка југословенске амбасаде у Атини Комисији за КВИ, 30. јул 1962.

⁴⁸⁵ Иако је са грчке стране неколико пута ургирано за гостовање пирејског позоришта у Југославији, учешће овог театра на Дубровачким летњим играма, планирано 1961. године, није реализовано због неодговарања на југословенске дописе. Накнадно је ККВИ предложила гостовање овог ансамбла у Загребу (АЈ-559-232, Допис Комисије за КВИ југословенској амбасади у Грчкој, без датума; АЈ-559-2666, Информације о културној сарадњи ФНРЈ и других земаља у 1961. и 1962. години: фебруар 1962)

⁴⁸⁶ АЈ-559-566, Информација о југословенско-грчким односима у култури, 30. март 1966.

⁴⁸⁷ АЈ-559-202, Извештај ДСИП-у аташеа за штампу југословенске амбасаде у Атини, 16. август 1962; АЈ-559-349, *Pregled gostovanja amaterskih društava u inostranstvu i međunarodnih veza Kulturno-prosvetnog veća Jugoslavije u periodu 1953-1964*, стр. 94-105.

репертоар грчких позоришта.⁴⁸⁸ Протестно писмо упутила је југословенској Комисији за културне везе са иностранством и водећа грчка концертна агенција *Критас*, када је 1964. године ККВИ одбила дотацију за већ уговорено гостовање пирејског позоришта, па је, због немогућности непосредног организатора да испрати финансијске услове, долазак позоришта отказан.⁴⁸⁹ Грчки МИП је нотом исказао незадовољство због несразмере у гостовањима уметника и 1965. године, када је Југословенска концертна агенција била принуђена да у последњем тренутку откаже већ договорено гостовање најпознатијег грчког фолклорног ансамбла *Дора Страту*⁴⁹⁰ у Београду, Сарајеву, Копру, Скопљу и Охриду, јер се ККВИ определила за гостовање грчке драме и отказала финансијску подршку за долазак фолклорног ансамбла. Том приликом Југоконцерт је апеловао на ККВИ да се диспропорција у југословенско-грчкој размени ублажи што пре, „јер Грчка показује пуно разумевање за пласман југословенских уметника“, истичући да је током 1964. године остварено гостовање загребачког балета, као и београдске опере и балета од 250 чланова, при чему се грчка страна обавезала да исплати целокупан хонорар.⁴⁹¹

Постепене промене у југословенској културној политици током шездесетих година, а које су се односиле на децентрализацију и постављање културне сарадње са иностранством једним делом на комерцијалне основе, утицале су на сарадњу са Грчком само делимично. Југословенско-грчка сарадња у музичко-сценским уметностима средином шездесетих јесте се одвијала све више на комерцијалној бази, али је у гостовањима и даље био уочљиво далеко веће присуство југословенских уметника у Грчкој. Како је грчка страна оваквом ситуацијом била све незадовољнија, могућност регулисања овог дисбаланса нашла је у ускраћивању или касном издавању улазних виза за југословенске фолклорне и друге ансамбле, тако да је долазило и до интервенција на државном нивоу како би се визе издале и планиране југословенске акције биле остварене. С друге стране, покушаји да се ова несразмера ублажи гостовањима успешнијих грчких ансамбала остајали су често без резултата, због немогућности југословенске стране да тражене, иначе високе хонораре, исплати у девизама, као и немогућности да се усагласе термини најпознатијих ансамбала и трупа.⁴⁹² Такође, према оцени југословенске концертне агенције, Грци нису имали висок квалитет у домену класичне музике, док су у остварењима забавне музике били изванредни. На основу ове оцене покушана је 1966. године организација гостовања једне познате грчке естрадне групе, која није успела због истог проблема са висином и валутом хонорара који се јављао и при организацији осталих гостовања.⁴⁹³ Такође, један део планиране југословенско-грчке сарадње није било могуће реализовати и због закаснелих преговора. Тако, покушај да се у априлу 1965. закаже гостовање неке реномиране античке драме на дубровачком

⁴⁸⁸ Секретар амбасаде је у одговору директору грчке Дирекције за културне везе том приликом изнео претпоставку да је један део југословенских гостовања у Грчкој био резултат не планиране размене, већ заинтересованости од стране грчких уметничких кругова да у Атини виде уметнике међународног реномеа, попут Чангаловића. Анализа позива за гостовања са грчке стране указује да је ова претпоставка једним делом била тачна (АЈ-559-201, *Zabeleška o razgovoru Đorđa Smiljanića, prvog sekretara Ambasade, sa g. Spiros Tetenesom, direktorom Direkcije za Kulturne veze u grčkom MIP-u*, 6. VII 1962)

⁴⁸⁹ АЈ-559-277, Допис Југоконцерта Комисији за КВИ о гостовањима грчких уметника и ансамбала у Југославији 1964. године.

⁴⁹⁰ Из дописа југословенске амбасаде у Атини уочљиво је да је у Грчкој већи број фолклорних ансамбала почео да се оснива у другој половини педесетих, а фолклорни фестивали тек почетком и средином шездесетих година (АЈ-559-337, Извештај о фолклорним фестивалима у Грчкој)

⁴⁹¹ АЈ-559-337, Допис Југоконцерта Комисији за КВИ, 26. јун 1965.

⁴⁹² АЈ-559-566, *Osvrt na realizaciju programa saradnje sa Grčkom za 1965 i 1966. godinu*.

⁴⁹³ АЈ-559-566, *Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 14.

фестивалу у лето исте године није успео, јер ниједан од три најбоља ансамбла није био расположив због раније прихваћених обавеза.⁴⁹⁴ Важно је напоменути и да ККВИ најчешће није финансирала гостовања опера и других већих ансамбала због великих трошкова, те није увек била у могућности да изађе у сусрет жељама музичких установа.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ АЈ-559-363, Допис југословенске амбасаде у Атини Комисији за КВИ, 22. април 1966.

⁴⁹⁵ АЈ-559-83, Допис ККВИ Југоконцерту, 15. април 1957.

3.2. ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ И ФИЛМ

ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ

Након што су 1951. и 1952. године прве југословенско-грчке везе у култури остварене гостовањима музичара и фолклорних ансамбала, даљи интензиван развој односа две земље у оквирима Балканског пакта довео је током 1953. године до размене и у другим областима уметности.

Југословенско сликарство је први пут након Другог светског рата у Грчкој представљено упечатљивом изложбом *60 слика југословенског сликарства*.⁴⁹⁶ Аташе за штампу амбасаде у Атини Владимир Марковић обезбедио је за ову изложбу просторије чувеног павиљона *Запион* од 1. до 30. маја 1953. године. Министарству иностраних послова сугерисао је да се ова и иначе угледна колекција појача још неким репрезентативним делима како би се југословенско сликарство представило на најбољи начин.⁴⁹⁷ Изложба је постигла велики успех: видело ју је преко 100.000 посетилаца,⁴⁹⁸ а критика је позитивно коментарисала представљена дела.⁴⁹⁹

Друга југословенска изложба у Грчкој организована је само месец дана касније, у Високој уметничкој школи у Атини. Изложба *100 листова југословенске графике* трајала је од 15. до 30. јуна, а постављена је и аранжирана уз помоћ и сугестије познатог грчког вајара и ректора уметничке академије, Томброса. Иако је имала мању посету, испунила је циљеве Комисије за културне везе са иностранством, скренувши пажњу младих уметника и атинских графичара на актуелну југословенску уметничку сцену, а критика се и том приликом огласила са позитивним коментарима.⁵⁰⁰ Иста изложба била је постављена и у просторијама Трговачко-индустријске коморе Солуна током солунског сајма крајем септембра 1953, у организацији југословенског конзула Поповића. Поставка је пружила доста свеобухватну слику праваца савремених југословенских сликара, од присталица класике до супер-реалиста. Између осталих, излагали су Божидар Јакац, Михајло Петров и Сергије Глумац, затим уметници средње генерације Анка Кризманић, Рико Дебењак и Франце Михелич, док су нову послератну генерацију представљали

⁴⁹⁶ Збирка *60 слика југословенског сликарства* образована је из сликарског фонда бившег Савета за науку и културу Владе ФНРЈ и представљала је одличан пример тенденција југословенског сликарства након Другог светског рата. Између осталог, збирку су чинила дела Стојана Аралице, Петра Лубарде, Недељка Гвозденовића, Славољуба и Слободана Богојевића, Косаре Бошкан, Оливере Галовић, Отона Глихе, Оскара Хермана, Петра Омчикуса, Зоре Петровић, Ивана Табаковића и других (АЈ-559-33а, *Jugoslovenske likovne umetnosti u svetu danas 1949-1955*, без датума)

⁴⁹⁷ АЈ-559-1, Допис југословенске амбасаде у Атини ДСИП-у, 13. фебруар 1953.

⁴⁹⁸ *Борба*, „Сто хиљада посетилаца на изложби наших сликара у Атини“, 11. 6. 1953.

⁴⁹⁹ Југословенска изложба уприличена је одмах након италијанске изложбе у сали „Запион“, што је критику и посетиоце понукало на директно упоређивање уметничких домета две земље. Према извештајима ККВИ, грчки критичари отворено су писали да се „Италија, упркос својој хиљадугодишњој традицији у култури, не може мерити са Југославијом.“ У истом извештају истакнуто је и задовољство Комисије оваквим писањем критике због политичке ситуације која се почетком педесетих година развијала између Југославије и Италије, као и због односа Грчке према ове две земље (АЈ-559-17, *Grčka – izveštaj napisan na osnovu razgovora sa našim pretstavnicima u Atini i Solunu, 3. jul 1955*)

⁵⁰⁰ И током ове изложбе могао се уочити одраз сложених политичких односа Југославије, Италије и Грчке на догађаје из домена културне политике. У извештају Влада Валенчака након пута у Грчку стоји да му је познати грчки критичар Панејопулос, одлазећи са изложбе, рекао: „Честитам вашим графичарима и сликарима јер су поново тукли Италијане! Мени се ови радови много више свиђају од италијанских.“ (Исто, стр. 5)

Младен Србиновић, Стојан Ђелић, Лазар Вујаклија, Бошко Карановић, Марио Маскарели, Јосип Рестек и Драгослав Стојановић Сип, а изложена су и дела неколико познатих југословенских вајара. Солунска штампа поздравила је „појављивање одабраних југословенских уметника у нашем граду и уже упознавање два народа уметничким и духовним контактима, што свакако може бити проширено и на друге секторе сарадње“.⁵⁰¹ Обе изложбе приредила је и трошкове сносила Комисија за културне везе са иностранством, осим просторија које су бесплатно стављене на располагање.⁵⁰² Како је интересовање за литературу о југословенској уметности порасло након изложби, преко југословенске Амбасаде упућен је атинској Уметничкој академији већи број часописа, каталога и прегледа о југословенској уметничкој сцени.⁵⁰³

У другој половини 1953. године у Атини организирана је и мала изложба репродукција вајарских радова, као треће представљање југословенске ликовне сцене те године у Грчкој. Поставка коју је прикладним говором отворио амбасадор Јовановић трајала је неколико дана.⁵⁰⁴

Почетком 1954. грчки уметници организовали су прву послератну изложбу у Београду под називом *16 грчких уметника*. Том приликом у Југославији је боравило 14 грчких сликара, вајара и гравера као и министар за штампу Сифнеос, сви гости ККВИ. Изложба је трајала од 7. до 20. јануара у Уметничком павиљону у Београду и видело ју је, упркос веома лошем времену, око 4000 посетилаца. За учешће на изложби одабрани су готово сви најистакнутији грчки уметници.⁵⁰⁵ Целокупне трошкове сносила је Комисија за културне везе са иностранством, док је као формални организатор иступило Удружење ликовних уметника Србије. Током трајања изложбе за госте из Грчке приређени су коктел-пријем и вечера у организацији УЛУС-а, као и мали пријем у грчкој амбасади, само за грчке уметнике. Аташе за културу грчке амбасаде Никола Дематас приредио је коктел у част грчког министра Сифнеоса, који је и отворио изложбу, заједно са председником ККВИ Марком Ристићем. Сифнеос је осим Београда посетио и Загреб. Након изложбе, СИБ и Савет за просвету, науку и културу Србије откупили су један део радова грчких уметника.⁵⁰⁶ У годишњем извештају одељења за штампу Амбасаде ФНРЈ у Атини наводи се да су коментари у грчкој штампи по повратку уметника били врло повољни и да је посебно истицана брига југословенске државе за уметност и помоћ коју она нуди уметницима, те да су се сви сложили да је сарадња на том пољу нужна и да треба пронаћи њене нове форме како би се контакти учврстили. Гравер Пападимитриу и вајар Томброс⁵⁰⁷ јавно су, преко штампе и радија, износили своје позитивне утиске.⁵⁰⁸ Са друге стране, један део грчке штампе је злоупотребио нерешено питање плаћања појединих откупљених радова, па је на постигнут успех на овај начин бачена сенка. Овакве опречне

⁵⁰¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 30, *Ελληνικός Βόρρας*, 24. 9. 1953.

⁵⁰² АЈ-559-17, Извештај о сарадњи са Грчком крајем 1952. и током 1953. године, без датума.

⁵⁰³ АЈ-559-17а, Извештај ККВИ за новембар 1953. године, стр. 2.

⁵⁰⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 463.

⁵⁰⁵ АЈ-559-33а, Извештај о изложби *16 грчких уметника* у Београду од 7. до 20. јануара 1954.

⁵⁰⁶ АЈ-559-31, Месечни извештаји о изложбама у 1954. години: јануар.

⁵⁰⁷ Са ректором Тромбосом развијена је активна сарадња при првим контактима и посетама југословенских и грчких ликовних уметника током 1953. и 1954. године, те се југословенски аташе за штампу овом уметнику обратио и у вези са идејом о отварању интербалканске изложбе. Томброс се сложио са овом замисли, уз напомену да због бројних несугласица које владају међу грчким уметницима не би било добро да идеја потекне од њега, већ са југословенске стране. Са Томбросом су разговори вођени и у вези са разменом студената и уметника током лета (АЈ-559-31, Допис аташеа за штампу југословенске амбасаде у Атини Комисији за КВИ о културној и спортској размени са Грчком, 13. април 1954)

⁵⁰⁸ АЈ-559-19, Допис југословенске амбасаде у Атини Комисији за КВИ, 31. јануар 1954.

реакције различитих листова карактеристичне су за праћење целокупних југословенско-грчких односа од стране грчке штампе.⁵⁰⁹ Коментари југословенске штампе били су позитивни.⁵¹⁰

У току 1954. године, Југославија је у Грчкој организовала две изложбе које су пратиле потписивање бледског споразума. У Атини и Солуну почетком јуна представљена је изложба *Развој ЈНА* коју је видело 150.000 посетилаца, док је изложбу ваздухопловних савеза Југославије, Грчке и Турске у новембру исте године видело преко 200.000 посетилаца, при чему је интересовање нарочито показала омладина. Током трајања тројне изложбе представљени су и југословенски спортски филмови. Обе изложбе биле су организоване у централном павиљону *Запиона* и повољно су пропраћене од стране штампе.⁵¹¹

Мотиве за активну сарадњу на пољу ликовне уметности и размену значајних изложби и већег броја уметника у периоду до 1955. године треба најпре потражити у покушајима приближавања земаља потписница Анкарског и Бледског споразума. Тако, председник ККВИ Марко Ристић у молби да ДСИП преузме трошкове боравка грчког министра Сифнеоса током трајања изложбе *16 грчких уметника* у Београду и делимично растерети Комисију великих финансијских издатака, наводи да је „прихватање изложбе диктирано првенствено политичким мотивима“.⁵¹² Исти циљеви уочљиви су и кроз планирање сарадње на ликовном пољу за 1955. годину, што је уједно и последња година функционисања Балканског пакта: са грчке стране је предложена, што је ККВИ и прихватила, изложба уметника главних градова Балканског савеза и Блиског истока; такође, предложена је и интербалканска изложба. Са развојем политичке ситуације током 1955, реализовање ових планова остало је у другом плану, те они нису остварени.⁵¹³

Извештаји о сарадњи са иностранством показују да су наредних неколико година (1955-1962) изложбе предвиђене у плановима о културној сарадњи најчешће одлагане за наредну годину, да потом не би биле реализоване, што јасно говори о обострано смањеном интересовању за југословенско-грчку сарадњу у односу на средину педесетих година.⁵¹⁴ Након дужег периода без активности на овом пољу, први контакт југословенске публике са грчким сликарством остварен је поново почетком 1963. године, изложбом савремене грчке уметности која је публици пружила увид у ликовно стваралаштво ове земље претходних десет година.⁵¹⁵ Изложба на којој су приказани радови грчких уметника у уљу, графици и скулптури отворена је у току јануара у Београду, а затим и у Скопљу и Загребу.⁵¹⁶

Предлог да се изложба савремене југословенске уметности са којом је Југославија учествовала на бијеналу у Александрији представи и у Грчкој јавио се 1962. године, али је због заузетости сала за излагање у Атини остварен тек почетком 1963. године. Истом

⁵⁰⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

⁵¹⁰ АЈ-559-33а, Извештај о изложби *16 грчких уметника* у Београду од 7. до 20. јануара 1954. г.

⁵¹¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

⁵¹² АЈ-559-64, Извештај ДСИП-у о позивању грчког министра Сифнеоса на изложбу грчких уметника у Београду, 16. децембар 1953.

⁵¹³ АЈ-559-50а, Plan kulturnih veza за 1955. godinu: izložbe.

⁵¹⁴ АЈ-559-17а; АЈ-559-86; АЈ-559-111; АЈ-559-2006.

⁵¹⁵ Иста изложба била је претходно приказана у Румунији (АЈ-559-202, *Zabeleška o razgovoru аташеа за штампу Ђ. Smiljanića са начелником оделјња у Министарству просвете г. Kurnutosom, 20. avgusta 1962.*)

⁵¹⁶ АЈ-559-229, Извештај ККВИ о раду у 1962. години: ликовна сарадња.

поставком слика (100 слика, 30 аутора) Југославија се претходно представила у Паризу, Стокхолму и Риму. Првобитни термин за излагање у Грчкој био је 10. јануар, који ипак није прихваћен због непредвиђеног застоја изложбе на повратку из Италије. Са југословенске стране предложен је крај фебруара, али су Грци изложбу могли да прихвате тек у марту или априлу.⁵¹⁷ У току овог одлагања изложбе, многи сликари тражили су да им се слике врате, било за организовање самосталних изложби, било због оштећења дела, продаје и слично. Такође, поједине слике су већ биле продате на претходним излагањима у Паризу, Стокхолму и Риму, те је тако доведено у питање уметничко језгро изложбе. Друга потешкоћа која је оптеретила организацију ове изложбе био је говор председника Тита на Седмом конгресу Народне омладине Југославије у Београду 23. јануара 1963, у коме је уметницима спочитан „бег у апстракцију“ и предност дата оним сликарима који разумеју да је „наша стварност довољно богат материјал за рад“.⁵¹⁸ Прва изложба коју је требало реорганизовати након овог говора била је управо изложба планирана за Грчку. Иако је било јасно да се она не сме састојати од претежно апстрактних сликара, руководство ККВИ запитало се да ли се може наћи места за било ког апстракта. Са друге стране, отказивање изложбе или појављивање са само неким правцима стваралаштва не би оставило добар утисак јер су у Грчкој већ била позната имена бројних сликара југословенске апстракције који су били врло цењени у иностранству. С обзиром да је за озбиљну промену концепције изложбе остало врло мало времена између говора председника и последњег рока за слање радова, руководство ККВИ одлучило је да покуша да побољша састав поставке уносећи више фигуративних сликара (Гвозденовић, Челебоновић, Милуновић). Иако је комесар изложбе Стојан Ђелић приступио новој оријентацији без много одушевљења, успео је да обезбеди проширење изложбе одређеним делима из „одобрених“ праваца.⁵¹⁹ На инсистирање Драга Вучинића, секретара ККВИ, пробна изложба је у последњим данима пред коначно слање за Грчку постављена у павиљону Цвијете Зузорић, како би се секретар „лично уверио у састав изложбе.“ У обиласку изложбе у пратњи Османа Ђикића, Вучинић је уклонио велику Лубардину слику *Сунчана кола* димензија 3x3 метра, „која је доминирала изложбом“, затим једну енформел слику Фердинанда Кулмера и две слике

⁵¹⁷ АЈ-559-232, Допис Комисије за КВИ југословенској амбасади у Атини, 15. децембар 1962.

⁵¹⁸ Тито је, између осталог, на овом конгресу рекао на тему апстракције: „Ја нисам против стваралачког тражења, рецимо у сликарству, скулптури и другим умјетностима, јер је то потребно и добро. Али сам против тога да дајемо новац заједнице за нека такозвана модернистичка дјела која немају никакве везе са умјетничким стваралаштвом, а камоли са нашом стварношћу. Са умјетничке стране, у модерном сликарству има и значајних дјела, понекад трајне вриједности, или таквих која представљају декоративну вриједност, али ипак има онога што нема никакве умјетничке вриједности. И баш та дјела без вриједности знатно су данас заступљена на нашим умјетничким изложбама и натурају се, за скупе паре, разним установама. Ко је онда крив што је почела да преовлађује таква квази-умјетност? Свакако они који купују таква квази-умјетничка дјела и троше за њих државни новац, дајући понекад и награде и слично. Ако неко хоће да се бави таквим сликарством или скулптуром, нека то чини на свој трошак, заједно са онима који заступају правац ултрамодернистичке, апстрактне умјетности. Зар наша стварност не пружа довољно богат материјал за стваралачки умјетнички рад? А баш њој најмање посвећује пажње велики дио младих умјетника. Бјежи се у апстракцију, умјесто да се обликује наша стварност. Слично је и са нашим филмовима, од којих многи немају везе са стварношћу. Тако је и на другим пољима наше културне дјелатности. О чему то говори? О безидејности и анархичности једног, на срећу малог дијела културних радника, а и неких одговорних комуниста, и о губитку критеријума шта је допустиво а шта није у нашем културном развоју.“ *Борба*, 24. 1. 1963, стр. 2.

⁵¹⁹ Додатне радове или слике за замену повучених слика послали су Пеђа Милосављевић, Мариј Прегељ, Лазар Возаревић, Недељко Гвозденовић, Миодраг Протић, Едо Муртић, Златко Прица и Отон Глиха. Накнадно је одлучено да се у изложбу уврсте и три рада Милана Коњовића (АЈ-559-265, *Informacija o грчкој изложби*)

Ивана Пицеља – све апстрактног правца. О свему што је предузето обавештен је и Црвенковски, на чију је сугестију уместо уклоњеног Лубардиног апстрактног дела, касније послата једна слика из ранијег периода истог сликара. О важности проблема пред којим се наша ККВИ током организовања ове изложбе, а након нове оријентације приступа уметности која је назначена са врха, говори и закључак извештаја секретара Вучинића о проблемима припреме ове поставке. Јасно је да је овом изложбом „разбијан лед“ и новог приступа представљању југословенске уметности у иностранству: „Сматрам потребним да се на најкомпетентнијем месту продискутује проблем слања апстрактних сликара у иностранство у оквиру репрезентативних изложби, које претендују да даду пресек кроз све правце ликовног стварања код нас. У вези са овим питањем могу се срести сасвим опречна тумачења. Пошто ће Комисија у својој даљој активности вероватно морати да организује такве репрезентативне изложбе, ово је за њу од највећег принципијелног значаја“. ⁵²⁰ И поред свих предузетих измена, изложбу је, што се тиче уља на платну, чинило 28 апстрактних, 6 асоцијативних апстрактних и 13 асоцијативних радова, наспрам 23 фигуративна и 4 експресионистичко-фигуративна рада. ⁵²¹

По плану о културној сарадњи, изложба је приређена у Атини (април 1963, сала *Запион*), а по налогу грчких министара просвете и иностраних послова, приказана је и у Археолошком музеју у Солуну (мај и јун 1963). Изложба је наишла на позитивне реакције у грчкој јавности и штампи. Избор најрепрезентативнијих радова који су направиле надлежне службе, као и светске уметничке домете аутора похвалили су многи атински и солунски дневни листови, а посебно је истакнут квалитет целокупног приказа токова савременог југословенског сликарства и графике. Грчка штампа подвукла је и значај презентације уметничких снага у иностранству за углед сваке земље. ⁵²²

Према програму културне сарадње са Грчком, а на предлог југословенске амбасаде у Атини, у току маја 1964. године у Београду је одржана изложба грчког сликара Поликлитоса Ренгоса. ⁵²³ У Југославији је као гост ККВИ боравио и сам уметник, а током боравка посетио је атеље Пеђе Милосављевића, обишао установе културе, присуствовао представи Народног позоришта у Београду и посетио Нови Сад и Загреб. Изложба је организована у уметничком павиљону УЛУС-а на Малом Калемегдану, где је приказано 47 уља на платну. ⁵²⁴ И поред неколико позитивних приказа у штампи и великог броја посетилаца, изложба у целини није оцењена нарочито позитивно. ⁵²⁵

Запажено учешће Југославије у оквиру грчких ликовних манифестација остварено је и током међународне изложбе *Византијска уметност – европска уметност*, која је одржана у Атини у мају 1964. На изложби, која је према оцени светске критике стављена у ред највећих ликовних манифестација које су тих година одржане у свету, приказано је 14 експоната (11 икона и 3 сребрна окова за књиге). Истакнуто је и позитивно оцењено и учешће Југославије, које је спроведено преко Народног музеја у Београду. ⁵²⁶

⁵²⁰ АЈ-559-235, *Informacija o izložbi savremenog jugoslovenskog slikarstva u Grčkoj*, 11. III 1963.

⁵²¹ АЈ-559-265, *Informacija o izložbi savremenog jug. slikarstva u Grčkoj*, 10. IV 1963.

⁵²² *Ελεύθερος Λαός*, 9. јун 1963 (АЈ-559-265, Превод грчког новинског чланка „Утисци са једне изложбе. Савремени сликари Југославије – завидна достигнућа“)

⁵²³ Ренгос је учествовао и на изложби савремене грчке уметности, јануара 1963. године у Београду. (АЈ-559-275, Забелешка о поздравном говору на изложби П. Ренгоса)

⁵²⁴ АЈ-559-275, *Izložba Grčkog slikara Rengosa*, 632.2-564-3.

⁵²⁵ АЈ-559-317, Извештај о раду ККВИ у 1964. години, 85.

⁵²⁶ Исто.

На основу Програма културне сарадње са Грчком, током 1964. године у оквиру ККВИ започеле су и припреме за нову изложбу југословенске ликовне уметности у Грчкој. На седници одбора за ликовне уметности ККВИ разматрано је питање концепције ове изложбе и предложено да се у њен састав укључе Валерије Микели са вајарским радовима, Владимир Величковић са сликама и Владимир Макуц са графикама. Због великих средстава које би ККВИ морала да уложи у борзане одливке, Микелијево учешће на изложби је отказано, а као замена је предложен Коста Ангели-Радовани. У Атину је послато 10 слика, 15 скулптура и 15 графика ова три уметника. За комесаријат изложбе именовани су Божо Бек, директор галерије Загреба, Драган Ђорђевић, кустос модерне галерије Београд и комесар Драга Панић Суреп, који су потврдили своје ангажовање у организацији изложбе.⁵²⁷ Важно је нагласити да је до коначне реализације изложбе дошло углавном личним залагањем првог секретара амбасаде Ђорђа Смиљанића, с обзиром на то да је у тренутку када је требало остварити изложбу из плана за 1964. годину, грчки буџет за културу преполовљен и већина иностраних гостовања отказана. Како су радови већ били на путу ка Атини, Смиљанићевим трудом југословенска изложба ипак је прихваћена, и тако остала међу ретким иностраним изложбама у Атини те године. Личним познанствима Смиљанић је надоместио и остале потешкоће настале због финансијске немогућности грчког министарства да покрије целокупне организационе трошкове: обезбедио је штампање каталога, позајмио витрине за излагање вајарских дела и превазишао низ других проблема. Техничка подршка на коју је грчка страна била обавезана Планом готово потпуно је изостала, па су припрему саме поставке извели Драга Панић, супруга првог секретара југословенске амбасаде Вера Смиљанић, као и аутори Величковић и Радовани који су у Атину стигли два дана пре отварања. Изложбу је 3. марта 1965. године у атинској галерији *Зигос* отворио грчки министар просвете, а самом отварању претходила је конференција за штампу. Према извештају ККВИ, одзив је био одличан: поред бројних владиних званичника и дипломата, отварању су присуствовали и културни и јавни радници, директори, уредници, критичари и власници свих важнијих атинских листова, затим ликовни уметници, музичари, композитори и књижевници,⁵²⁸ сви припадници различитих политичких групација у земљи. Живом интересовању публике допринело је и присуство тројице аутора који су говорили о својим делима и ближе се упознали са грчким уметницима. У контакту са комесаром изложбе, више посетилаца је изразило одобравање за необично висок уметнички ниво експоната. Отварање изложбе пропраћено је у штампи бројним чланцима, а прва већа позитивна критика објављена је у недељном броју листа *Ελευθερία* од 7. марта.⁵²⁹

У априлу 1966. године у Београду је организована изложба 4 значајна грчка сликара млађе генерације, на којој је било приказано 35 радова у уљу. Дела грчких ликовних уметника добро су примљена од публике и стручне јавности. Поводом организовања изложбе, у Југославији је боравио сликар Цокинидис са супругом, такође ликовним уметником, а током посете су остварили контакте и са другим југословенским ликовним ствараоцима.⁵³⁰

⁵²⁷ АЈ-559-274, Допис Комисије за КВИ Драги Панић Суреп, 15. јул 1964.

⁵²⁸ Југословенски званичници запазили су и присуство председника Удружења прогресивних књижевника (АЈ-559-331, Извод из извештаја комесара изложбе Драге Панић)

⁵²⁹ АЈ-559-331, Извештај комесара изложбе Драге Панић Комисији за КВИ, 12. март 1965.

⁵³⁰ АЈ-559-566, *Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 14.

Исте године у октобру, ван оквира програма, а поводом боравка Стамболића у Грчкој, у Атини је отворена самостална изложба Миодрага Протића, што је уједно била и последња реализована манифестација у оквиру ликовне уметности до успостављања Војне хунте.

Као што је уочљиво, сарадња између Југославије и Грчке у оквиру ликовних уметности углавном је паралелно пратила токове политичких односа између две земље, као и заједнички интерес за унапређењем међусобних веза. Са југословенске стране, и кроз сарадњу у оквиру ове уметности исказано је начелно настојање да се југословенска стварност суседној земљи западног блока представи као напредна.

ФИЛМ

Југословенско-грчка сарадња у области филмске уметности отпочела је непосредно након нормализације дипломатских и политичких односа. Прву иницијативу за приказивање југословенских филмова у Грчкој покренуо је већ 1951. године аташе за штампу у југословенској амбасади, Владимир Миловановић. Почетком те године југословенска амбасада организовала је приказивање филма *Чудотворни мач* (Војислав Нановић, 1950) за југословенске грађане. Пројекцији су, по позиву амбасаде, присуствовали и представници грчких предузећа заинтересовани за закуп или куповину југословенских филмова, затим директор Више кинематографске школе, као и филмски критичари. Филм је на све оставио одличан утисак, а амбасада је узела у разматрање могућност да филм прикаже и дипломатском кору и јавним и културним радницима Грчке. Ово је први југословенски послератни филм приказан у Грчкој.⁵³¹

У истраживању могућности за пласман југословенског филма, са грчким трговачким предузећем *Прогрес* постигнут је договор да југословенска страна одабере неколико филмова, пошаље сиже и фотографије, те да се покуша пласман у грчке биоскопе путем давања филмова у годишњи најам. Предлог југословенског аташеа за штампу био је да се покуша са филмовима *Софка* (Радош Новаковић, 1948) и *Чудотворни мач* – оцењујући тренутне политичке околности, сматрао је да филмови о НОБ-у не би прошли грчку цензуру,⁵³² док филмови попут *Приче о фабрици* (Владимир Погачић, 1949) не би били приступачни широј грчкој публици, а по садржају не би били прихваћени од грчких власти. Пажљиво одабране игране филмове пратили би и документарни, који су такође били погодни за пласман.⁵³³ Након контаката између филмских предузећа,⁵³⁴ закључен је средином 1951. године први формалан уговор културне размене између Југославије и Грчке, потписивањем споразума између Југославија филма и филмске службе грчког Министарства штампе.⁵³⁵

За пласман југословенског филма у Грчкој основана је током 1952. године у Атини и фирма Хел-југо филм. По оцени Влада Валенчака након боравка у Грчкој 1953. године, „Катрамадос (руководилац Хел-југо филма, прим. Ј.М) је премало активан и превише љубоморно чува свој положај којег монополизира, те можда не би било лоше да се наши људи повезују директно са продуцентима, нарочито у погледу пласирања грчких филмова код нас, а не преко Катрамадоса“. Као слабост *Хел-југо филма* у другом

⁵³¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 30, 47778.

⁵³² Неки филмови нису ни пуштани на цензуру, попут филма *Бакоња фра Брне*, чијем су се приказивању одмах супротставили грчки црквени кругови (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 414939)

⁵³³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1950, ф. 30, 419823.

⁵³⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 29, а.ј. 15.

⁵³⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 32, 42046.

извештају Комисији Јован Петровић наводи и финансијску немогућност овог предузећа да обезбеди потребна средства за пласман филмова, због чега је јака конкуренција на тржишту филмова сасвим блокирала активност југословенског представника. Југословенска страна везана је за Хел-југо филм општим уговором и на тај начин принуђена да прихвата услове тог предузећа. Иако је Јован Петровић током боравка у Грчкој покушао да нађе и другог дистрибутера за југословенске филмове, задржао се на сарадњи са Катраматосом због нејасних намера и циљева других предузећа.⁵³⁶

Први југословенски филм у грчким биоскопима, *Црвени цвет* (Густав Гаврин, 1950), приказан је 10. јуна 1952. године у најмодернијем атинском биоскопу *Олимпион*. Премијери је, поред осталих угледних личности Грчке и свих службеника југословенске амбасаде, присуствовао и министар за Северну Грчку. По извештају конзула Поповића, иако је приказиван на крају сезоне у затвореном биоскопу, филм је видело 9000 гледалаца. Штампана је донела повољну критику и том приликом шире писала о развоју и достигнућима југословенског филма, док је лист *Ελληνικός Βόρρας* позвао грчку кинематографију да *Црвени цвет* добро проучи и користи се искуством југословенске кинематографије. Уочљиво је да су од стране грчке цензуре исечени одређени делови филма (нпр. сцена о партијском састанку), а у преводу су избегнути они дијалози који наглашавају улогу партије у покрету отпора. После приказивања у *Олимпиону*, филм је приказиван само још у великом биоскопу *Κοτοπουλι* на периферији Атине, са позитивним критикама у листу *Αλλαγή*,⁵³⁷ док у отвореним летњим биоскопима није приказиван.⁵³⁸ У прва два дана приказивања *Црвени цвет* је по броју продатих улазница био је на првом месту у Атини, а осим у главном граду, филм је приказан и у Солуну, Сересу, Драми, Лариси и другим градовима широм Грчке (приказан је у 63 биоскопа у 50 грчких места).⁵³⁹ Уз овај филм, у Солуну и појединим местима Северне Грчке приказиван је и кратки документарни филм *Лет на смучкама*.⁵⁴⁰

Крајем септембра 1952. године у атинском летњем биоскопу *Μετροпол* почело је приказивање другог југословенског филма, *Плави 9* (Крешимир Голик, 1950), у Грчкој преведен као *Љубав и фудбал*. Пре главне пројекције приказиван је и кратки филмски журнал који је гледаоце водио у туристичку шетњу кроз Далмацију и Босну и Херцеговину.⁵⁴¹ Критика спортског листа *Αθλητική Ηχώ* истакла је знатан напредак на техничком пољу југословенског филма у односу на грчки, а сам филм *Плави 9* препоручила свима, те посебно заљубљеницима у спорт.⁵⁴² Иако су критике биле позитивне, изостао је комерцијални успех филма постигнут са *Црвеним цветом*. Слаб пласман филма *Плави 9*, приписан је, према извештају југословенске амбасаде, чињеници да је стигао са закашњењем и готово без икаквог рекламног материјала, те је премијера одгођена и, уместо у зимском биоскопу, чија публика радо гледа такве

⁵³⁶ АЈ-559-17, Jovan Petrović: izveštaj sa službenog puta u Grčku, Tursku i Egipat radi prodaje domaćih filmova.

⁵³⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 47661.

⁵³⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, АЈ, 49490.

⁵³⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 47660.

⁵⁴⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 31, 49165.

⁵⁴¹ Поред уметничких филмова, у Грчкој су се приказивали и југословенски туристички филмови, које је углавном дистрибуирало југословенско посланство, а који својим приходима нису покривали трошкове царине и израде копија. Такође, остварење зараде од документарних филмова у Грчкој било је готово немогуће, јер су се кратки филмови користили у пропагандне сврхе и служили као допуна програма, а власници биоскопа употребљавали су их углавном као рекламу за југословенске филмове, док је један од атинских биоскопа, *Синеак*, био специјализован за филмске журнале и документарне филмове (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 30, 416238)

⁵⁴² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 413388.

филмове, одржана у летњем биоскопу са slabим одзивом гледалаца. Филм је са бољим успехом приказан тек у јесењој сезони, а као и *Црвени цвет*, осим у Атини, приказиван је и у Солуну и другим градовима провинције.⁵⁴³

У јануару 1952. југословенско посланство у Атини је за филмску стручну јавност организовало свечану премијеру документарног филма *Спортови на води*, док је југословенски документарни филм *Под куполом падобрана* приказиван седам дана септембра исте године у *Синеаку*, највећем атинском биоскопу за краткометражне филмове, а затим и у осталим градовима. У истом периоду, у грчким биоскопима приказиван је и један југословенски журнал, *Новости из Југославије*, који је Југофилм, по постојећем споразуму, послао грчкој филмској служби (током целе 1952. приказано је у Грчкој десет оваквих филмских сторија). Током јесени, за време боравка југословенске војне делегације у Грчкој, организоване су и четири пројекције документарног филма *Чувари отаџбине*.⁵⁴⁴ Поводом дана армије крајем децембра приказана су два документарна филма о животу ЈНА. Филм *У олуји* (Ватрослав Мимица, 1952), приказиван у Грчкој 1953. године, такође је стигао са закашњењем, те је и та премијера била одлагана, а на слаб одзив гледалаца битно је утицало и то што је филм у летњој сезони приказиван у затвореном типу биоскопа. Филм је касније приказан у још 14 грчких градова.⁵⁴⁵

За приказивање су од стране Хел-југо филма током 1953. прихваћени и филмови *Невјера* (Владимир Погачић, 1953), *Сињи галеб* (Бранко Бауер, 1953), *Била сам јача* (Густав Гаврин, 1953) и *Циганка* (Војислав Нановић, 1953).⁵⁴⁶ Од стране овог предузећа одбијени су филмови *Сви на море*, због лошег уметничког квалитета, као и *Општинско дете*, због односа према цркви који би готово извесно наишао на неодобравање у грчкој цензури. *Невјера* је приказана само један дан на пројекцији затвореног типа у атинском биоскопу *Есперос*, у част доласка групе студената Школе за позоришну уметност из Београда.⁵⁴⁷ Током исте, 1953. године, године у Грчкој је приказано и неколико југословенских документарних филмова: *Ђамије* (15 биоскопа у 12 градова), *Словенија* (21 биоскоп у 13 градова), *Три игре* (21 биоскоп у 13 градова), *Лет на смучкама* (8 биоскопа у 7 градова), *Славари на Дрини* (5 биоскопа у 5 градова), као и *Далмација* и *Опатија* у једном биоскопу.⁵⁴⁸

Ипак, пласман југословенских филмова у Грчкој није током 1953. године постигао интензитет којим би југословенски надлежни органи били задовољни, пре свега због различитости грчког филмског тржишта у односу на југословенско, као и због начина пласмана филмова (биоскопи су филмове узимали за приказивање у зависности од тога какав су успех имали на последњој пројекцији).

Потребно је нагласити да је у извештају МИП-у југословенског аташеа за штампу у Атини, Владимира Миловановића, подвучена одговорност Југофилма за слабију

⁵⁴³ АЈ-559-17, *Pregled dosadašnje razmene između Grčke i Jugoslavije na polju umetnosti i druge kulturne delatnosti i sporta*, 3. jul 1955.

⁵⁴⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 414923.

⁵⁴⁵ АЈ-559-17, *Pregled dosadašnje razmene između Grčke i Jugoslavije na polju umetnosti i druge kulturne delatnosti i sporta*, 3. jul 1955.

⁵⁴⁶ Директор Хел-југо филма прихватио је овај филм, уз услов да одређени делови буду изостављени. Како је филм рађен по мотивима романа Борислава Станковића *Коштана*, овај захтев се вероватно односио на улогу Манета Грка, кроз коју се Грци приказују подсмешљиво.

⁵⁴⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 34, 463.

⁵⁴⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 463.

пропаганду у Грчкој, путем филмске уметности, него што су могућности то дозвољавале. Југофилм је, наиме, по неколико месеци каснио са слањем обећаних копија филмова грчком закупцу југословенског филмова (*Кекец, Хоја Леро, Последњи дан*). Закупац је био нарочито заинтересован за филм *Хоја Леро*, којим би надокнадио губитке од *Плави 9*. Одговорност Југофилма за недовољну заступљеност југословенског филма у Грчкој, Миловановић је подвукао и у писму овом предузећу, у ком је нагласио да је филмом *Црвени цвет* показано да грчко тржиште може бити врло повољно за пласман југословенског филма, али да је за то потребно брзо и тачно пословање са југословенске стране, пре свега због благовремених припрема за зимску биоскопску сезону у којој је могуће постићи највећи успех.⁵⁴⁹ Упозорио је да је закупца југословенских филмова, Катрамадос, незадовољан дотадашњим радом, те оправдано има намеру да прекине уговор са Југославија филмом, уколико се настави са кашњењем и сличним пропустима у пословању (кашњење са филмом *Плави 9* проузроковало је велике губитке).⁵⁵⁰ Такође, југословенска амбасада је у посебном извештају Одељењу за штампу ДСИП-а изнела предлог да би ради бољег пласмана и конкурентности филмова било потребно да југословенска предузећа сниже цене, јер се чини да издаци при куповини филмова представљају са грчке стране један од кључних проблема сарадње у овој области.⁵⁵¹ Осим неконкурентној цени, неповољан пласман југословенских филмова приписан је и садржини која није одговарала захтевима грчке публике, недовољно активном заступнику, као и монополу америчких представника на грчком тржишту, док је као најзначајнији узрок истакнута идеолошка обазривост грчких званичних кругова.⁵⁵²

Истовремено, пласирање грчких филмова у Југославији у првој половини педесетих година наилазило је на потешкоће, између осталог и због финансијске немогућности грчке стране да уложи потребну кауцију при слању филмова на царину. Тако, у истом периду (од 1949. до 1953. године) у Југославији није приказан ниједан грчки филм.⁵⁵³

Након 1954. године, филмови југословенске продукције приказивани су у грчким биоскопима знатно ређе.⁵⁵⁴ Истовремено, средином педесетих година постаје актуелна идеја о југословенско-грчким копродукцијама. У другој половини 1954. вођени су преговори између УФУС-а и грчког продуцента Скулидиса о снимању заједничког филма *Два зрна грозђа* (*Για Δύο Ρώγες Σταφύλι*). Снимање је отпочело у октобру 1954, а филм је премијерно приказан у априлу 1955. године. Сценарио за филм у режији Пурише Ђорђевића написао је Дионизис Милас, док је музику компоновао Манос Хаџидакис. Главне улоге поверене су Северину Бијелићу, Ани Брацу и Јанису Аргирису.⁵⁵⁵ Након

⁵⁴⁹ Зимска сезона у грчким биоскопима почињала је 15. септембра и трајала до 15. маја. Током летње сезоне радили су само летњи биоскопи, у којима је посета била мања, а успех филмова знатно слабији. Филмска предузећа снабдевала су биоскопе филмовима најмање 2 месеца пре почетка сезоне (ради благовременог приказивања цензури и борбе за бољи пласман филма), а програм се формирао месец дана пре почетка сезоне (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 414939)

⁵⁵⁰ ДА МСП РС, 1952, ф. 30, 414939.

⁵⁵¹ АЈ-559-17, *Грчка – извештај написан на основу разговора са нашим представницима у Атини и Солуну, 3. јул 1955.*

⁵⁵² За филм *Весна* дозвола за царину није била одобрена преко два месеца, те је враћен у Југославију (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043)

⁵⁵³ АЈ-559-17, Извештај о културној сарадњи са Грчком током 1952. и 1953. године.

⁵⁵⁴ Током 1953. и 1954. године уговорано је гостовање Југословенске кинотеке у Грчкој, међутим, како је изостала подршка грчких институција, ова акција није реализована. Током 1954. године, приказан је само један филм о балканској сарадњи, неколико филмских журнала и два документарна филма (АЈ-559-31, Извештај о културној сарадњи са Грчком за 1954. годину)

⁵⁵⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

приказивања овог филма, на адресе југословенских филмских уметника почеле су да пристижу незваничне понуде за даљу сарадњу. Четири године касније, 1958. године, између југословенских и грчких предузећа потписан је уговор о копродукцији још три филма. Први од њих, *Пре зоре*, требало је да буде снимљен по сценарију Дионизиса Миласа, али ове копродукције нису реализоване.⁵⁵⁶

Након одабира од стране југословенског и грчког амбасадора,⁵⁵⁷ у априлу 1961. у Београду је на свечаној премијери приказан грчки филм *Батина је из раја изашла* (*Το ξύλο βυίκε από τον παράδεισο*, Αλέκος Σακελλάριος, 1959), а том приликом приказан је и документарни филм *Хидра*, уз присуство три грчка филмска радника.⁵⁵⁸ Значајно је нагласити да је премијера овог филма, прва велика премијера грчког филма у Југославији, остварена у јеку југословенско-грчке кризе у вези са македонским питањем. Истог месеца у Атини одржана је свечана премијера југословенског филма *Госпођа министарка* (Жорж Скригин, 1958), којој су присуствовали главна глумица Марица Поповић, редитељ Жорж Скригин и директор УФУС-а, Арса Стефановић.⁵⁵⁹

Наредни југословенски филм приказиван с успехом у Грчкој био је *Козара*, актуелан у атинским биоскопима почетком 1964. године. По извештају југословенске амбасаде ДСИП-у, грчки листови су објавили читав низ позитивних критика, од којих су неке биле „проткане позитивним антифашистичким елементима“.⁵⁶⁰ Исте, 1964. године, загребачки Глобус филм за Грчку је извезао анимиране филмове *Кротитељ* (Дарко Господнетић, 1961), *Прољетни звуци* (Владимир Јутриша, 1960), *Љубав и филм* (Иво Врбанић, 1961), *Купидо* (Никола Костелац, 1961) и *Сурогат*.⁵⁶¹

Последњи југословенски филм планиран за биоскопско приказивање у Грчкој био је *Десант на Дрвар* (Фадил Хаџић, 1963), чија премијера, заказана за крај априла 1967. године, није остварена због ступања Војне хунте на власт седам дана раније.

На основу Споразума о културној сарадњи и програма који су га пратили, сарадња у оквиру филмске уметности између Југославије и Грчке је, осим разменом филмова, остваривана и планираним разменама филмских радника. Ова тачка програма реализована је углавном међусобним позивима за гостовања филмских радника на фестивалима, па су тако од стране грчких гостију повремено посећивани филмски фестивал у Пули и фестивал краткометражног и документарног филма у Београду, док појединих година на позиве за ова гостовања са грчке стране није било одзива.⁵⁶² Југословенски филмски радници присуствовали су такође фестивалима у Грчкој, као и премијерама југословенских филмова. Међусобне посете у пракси су оставриване у значајно мањем обиму него што су то предвиђали Програми културне сарадње између Југославије и Грчке. Контакти филмских радника две земље, осим током међусобних

⁵⁵⁶ АЈ-559-112, Информативни билтен за 1953-1958, стр. 54.

⁵⁵⁷ АЈ-559-198, Допис ККВИ југословенској амбасади у Атини, 30. март 1961.

⁵⁵⁸ АЈ-559-2006, Билтен Комисије за културне везе са иностранством, стр. 16.

⁵⁵⁹ Исто.

⁵⁶⁰ АЈ-559-267, Допис ДСИП-а Комисији за КВИ, 25. јануар 1964.

⁵⁶¹ Пажњу светске јавности на југословенске анимиране филмове скренула је одлука Америчке академије за филм да 1962. године Оскара за најбољи кратки анимирани филм буде додељен филму *Сурогат*, у остварењу Душана Вукотића и Студија за цртани филм Загреб филма. Истовремено, то је био први цртани филм потпуно стране продукције коме је додељен Оскар.

⁵⁶² АЈ-559-566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 14.

посета, реализовани су, у одређеном обиму, и у оквиру различитих балканских филмских фестивала, који су са мање или више успеха успостављани током шездесетих година.⁵⁶³

У периоду који обрађујемо, Грчку је у оквиру Програма културне сарадње посетило и неколико делегација филмских радника, од којих су најзначајнији контакти остварени током посете Зорана Зоричића 1964. године, као и Славка Голдштајна и Самуила Левија 1965. године. По извештајима ових делегација, најзначајнији контакт остварен је са начелником одељења за позориште и филм и другим човеком грчког Министарства културе, Георгиосом Курнутосом. Иако је Курнутос са југословенским представницима одржао велики број састанака на високом нивоу⁵⁶⁴ и показао значајану заинтересованост за филм, организацију филмске продукције, развој југословенске кинематографије, као и за закључење посебног уговора између две земље о сарадњи у области филма, чињеница да југословенске делегације нису имале овлашћења за потписивање уговора онемогућила је да даља сарадња добије формални оквир, а разговори пуни оптимизма и предлога нису помогли да се повежу институције или реализују конкретни предлози. Позитиван резултат ових посета било је успешно организовање *Панораме југословенског играног филма* крајем 1966. године у Атини, када је приказано четири играна и неколико краткометражних филмова.⁵⁶⁵ Овај догађај била је уједно и последња активност на пољу југословенско-грчке сарадње у кинематографији пре успостављања Војне хунте.

Иако је Програмима културне сарадње између Југославије и Грчке планирана размена најмање једне премијере годишње, више филмова, као и међусобне посете филмских радника, анализа реализованих акција говори да је сарадњу таквог интензитета било тешко спровести у пракси. Потешкоће са којима су се суочавала југословенска филмска предузећа у сарадњи са Грчком односиле су се најпре на нестабилност грчког тржишта, немогућност наплате, одуство добрих и поузданих представника, као и потешкоће са конкурентношћу у односу на америчку продукцију,

⁵⁶³ У контексту сагледавања циљева југословенске културне политике у оквиру Балкана, илустративна је југословенска реакција на иницијативу Савеза филмских радника Бугарске за оснивање балканског филмског фестивала, која је покренута 1962. године (реализована је три године касније, одржавањем првог Балканског филмског фестивала у Варни). Иако је дало начелну подршку овој иницијативи, Удружење филмских редитеља и сценариста Југославије изразило је том приликом резерву према још једном фестивалу, поткрепљујући свој став мишљењем да би фестивал балканског филма био сувише локалног карактера, да би повезао продукције које су на сличном нивоу, док у светским размерама значе још увек мало, и да не би допринео њиховом продирању у остале крајеве света. Такав став Удружења осликавао је донекле и начелне тенденције југословенске културне политике током шездесетих година, које су биле усмерене на учвршћивање препознатљивости Југославије као значајног политичког и културног фактора на светском нивоу. У извештају Удружења предложено је и да се, због недовољног познавања кинематографија земаља које су предвиђене за балкански фестивал (Југославија, Румунија, Бугарска, Грчка и Турска), прво додатно поради на питањима међусобног упознавања (откуп и размена филмова, заједничке продукције, размена делегација итд). Такође, као проблем је подвучена и немогућност задржавања задовољавајућег квалитета фестивала уколико би се одржавао на годишњем нивоу, јер са изузетком Грчке која има и до 80 филмова, остале земље не производе довољан број филмова за квалитетан програм фестивала сваке године (АЈ-559-279, Допис Удружења филмских редитеља и сценариста Југославије Комисији за КВИ, 23. октобар 1964.)

⁵⁶⁴ Курнутос је омогућио да се Голдштајн и Леви током посете Атини сусретну са водећим људима грчке кинематографије, режисерима Георгиосом Завеласом и Никосом Кондурисом, директорком грчке кинотеке Аглом Митропулис, као и филмским критичарима и сниматељима (АЈ-559-423, Извештај Славка Голдштајна и Самуила Левија о боравку у Грчкој, 27. децембар 1965)

⁵⁶⁵ АЈ-559-566, *Kulturno-prosvetna saradnja sa Grčkom 1961-1966*, 4.

док је југословенска страна повремено отежавала рад представницима у Грчкој кашњењем филмова и пратећих материјала, те непоштовањем рокова.⁵⁶⁶ С обзиром на обим грчке и југословенске продукције у кинематографији, као и развијеног биоскопског живота у обе земље, до краја периода који обрађујемо остаје валидан закључак аташеа за штампу југословенске амбасаде у Атини, Владимира Миловановића, да је филм, у односу на потенцијал, најмање искоришћено средство пропаганде и културне сарадње Југославије у односима са Грчком. Ова чињеница одразила се и на начин на који је сарадња у филмској уметности између Грчке и Југославије кроз године планирана на државном нивоу: док су првим програмима културне сарадње амбициозно планиране редовне размене премијера и филмских радника, као и међусобне посете фестивалима, последњим програмом који је обухваћен овим радом филмска сарадња сведена је на само општу формулацију која је отварала евентуалну могућност размене на комерцијалној основи. Овакав развој планирања сарадње Југославије и Грчке у области филма са једне стране свакако је био последица децентрализације и комерцијалних настојања у југословенској културној сарадњи са иностранством крајем шездесетих, али и дотадашњих резултата сарадње две земље у области филмског стваралаштва, који су били скромнији од онога што је предвиђано државним споразумима и програмима.

⁵⁶⁶ ДЈ-559-288, Извештаји југословенских филмских предузећа Комисији за КВИ, 1964.

3.3. КЊИЖЕВНОСТ, ЈЕЗИК И ПРЕВОЂЕЊЕ

Почетак развијања књижевних веза између Југославије и Грчке подудара се са нормализацијом дипломатских и политичких односа, те су први покушаји да се успостави сарадња на овом пољу забележени већ током 1951. године, у циљу међусобног приближавања и упознавања културних околности две земље.

Потпредседник Удружења књижевника Грчке, Спирос Теодоропулос,⁵⁶⁷ изнео је током 1951. године југословенском посланству у Атини предлог да један југословенски књижевник за књижевни часопис *Νέα Εστία* напише чланак о савременој југословенској књижевности и да се томе приложи једна прича савременог југословенског писца. Теодоропулос се понудио да уради исто за неки од југословенских књижевних часописа.⁵⁶⁸ За часопис *Νέα Εστία* преведен је том приликом чланак из југословенских књижевних новина о Григориосу Ксенопулосу, који је и објављен. По мишљењу посланства, кориснији би био чланак који би директно промовисао Југославију, али је за почетак сарадње са листом *Νέα Εστία* ипак одабран превод југословенског чланка о грчком писцу. Такође, у истом периоду (мај 1951. године) грчка књижевна ревија *Νέος Νουμάς* објавила је превод песме Десанке Максимовић *Ми хоћемо мир*, док је почетком наредне, 1952. године, *Νέα Εστία* објавила и једну причу Иве Андрића.⁵⁶⁹

У атмосфери интензивне сарадње током преговора и склапања Уговора о пријатељству и сарадњи између Југославије, Грчке и Турске, Теодоропулос је посетио Југославију у новембру 1953. године поводом прославе стогодишњице смрти Бранка Радичевића, као гост Савеза књижевника.⁵⁷⁰ Непосредно по повратку из Југославије Теодоропулос је одржао у Дому грчких књижевника врло успело предавање о културном животу у Југославији, са посебним освртом на књижевност и помоћ државе културним радницима. Предавању је присуствовало око 150 људи, углавном уметника и књижевника, а преглед овог предавања пренео је владин лист *Έθνος*.⁵⁷¹ Исте године у узвратној посети Грчкој боравили су Ђуза Радовић и Ђорђе Радошић.⁵⁷²

Часопис *Νέα Εστία* посветио је 1954. године цео септембарски број савременој југословенској књижевности. За ту прилику, Комисија за културне везе са иностранством финансирала је и послала часопису преводе југословенске прозе и поезије на француски језик, по избору Савеза књижевника.⁵⁷³ Избор превода састојао се

⁵⁶⁷ Грчки књижевник Спирос Теодорпулос и његова супруга Авга Теодоропулу, професор музике и културни радник, сматрани су пријатељима Југославије и активно су радили на зближавању и упознавању две земље (АЈ-559-34, ДСИП Комисији за КВИ, поверљива архива за 1955. годину)

⁵⁶⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 29, а.ј. 12.

⁵⁶⁹ У истој ревији том приликом објављена је и слика Петра Лубарде *Вагонет* (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 30, 47778)

⁵⁷⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 463.

⁵⁷¹ На чланак листа *Έθνος* о овом предавању негативно је одреаговао десничарски лист *Εστία*, што је указивало на страх од утицаја Југославије, који је био посебно изражен у грчким десничарским круговима. Активна пропагандна делатност Југославије током 1953. године изазвала је узнемирење једног дела званичних кругова које се исказивало и кроз овакво реаговање десничарске штампе, као и кроз негодовање Мостраса, високог функционера грчког МИП-а, због резултата које постиже југословенска пропаганда (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 30, 416238; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 463)

⁵⁷² Слободан Селинић, *Књижевна дипломатија: међународна сарадња југословенских писаца од средине педесетих до краја седамдесетих година 20. века*, Београд, 2019, стр. 297.

⁵⁷³ Избор је направљен већим делом из часописа *Југославија*, а мањим делом накнадним преводима (АЈ-559-33а, *Godišnji izveštaj za 1954. god*, 51)

од дела најзначајнијих југословенских књижевника: Иве Андрића (*Мост на Жени*), Михаило Лалић (*Зло прољеће*), Исидоре Секулић (*Постојани град*), Десанке Максимовић (*Крвава бајка*) и десетак других писаца (Бранко Ћопић, Ристо Тошовић, Весна Парун, Славко Јаневски, Густав Крклец, Прежихов Воранц, Исак Самоковлија), а цео број пратила је и студија Светозара Радојичића *Византијска и средњовековна југословенска уметност*.⁵⁷⁴ Као одговор, југословенски часопис *Књижевност* планирао је издавање броја посвећеног Грчкој, што, међутим, ипак није остварено.⁵⁷⁵ У грчком часопису *Παγκόσμια Ανθολογία* у марту 1954. године изашла су два чланка Рите Буони Папа о словеначкој поезији и Прешерну, уз превод осам Прешернових песама,⁵⁷⁶ а од словеначке књижевности преведено је на грчки и једно дело Јосипа Јурчича.⁵⁷⁷ Група грчких књижевника превела је исте године и Нушићеве комедије *Народни посланик* и *Госпођа министарка* за извођење у атинским позориштима, а јавило се интересовање и за превод романа *На Дрини ћуприја* (што је реализовано, ипак, тек почетком шездесетих година).⁵⁷⁸

У другој половини педесетих година објављена су по први пут у Југославији дела водећих грчких прозаиста, Никоса Казанцакиса и Илије Венезиса. Године 1955. објављени су Казанцакисови *Доживљаји Алексиса Зорбаса* у преводу класичног филолога Тона Смердела са грчког језика. Исти роман је у идентичном преводу поново објављен у Сарајеву 1962. године. Године 1958. године објављен је и Казанцакисов *Христос поново разапет*, у преводу Леле Матић са француског језика.⁵⁷⁹ У Југославији је 1956. године са грчког преведен и објављен роман Илије Венезиса *Бекство: хроника окупације* (Народна књига, Цетиње; Slovenski knjižni zavod, Љубљана),⁵⁸⁰ док је 1959. године објављена и *Еолска земља* (Зора, Загреб) истог аутора, што је позитивно одјекнуло у грчким књижевним круговима.⁵⁸¹ Преводилац *Еолске земље* Душан Лазаревић приредио је 1956. године за *Књижевне новине* и детаљан приказ токова у новијој грчкој књижевности: поред прегледа значајних аутора и праваца из 19. и почетка 20. века, дат је и детаљан увид у стремљења актуелне грчке књижевне сцене.⁵⁸² Лазаревић је са грчког превео и роман Стратиса Миривилиса *Живот у гробу*, 1960. године, говорећи о Миривилису као „најизразитијем и најбољем представнику новије генерације грчких писаца која испољава већу зрелост и далеко веће интересовање за

⁵⁷⁴ М. Стојановић, „Два грчка написа о Иви Андрићу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 73, св. 1/4 (2007), стр. 179–182.

⁵⁷⁵ АЈ-559-33а, *Izveštaj o radu Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za prvo polugodište 1954*, 10.

⁵⁷⁶ АЈ-559-33а, Информације о културним везама са иностранством, инф. бр 11. за март 1954.

⁵⁷⁷ АЈ-559-202, *Kulturna saradnja sa Grčkom tokom 1962. godine*, 4.

⁵⁷⁸ Исто.

⁵⁷⁹ Nikos Kazancakis, *Doživljaji Aleksisa Zorbasa*, Zagreb, 1955; N. Kazancakis, *Doživljaji Aleksisa Zorbasa*, Sarajevo, 1962; N. Kazancakis, *Hristos ponovo razapet*, Subotica–Beograd, 1958.

⁵⁸⁰ Наведени романи Илије Венезиса објављени су у Грчкој само неколико година раније, те је југословенској публици њима представљен део актуелних књижевних токова у Грчкој, у време када се југословенско-грчки односи развијају билатерално, након замрзавања Балканског пакта. За централну тему своје књижевности Венезис је одабрао живот Грка у Малој Азији, као и последице малоазијске катастрофе, али и разарања Другог светског рата. Како приређивач цетињског издања наводи у белешци о писцу, „ову потресну хронику окупације дајемо у руке нашим читаоцима с уверењем да ће објављивање овога дела код нас бити, између осталог, још један допринос, свакако не најмањи, ка узajамном упознавању и зближавању наша два пријатељска народа“ (Илија Венези, *Бекство: хроника окупације*, Цетиње, 1956, стр. 334)

⁵⁸¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043.

⁵⁸² Dušan Lazarević, „Novija grčka književnost“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 7, бр. 30, 1956, стр. 8.

друштвене проблеме него што је то био случај с ранијим“.⁵⁸³ Роман Емануела Роидиса *Паписа Јована* објављен је на словеначком језику 1958. године.⁵⁸⁴

Друга половина педестих година донела је и нешто појачану активност југословенске амбасаде на развијању књижевних веза са Грчком. Нусрет Сеферовић, амбасадор у Атини, упознао се током 1956. године са грчким књижевником, академиком и некадашњим грчким амбасадором у Београду Спиросом Меласом,⁵⁸⁵ учивши Меласову заинтересованост за представљање југословенске културе у Грчкој. У току неколико састанака у југословенском посланству Мелас је изнео више предлога за конкретизацију сарадње на пољу културе, јер је сматрао да се, иако постоје разни уговори између две земље, са грчке стране по том питању није предузело готово ништа. Његови предлози укључивали су штампање публикације о Југославији на грчком језику, затим штампање мање публикације о југословенској књижевности, као и извођење једног југословенског комада у Грчкој и извођење једног Меласовог комада у Југославији.⁵⁸⁶

Током исте, 1956. године, дошло је до неколико састанака и врло опширних разговора југословенских представника у Атини и са Димитрисом Јотопулосом.⁵⁸⁷ Јотопулос се током ових разговора врло активно интересовао за југословенску савремену литературу, тражио је многе податке и настојао да појасни главне проблеме теме која га је интересовала да би објавио чланак у новој кварталној ревији *Nouvelle ere*. Чланак је изашао у другом броју ревије и кроз њега су, по оцени југословенске дипломатије, „исказане симпатије аутора према Југославији“. Јотопулос је на крају чланка, резимирајући приказ богатог и интересантног књижевног живота у Југославији, дао закључак: „Штета је што нема тешње сарадње између Грчке и Југославије на овом пољу, што нема у Грчкој једног одбора или друштва које би развијало ову сарадњу и на грчком језику публиковало дела југословенске литературе“. Јотопулос је показао интересовање да у наредним бројевима објави сопствене преводе појединих одломака значајнијих југословенских аутора (који су преведени на стране језике), као и да настави

⁵⁸³ Стратис Миривилис, *Живот у гробу*, Београд, 1960, стр. 271–272.

⁵⁸⁴ Emanuel Roidis, *Papežinja Ivana VIII*, Ljubljana, 1958.

⁵⁸⁵ Спирос Мелас био је грчки књижевник, професор универзитета, члан грчке академије наука и акционар у појединим атинским листовима, издавачким кућама и позориштима. Један његов позоришни комад приказиван је у загребачком позоришту пре Другог светског рата (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 416117)

⁵⁸⁶ Једну комедију Спироса Меласа на српски језик превела је Нела Петрић Реслер (комад је амбасада проследила југословенским позориштима на оцену и евентуално извођење), која је предложила и да за потребе реализације Меласових планова о пласирању југословенске културе у грчкој преводи са југословенских језика на грчки. Нела Петрић Реслер је Југословенка која је у Грчку дошла између два светска рата. Студирала је грчки језик и књижевност на Атинском универзитету и окупљала око себе једну групу грчких књижевника и сликара. Као образована и богата жена, југословенској амбасади била је занимљива за проширење познанстава са грчким грађанским интелектуалцима и превођење са грчког и на грчки језик (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 28, 415441)

⁵⁸⁷ Димитрис Јотопулос био је грчки левичар, који је након забране да задржи посао у инжењерској струци, живео од превођења и хонорара за новинске чланке. После учешћа у Шпанском грађанском рату и пораза Републиканске армије дошао је до Марсеја одакле је покушавао да се пребаци у Грчку, али је ухапшен. У току немачког напада на Француску успео је да побегне из затвора. До 1946, када је дошао у Грчку, живео је у Паризу. У Грчкој је затекао „раднички и демократски покрет већ разједен унутрашњом борбом“, те је, пошто се није слагао са Захаријадисовом политиком, проглашен за троцкисту. По сопственим речима, од почетка сукоба са Информбироом налазио се на југословенској страни и подржавао југословенска спољно-политичка становишта (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 28, 414870)

да пише информативне чланке о другим областима уметности и културе у Југославији.⁵⁸⁸ За преводе на грчки језик одабрао је један одломак Крлежине *Агоније* и један обиман одломак из опширне студије Ервина Шинка о Мирославу Крлежи. Како је превод био обиман и тежак, њихово објављивање је одложено за четврти број *Nouvelle ere*, док су за трећи број Јотопулосу дати подаци за чланак о југословенским књижевницима Милану Богдановићу и Марку Ристићу.⁵⁸⁹

На препоруку југословенске амбасаде у Атини, а као гост ККВИ у посети Југославији боравио је током августа 1959. Спирос Мелас. Изузев посете Матици српској, остатак петодневног боравка провео је у Београду, посећујући низ установа и прикупљајући материјал за писање књиге о Југославији.⁵⁹⁰ Поред културе и просвете, Мелас се интересовао и за самоуправљање, положај жене у привреди, питања пољопривреде, задругарства и социјалистичких односа на селу.⁵⁹¹ Како је био истакнута личност у грчком културном и политичком животу, представници југословенских институција организовали су састанке на највишем нивоу са личностима које су госта могле упознати са наведеним питањима. Мелас је уочи одласка у изјави ТАНЈУГ-у нагласио позитивне утиске о напретку Југославије током последњих година, као и о радничком самоуправљању и комуналном систему.⁵⁹²

Иако је начелно постојала воља и са грчке и са југословенске стране да се сарадња на књижевном пољу интензивира, већ су педесете године показале да је, без обзира на то што су у питању суседне земље, и даље присутно међусобно непознавање културних и књижевних токова, те да приоритет у обе земље представља превођење и издавање књижевности великих светских језика – француског, енглеског, немачког, руског и делом шпанског, као и представљање сопствене књижевности кроз преводе на светске језике. Тако, годишњи извештај ККВИ за 1956. годину потврђује да је преводилачка делатност у Југославији веома развијена, те да је, на пример, у периоду од 1951. до 1956. године преведено чак 5000 дела страних писаца, од чега је највећи број превода које финансира ККВИ остварено са француског и енглеског језика, док је учешће других језика знатно мање.⁵⁹³

На карактеристично међусобно непознавање балканских уметничких и књижевних сцена⁵⁹⁴ указао је и потпредседник СИБ-а Родољуб Чолаковић у разговору током посете Спироса Меласа Београду. Том приликом, на састанку коме је присуствовао и грчки амбасадор Цакалотос, Чолаковић је истакао да је грчко-југословенско пријатељство трајно, а не тренутно, јер је засновано на дуготрајним везама које су створене природом околности у којима су се нашле две земље, док је у односу на питања образовања и уметности нагласио да „ова бесмислена ситуација на Балкану мора

⁵⁸⁸ Исто.

⁵⁸⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 28, 419151.

⁵⁹⁰ АЈ-559-167, *Strani studenti i javni kulturni radnici u Jugoslaviji 1958-1961*, 2. 9. 1960.

⁵⁹¹ У циљу прикупљања материјала за књигу о Југославији, Мелас је посетио Секретаријат за просвету и културу СИБ-а, Савет синдиката Југославије, Секретаријат за пољопривреду Извршног већа НР Србије, Секретаријат за рад Савезног извршног већа, Савез књижевника Југославије, Савез женских друштава ФНРЈ, редакцију *Политике* и *Borbe* (АЈ-559-168, Белешка ККВИ Секретаријату за информације СИБ-а, 24. август 1959)

⁵⁹² АЈ-559-168, Белешка о посети Спироса Меласа од 28. септембра 1959.

⁵⁹³ АЈ-559-91а, Годишњи извештај за 1957: преводилачка делатност.

⁵⁹⁴ О покушајима и потешкоћама да се међу балканским земљама упоставе чвршће књижевне везе од педесетих до седамдесетих година више у: С. Селинић, *Књижевна дипломатија: међународна сарадња југословенских писаца од средње педесетих до краја седамдесетих година 20. века*.

престати; на пример, бити упознат са Жан-Пол Сартром и Коктоом а не познавати Грке, и да Грци не познају југословенске и друге балканске ауторе.. време је да се напусти овај својеврсни снобизам“.⁵⁹⁵

Почетком шездесетих година пажња светске културне јавности усмерена је интензивно како на југословенску, тако и на грчку књижевну сцену: Нобелова награда додељена је Иву Андрићу 1961. године, док је исту награду примио и грчки песник Јоргос Сеферис, само две године касније, 1963. Ова признања несумњиво су скренула и међусобну пажњу два суседа, те су првих година седме деценије уочљиви покушаји да се сарадња у овој области бар донекле интензивира.

Као чланови југословенске књижевне делегације, Грчку су већ у марту 1962. године посетили Милорад Панић Суреп и нобеловац Иво Андрић, на позив грчког МИП-а, а у складу са програмом Споразума о културној сарадњи. Оба књижевника су веома добро прихваћена, а њиховом боравку у Грчкој, који се поклопио са назнаком краја двогодишње кризе у југословенско-грчким односима, дат је значајан публицитет.⁵⁹⁶ Након посете Андрића и Сурепа, ККВИ је обавестила Савез књижевника Југославије да се за јун исте године планира посета грчких писаца Југославији. Како је у Грчкој гостовао југословенски нобеловац, аташе југословенске амбасаде у Атени је на састанку у грчком министарству просвете сугерисао да би се за узвратну посету Југославији очекивала најзначајнија имена грчке књижевне сцене: Никос Казанцакис, Илија Венезис (тада председник грчке Академије наука) и Петрос Харис (потпредседник грчког удружења књижевника и главни уредник часописа *Νέα Εστία*).⁵⁹⁷ Посета грчких писаца Југославији реализована је на јесен 1963. године. Делегацију је предводио Илија Венезис, који је своје утиске о сусрету са Југославијом и југословенским писцима изнео у путопису *Путовања у Русују, Далмацију, Швајцарску и Енглеску*.⁵⁹⁸

Иако су планови и програми културне сарадње између Југославије и Грчке предвиђали размене књижевних делегација,⁵⁹⁹ планирана сарадња није остваривана редовно и у пуном обиму. Тако, до краја периода који обрађујемо, на основу Програма реализоване су посете само четири југословенска књижевника у два наврата,⁶⁰⁰ док је у истом периоду и Југославију посетио исти број грчких књижевника.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ АЈ-559-168, Белешка о посети Спироса Меласа од 28. септембра 1959.

⁵⁹⁶ Између осталог, часопис *Νέα Εστία* поводом Андрићеве посете донео је чланак наслова *Иво Андрић у Атени – писац и човек*, у ком уредник примећује: „када је авион слетео изашао је један постарији господин за кога смо знали да се приближава седамдесетој, али нисмо ни претпостављали да би могао бити тако једноставан, скроман, толико уздржљиво срдан, толико човек“ (М. Stojanović, “Reception of the Works of Ivo Andric in Greek Literature”, *Balkanica*, XXIV (1993), pp. 205-211)

⁵⁹⁷ АЈ-559-202, *Zabeleška o razgovoru atašea za štampu Đ. Smiljanića sa načelnikom odeljnja u Ministarstvu prosvete g. Kurnutosom, 20. avgusta 1962.*

⁵⁹⁸ I. Βενέζης, *Περιηγήσεις στη Ρωσία, τη Δαλματία, την Ελβετία, την Αγγλία*, Αθήνα, 1973.

⁵⁹⁹ Двогодишњи програми културне сарадње између Југославије и Грчке најчешће су предвиђали размену посета по два књижевника, у трајању од по 10 дана. Поређења ради, програмима културне сарадње са СССР-ом истих година предвиђена је размена по три књижевника, а размена књижевника планирана је, уопште, са само 12 земаља.

⁶⁰⁰ Миодраг Павловић и Томе Момировски боравили су у Грчкој у марту 1966. године (АЈ-559-232, Југословенска амбасада у Атени Комисији за КВИ, 2. април 1966.), а након њих Бранко В. Радичевић и Перо Будак (АЈ-559-566, Извештај о културно просветној сарадњи са Грчком, 3).

⁶⁰¹ Исто.

На основу Програма о културној сарадњи, књижевни контакти су остваривани и међусобним гостовањима на фестивалима и међународним скуповима, што се усталило чвршће од размена књижевних делегација. У том смислу, у југословенско-грчким односима посебно се истицао Дубровачки летњи фестивал који су током шездесетих година, на позив ККВИ, посетили бројни грчки писци и песници. Тако, Дубровачким летњим играма 1961. године присуствовали су Илија Венезис и Петрос Харис.⁶⁰² О најлепшим утисцима из Југославије након гостовања на летњим играма писао је у листу *Νέα Εστία* и грчки књижевник Тасос Атанасиадис,⁶⁰³ док је о својој посети Дубровнику и Југославији 1965. године грчки песник Никос Вретакис говорио: „у Југославији сам наишао на једну културну средину – није то само историја, ни само култура, ту је човек врло напредан, хуман и љубазан“.⁶⁰⁴ Играма је као гост 1966. године присуствовала и грчка књижевница Марија Рали.⁶⁰⁵ Југословенски културни радници, у мањој мери књижевници, посећивали су подједнако редовно Атински летњи фестивал.

Нобелова награда додељена Иви Андрићу 1961. године подстакла је грчке издаваче и преводиоце да посвете пажњу овом југословенском књижевнику, те је тако већ 1962. године у Грчкој издат роман *На Дрини ћуприја*,⁶⁰⁶ док је наредне године преведена и *Травничка хроника*.⁶⁰⁷ Лирика југословенског нобеловца превођена је у мањем обиму: часопис *Νέα Εστία* донео је превод лирске прозе *Ex Ponto* и песме *Повратак*. У истом периоду, Јоргос Сеферис Нобеловом наградом скреће пажњу југословенске публике на грчку књижевност, те је повећано интересовање књижевне јавности за грчку литературу резултирало првим преводима на српски језик неколико песама модерних грчких песника током 1964. године. Поред Сефериса, преводилац Светозар Бркић је са енглеског превео и неколико песама Одисеја Елитиса (добитника Нобелове награде 1979. године) и Константина Кавафија,⁶⁰⁸ док је Слободан Милетић у часопису *Поља* објавио чланак о поезији Јоргоса Сефериса, као и препев пет његових песама.⁶⁰⁹ До краја 1964. године у Југославији су објављене и две збирке песама Јоргоса Сефериса.⁶¹⁰

Поред поезије, током шездесетих година у Југославији је објављено и неколико прозних дела грчких аутора. Једини преводилац са новогрчког у Словенији, класични филолог Маријан Тавчар, превео је на словеначки романе Стратиса Миривилиса, Косте Макистоса, Јаниса Сфакианакиса и Емануела Роидиса, као и збирку прича Никоса

⁶⁰² АЈ–559–2666, Извештај о акцијама испуњеним по плановима до 15. октобра 1961.

⁶⁰³ АЈ–559–202, *Zabeleška o razgovoru atašea za štampu Đ. Smiljanića sa načelnikom odeljnja u Ministarstvu prosvete g. Kurnutosom, 20. avgusta 1962.*

⁶⁰⁴ АЈ–559–471, Списак изјава гостију Дубровачких летњих игара, 14. јануар 1966.

⁶⁰⁵ АЈ–559–566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 13.

⁶⁰⁶ Роман *На Дрини ћуприја*, осим што је објављен као књига, излазио је и у наставцима у једном атинском дневном листу током 1962. године (АЈ–559–202, пов. бр. 391, 4)

⁶⁰⁷ Ίβο Άντριτς, *Είμαι ένα γεφύρι στον Δρίνο*, Αθήνα, 1962; Ίβο Άντριτς, *Το χρονικό του Τράβνικ*, Αθήνα, 1963.

⁶⁰⁸ „Грчка поезија“, *Летопис матице српске*, год. 140, 393, св. 2, 1964, стр. 118–129.

⁶⁰⁹ Slobodan Miletić, „Jorgos Seferis: nostalgija i meditacija“, *Polja: list za kulturu i umetnost*, god. 10, br 72/73, 1964, str. 18.

⁶¹⁰ Jorgos Seferis, *Pesme*, Zagreb, 1964; J. Сеферис, *Избор из поезије*, Крушевац, 1964.

Касдаглиса,⁶¹¹ док је Казанцакисов роман *Алексис Зорбас* објављен и на македонском језику 1966. године.⁶¹²

Анализирајући обим превода са југословенских језика на грчки и обратно, осим слабије заинтересованости институција и комерцијалних издавача за објављивање књижевности мањих језика,⁶¹³ важно је напоменути и да у Грчкој није постојала катедра за изучавање јужнословенских језика, нити у Југославији за изучавање новогрчког. Југословенска културно-просветна делегација је током свог боравка у Грчкој 1964. године започела преговоре о овом питању: приликом разговора са ректором универзитета у Солуну, професором Аспиотисом, у начелу је прихваћен предлог Димитра Митрева, редовног професора универзитета у Скопљу, да се на Филозофском факултету универзитета у Солуну отвори лекторат једног од југословенских језика, као и да се истовремено на факултету у Скопљу отвори лекторат грчког језика. Потреба успостављања лектората наглашена је и приликом разговора са Министром за северну Грчку. Ова тема истакнута је у извештају културно-просветне делегације као важна ставка за преговоре о плану културне сарадње за 1965. и 1966. годину.⁶¹⁴ У том духу, у сврху оспособљавања грчких преводаца за превођење југословенске литературе, југословенска страна је планом за 1965/66 годину предвидела две стипендије за редовне студије за изучавање једног од југословенских језика. Ипак, због недовољног интересовања са грчке стране, ова тачка није реализована. По мишљењу чланова ККВИ, било је неопходно додатно ангажовање југословенске амбасаде у Атини како би дошло до реализације овог питања. Такође, тачком 12. истог плана било је предвиђено отварање лектората за грчки, односно за неки од југословенских језика, међутим, ова одредба је прошла без иницијативе са обе стране и такође није реализована.⁶¹⁵ Због недовољног броја преводаца са југословенских језика на грчки,⁶¹⁶ дела југословенске књижевности превођена су у Грчкој у веома малом броју, и махом посредно, са француског или немачког језика. С друге стране, немали број југословенских класичних филолога располагао је активним знањем новогрчког,⁶¹⁷ те је тако новогрчка књижевност превођена у Југославији у великој мери директно са грчког језика, и у нешто већем обиму.

⁶¹¹ Jannis Sfakianakis, *Gospodar na vatherni*, Maribor, 1960; J. Sfakianakis, *Ognjišče*, Maribor, 1963; Kostas Makistos, *Orkan: roman lakote*, Ljubljana, 1963; S. Mirivilis, *Sirena z Lezbosa*, Ljubljana, 1964; Nikos Kasdaglis, *Ostriženici*, Ljubljana, 1963.

⁶¹² Н. Казанцакис, *Алексис Зорбас*, Скопје, 1966.

⁶¹³ Као највероватнији проблем објављивања дела југословенских писаца у Грчкој, у неколико извештаја југословенског посланства у Атини током педесетих година наводи се финансијска незаинтересованост грчких издавача због ниског тиража литерарних дела и високих трошкова штампе (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 420599)

⁶¹⁴ АЈ-559-363, *Izveštaj o boravku prosvetno-kulturne delegacije u Grčkoj u vremenu od 18. do 28. XII 1964. godine, 26. I 1965.*

⁶¹⁵ АЈ-559-566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu, 3-7.*

⁶¹⁶ Југословенска страна доделила је, по тачки 4 Програма о културној сарадњи, по две стипендије за редовне студије за изучавање једног од језика југословенских народа у школским годинама 1966/67 и 1967/68. Циљ стипендија био је да се грчки преводиоци образују за превођење југословенске литературе, али како са грчке стране није исказано даље интересовање, стипендије нису коришћене (Исто)

⁶¹⁷ У периоду који обрађујемо, а посебно током шездесетих година, одређен број југословенских класичних филолога користио је стипендије из југословенско-грчког споразума о културној сарадњи за усавршавање знања новогрчког језика, о чему ће више речи бити у поглављу о стручним усавршавањима.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

НАУКА И ОБРАЗОВАЊЕ

4.1. ТОКОВИ НАУКЕ – РАЗМЕНА И САРАДЊА

НАУЧНА САРАДЊА 1951–1959

Након нормализације дипломатских односа, први контакти југословенских и грчких стручњака и научних радника тицали су се примењене науке и технике. Стручњаци две земље заједнички су радили на обостраним интересима у областима заштите језера, риболова, водостаја, пољопривреде, заштите од заразних сточних болести и сл.⁶¹⁸ Такође, обе стране показивале су интересовање и иницијативу да међусобно упознају научна достигнућа и примене их у пракси у привредама које су током педестих година убрзано тражиле пут ка опоравку и развоју, а прве конференције по питању рибарства, шумарства, речних токова и пољопривреде у пограничним областима одржане су већ током 1952. године.⁶¹⁹

Ближи контакт стручњака Југославије и Грчке подстакло је и потписивање Анкарског споразума између Југославије, Грчке и Турске 1953. године, те је у склопу сарадње у области привреде и примењене науке Грчку у току исте године посетило неколико научних радника из пољопривредних и дуванског института у Македонији, као и група научника из области ветерине, а сличне посете биле су уобичајене и са грчке стране.⁶²⁰ Након заоштравања односа између Турске и Грчке, Југославија је наставила да развија односе са сваком земљом билатерално – током кризне 1955. године, своју сарадњу са Југославијом наставиле су многе грчке професионалне организације, пре свега Удружење фармацеута и Техничка комора. Тако, Техничка комора Грчке је у децембру 1955. године организовала врло успешно предавање о Југославији и њеним постигнућима на техничком пољу. Предавање су одржали чланови коморе који су присуствовали као делегати конгресу Удружења инжењера и техничара Југославије у Сарајеву. На предавању, које је било прво такве врсте о Југославији у Грчкој, било је присутно преко 350 чланова. Важно је истаћи да је цео догађај организован у периоду када је Грчка већ ушла у кризу односа са Турском, те је грчка пропаганда била окренута развијању односа са Југославијом.⁶²¹

Грчка је и у наредним годинама показивала интересовање за сарадњу на пољу науке и технике, при чему је показала спремност да и финансијски изнесе предложене акције како би својим стручњацима омогућила усавршавање у научним областима важним за привредни развој, а у којима је Југославија била углавном напреднија. Тако, грчко Удружење пољопривредних инжењера упутило је током 1956. године молбу Савезу инжењера и техничара НР Македоније да прими већу групу инжењера и техничара пољопривредне струке и омогући им посете пољопривредним институтима и добрима, при чему је грчка страна сносила све трошкове путовања и боравка.⁶²² Исте године у Грчкој је боравило десет југословенских стручњака за памук,⁶²³ док су наредне, 1957. године, контакте са колегама из солунске области успоставили и хидроинжењери и техничари из Битоља. Они су у јулу месецу посетили Солун, где су дочекани изузетно срдечно од стране својих грчких домаћина, водећих људи и функционера из струке. Битољчани су том приликом покренули и питање сарадње на регулацији Јелашке реке,

⁶¹⁸ АЈ-130-621-1025.

⁶¹⁹ АЈ-130-1031-1553, Конференција о пограничним питањима, 26. мај 1952 – извештај.

⁶²⁰ АЈ-559-34, Извештај Савета за просвету НР Македоније Комисији за КВИ о посетама иностраним земљама 1953. године.

⁶²¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 41670.

⁶²² АЈ-142-43, Савез инжењера и техничара ФНРЈ Социјалистичком савезу РНЈ, 20. септембар 1956.

⁶²³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, а.ј. 2, св 3.

што је било једно од питања у заједничком интересу за лерински и битољски округ.⁶²⁴ У Солуну је током 1958. године боравио и југословенски стручњак за смоларење, професор Шумарског факултета скопског универзитета Бранислав Пејоски, где је на позив универзитета одржао неколико предавања.⁶²⁵ Осим међусобних посета, већина ових институција је између себе активно размењивала и стручну литературу.

Потписивање Анкарског споразума утицало је подстицајно и на прве кораке у југословенско-грчкој сарадњи на пољу економских наука. Пратећи токове балканске сарадње, представници друштва економиста Југославије, Грчке и Турске су након сусрета на конференцији Међународног савеза економиста у лето 1953. године донели одлуку да се састану и договоре о ужој сарадњи. На састанак у Атини у мају 1954. године стигли су професори Рихард Ланг, Влајко Беговић и Коста Михајловић, док су са грчке стране присуствовали Ксенофон Золтас, Димитриос Деливанис и Христос Евелпидис, тројица најзначајнијих и најутицајнијих економиста те земље. Турски економисти нису присуствовали састанку, но упркос томе, постигнути су договори о заједничком изучавању економске проблематике трију земаља, те заједничком раду на њиховом економском развоју и надокнађивању заостатка у односу на развијене европске земље. Истакнута је потреба да се потраже нове форме и могућности економске сарадње балканских земаља са другим земљама, али и нужност да се „три земље заједнички одупру тенденцијама појединих земаља да задрже наше земље у данашњем положају“. У склопу овог плана, конкретно, договорене су и размене публикација и узајамна гостовања предавача, што ће са југословенске стране координисати Југословенско друштво економиста, а планирано је и да резултати изучавања привредне проблематике буду објављивани у заједничкој публикацији.⁶²⁶

Већ наредне, 1954. године, релизован је план о гостовању истакнутих предавача из области економије, те је, на позив Економског факултета у Београду, професор политичке економије из Солуна Димитриос Деливанис оджао два предавања,⁶²⁷ док је 1956. године професор са Атинског универзитета у организацији Савеза друштва економиста Југославије одржао на Економском факултету у Београду предавање са темом *Атомска енергија и мирољубива коегзистенција*.⁶²⁸ Истовремено са активирањем сарадње на пољу економије, са грчке стране дошла је у току 1954. године иницијатива и за сарадњу на пољу међународног права.⁶²⁹ Професор Валиндас са Правног факултета у Солуну упутио је писмо Правном факултету у Београду у коме је предложио сарадњу правника Грчке, Југославије и Турске у духу Анкарског споразума, а у вези са обласћу међународног права из перспективе потреба три земље.⁶³⁰ Професор Валиндас, иначе генерални секретар грчког удружења за међународно право, поновио је иницијативу, овај пут у форми сарадње удружења за међународно право само Грчке и Југославије, након што је у октобру 1959. године посетио Југославију.

⁶²⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 32, 415531.

⁶²⁵ АЈ-559-116а, *Kulturne veze sa zemljama sa kojima nemamo konvencije: Grčka*, 221/222.

⁶²⁶ АЈ-837-1-2/3.

⁶²⁷ АЈ-559-50, Извештај ККВИ о сарадњи са Грчком током 1955. године.

⁶²⁸ АЈ-559-70а, Извештај по земљама за 1956. годину: Грчка.

⁶²⁹ Први контакти мањег обима у области међународног права остварени су још 1951. године када је грчки посланик у Београду, након разговора са деканом Правног факултета, учинио поклон библиотеци Правног факултета у виду комплета Грчке ревије међународног права за претходне четири године (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 29, а.ј. 13)

⁶³⁰ АЈ-559-18, ДСИП Комисији за КВИ, поверљива грађа за 1954. годину.

Учешћа и сусрети југословенских и грчких стручњака на међународним конгресима, пре свега онима који су организовани у Југославији и Грчкој, али и у другим земљама, одиграли су такође значајну улогу у томе да се током педесетих година остваре одређени контакти и везе како између научних радника, тако и међу научним институцијама. Поред сарадње економиста која је започета на међународном конгресу, у октобру 1953. године на свегрчком конгресу стоматолога учествовала је велика делегација из Југославије (23 члана),⁶³¹ која је била и најбројнија страна делегација, а током 1955. године у Грчкој је боравио и др Сава Петковић, професор Медицинског факултета у Београду који је са још шест уролога из Југославије узео запажено учешће на међународном конгресу урологије у Атини,⁶³² затим још 20 југословенских лекара и техничара на међународном медицинском конгресу, док је Удружење фармацеута Југославије исте године учествовало на годишњем конгресу фармацеута Грчке.⁶³³

Прве послератне везе са грчким колегама на конгресу су остварили и југословенски византолози, учествујући на VIII међународном конгресу византолога у Палерму, априла 1951. године. Том приликом је професор историје уметности са љубљанског универзитета, Франц Стеле, успоставио контакт са Анастасиосом Орландосом, професором атинског универзитета и једним од водећих византолога у Грчкој, који је показао занимање за научни рад југословенских византолога. Успостављене везе учвршћене су на следећем, IX међународном византолошком конгресу, одржаном у Солуну у априлу 1953. године, на коме је Југославија учествовала са чак шест представника: Димитрије Сергејевски као представник Земаљског музеја у Сарајеву, затим Светозар Радојичић и Димче Коцо у делегацији Академијског савета, те представници САНУ Михаило Динић и Фрањо Баришић који су такође имали реферат, док је као представник Техничког факултета у Скопљу без реферата учествовао и С. Томовски, финансиран од стране Савета за просвету НРМ. Према извештају Димча Коца, југословенска делегација била је позитивно примљена од Грка – „чак је било и неке претеране учтивости, која је у извесним случајевима била противуречна са поступцима неких учених Грка“, с тим да су и поред све љубазности, учесници конгреса били готово отворено незадовољни што у југословенској делегацији нису видели и професора Острогорског.⁶³⁴ У свом извештају и Светозар Радојичић наводи да је, и поред појединих тендециозних излагања у току самог конгреса, а који су се тицали приступа грчких научника питању „историје словенске мањине у солунској области и шире“,⁶³⁵ у суштини југословенска делегација примљена веома пажљиво и са много такта, те да су давно успостављене везе између југословенских и грчких византолога, прекинуте ратом, поново оживеле. Такође, по Радојичићевој оцени, у односу на предратне конгресе који су се одржавали још од 1924. године, солунски конгрес био је значајно слабији и по броју активних учесника и по квалитету научног рада, што се имало приписати пре свега томе да представници словенских народа, иначе веома јака група на ранијим конгресима, нису присуствовали (изузев југословенских представника), због немогућности византолога из Совјетског Савеза и лагера да узму учешћа.⁶³⁶

⁶³¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 30, 416238.

⁶³² АЈ-559-70а, Извештај по земљама за 1955. годину: Грчка.

⁶³³ ДА МСП РС, ПА, 1956, ф. 30, 41670.

⁶³⁴ Професор Острогорски присуствовао је, по одлуци Академијског савета, наредном Међународном византолошком конгресу, 1955. године у Истанбулу (АЈ-55-59-308, Научни скупови у иностранству – друштвене науке)

⁶³⁵ Више у потпоглављу 5.1. *(Зло)употреба културе и македонско питање.*

⁶³⁶ Као представник чувених словенских византолога, на овом конгресу истакао се професор Васиљев, на челу америчке делегације (АЈ-55-59-308, Извештај Светозара Радојичића о конгресу у Солуну, без датума)

Током педесетих година, осим међусобних посета научника, уметника, професора или просветних радника појединачно или у мањим групама, заживеле су између Југославије и Грчке и веће, групне посете и размене. Када су у питању посете у форми екскурзија и излета, највећи број група се упућивао из Југославије у Грчку, док су групе из Грчке за Југославију долазиле далеко ређе. Циљ оваквих екскурзија био је најчешће обилазак различитих значајних грчких локалитета и музеја, како од стране југословенских стручњака за античку и византијску историју Грчке, тако и бројних ђака и студената из Југославије, који су ова путовања организовали на сопствену иницијативу и о сопственом трошку. Тако, током педесетих година, Грчку су обилазили југословенски музеолози, археолози, конзерватори, ђаци класичне гимназије, као и студенти и професори група за историју и класичне науке југословенских универзитета, обилазећи током својих посета значајне градове и споменике културе и историје Грчке.⁶³⁷

НАУЧНА САРАДЊА 1959–1967

Научна и просветна сарадња између Југославије и Грчке добила је 1959. године свој формални оквир потписивањем Споразума о културној сарадњи, у оквиру ког су наглашени важност сарадње између установа за научна истраживања, као и обезбеђивања олакшица научним радницима друге стране уговорнице.⁶³⁸ Споразум којим је отпочела систематски и дугорочно планирана сарадња у овим областима постигнут је на пет година, са аутоматским продужавањем по истеку тог периода, а његов значај је у томе што су тиме први пут успостављени уговорни односи по питањима културне сарадње, иако, пре свега због грчког одбијања да се до краја регулише сарадња на пољу просвете, нису обухваћене све могућности које је такав Споразум пружао.⁶³⁹

Одредбе Споразума додатно су прецизиране Програмима о културној сарадњи који су уследили од 1960. године па до краја периода који обрађујемо. Ови програми послужили су и томе да се постојећа сарадња у области науке и просвете донекле лакше остварује, финансира и каналише. Првим програмом за 1960. годину предвиђена су студијска путовања научника обе земље у трајању од по десет месеци, као и подстицање директног контакта институција у сврху научне сарадње. Пре свега као тежња југословенске стране да се реализује сарадња у оквиру просвете и науке, велико проширење у планирању ових области дошло је са наредним, првим двогодишњим програмом, за 1961/62. годину. За разлику од претходног, који је по питању научне сарадње, али и других одредби, био сажет, нови програм је садржавао засебни део под називом *Наука и просвета*, са седам тачака. Начињен је покушај да се додатно подстакне директан контакт научних институција, те је предвиђена размена листа научних институција са неопходним подацима о подручју делатности научне установе о којој је реч. Стипендије за научнике проширене су са једне на три стипендије са обе стране, у трајању од по десет месеци, а програмом је предвиђен и начин предлагања, одобравања и праћења рада стипендиста. Поред стипендија за усавршавање, програм је укључивао и студијска путовања научних радника у трајању од укупно шест месеци годишње. У новом плану први пут се помиње и сарадња архива, те је предвиђено олакшавање истраживања у њима, као и сарадња институција две земље у области хидробиологије. Први пут програмски је планирана и размена просветних радника (по три на по десет дана) и универзитетских професора (по два на по осам дана).⁶⁴⁰ Ова тенденција проширивања

⁶³⁷ ДА МСП РС, ПА, 1953, ф. 34, а.ј. 9.

⁶³⁸ АЈ-559-566, *Sporazum o saradnji u oblasti nauke i kulture između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Kraljevine Grčke*.

⁶³⁹ АЈ-837-1-3-а/31-13.

⁶⁴⁰ АЈ-130-87, Записник са седнице Југословенско-грчке мешовите комисије од 27. маја 1961.

планиране сарадње две земље у области науке и просвете задржала се и у наредним програмима, свој најшири обим достигла је у Програму за 1965/66 годину (чијем је усвајању претходила посета југословенске културно-просветне делегације Грчкој уз бројне контакте са грчким институцијама у области науке и просвете)⁶⁴¹ и потрајала све до последњег плана у периоду који обрађујемо, плана за 1967/8, када је југословенска страна ипак пристала на смањење обима овог вида сарадње, због јасних показатеља из реализације дотадашњих програма да Грчка не показује подједнаку заинтересованост за размену у овим областима.⁶⁴²

Тежњу југословенске стране да се сарадња на пољу науке и просвете реализује у што већем обиму понекад су са грчке стране пратила пролонгирања или одбијања да се остваре одређене тачке програма, што се најпре односило на размену просветних и научних радника. Тако, већ реализација плана потписаног у мају 1961. године, а који је важио до краја 1962. године, показала је да се са грчке стране несметана сарадња могла очекивати само у вези са стипендијама за специјализације и разменом универзитетских професора, док је у вези са научним и просветним радницима постојала тенденција да се договорена размена повремено одгоди или сасвим пренебрегне. Након што је, уз дуже дипломатске апеле да се ситуација у вези са разменом научних радника за 1962. годину разреши, југословенска страна ипак морала да одбије изненадне грчке захтеве за проширење договорених услова (исплата дневница грчким научницима у доларима и повећање укупног износа), грчка страна је и званично затражила одлагање предложене размене за ту годину, чиме је остала неискоришћена размена у укупном трајању од 24 недеље. Како су одредбе које се тичу размене научних радника остале нереализоване са обе стране, Грчка је обавестила југословенску страну да није била у могућности да реализује ову размену из финансијских разлога.⁶⁴³ Због спорог развоја научних веза, првом тачком Програма културне сарадње између Југославије и Грчке за 1965/66. годину предвиђено је закључење посебног споразума о сарадњи у области науке, али је ова тачка са обе стране прошла без иницијативе, те ипак није остварена. Такође, и југословенски Савет за координацију научних истраживања је током шездесетих година покушавао да успостави контакт са грчким Министарством просвете, али без успеха.⁶⁴⁴

И сарадњу у области просвете пратило је одређено одсуство воље са грчке стране, исказивано одлагањем избора кандидата и термина, дипломатским пролонгирањем обраде докумената југословенским кандидатима, као и једностраношћу институционалне сарадње. Иако је у периоду од 1960. до 1967. године југословенска страна дефинисала неколико тема од интереса у просветној сарадњи са Грчком – упознавање југословенских стручњака са ученичким задругарством које има дугу традицију у Грчкој, упознавање са организацијом и радом уметничких школа, коришћењем музеја у васпитне сврхе, наставом страних језика у основним и средњим школама, као и школовањем кадрова за туризам и угоститељство, реализација ових планова је у највећем броју случајева била одлагана.⁶⁴⁵ На размену у области просвете није позитивно утицало ни то што је Грчка (уз Белгију, Италију и Норвешку) била једна од само четири западноевропске земље са којом је Југославија имала Споразум о културној сарадњи, а у извештајима ККВИ и три године након склапања овог споразума

⁶⁴¹ АЈ-559-566, *Kulturno-prosvetna saradnja sa Grčkom 1961-1966*, 1.

⁶⁴² АЈ-559-566, *Uparedni pregled između programa sa Grčkom za 1965. i 1966. i novog predloga programa*.

⁶⁴³ АЈ-559-229, *Izveštaj KKVl za 1962. godinu*, 5.

⁶⁴⁴ АЈ-559-566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 1.

⁶⁴⁵ АЈ-559-469, *Културно-научна сарадња Југославије са иностранством, теме за проучавање у 1965. години: Грчка*.

наводи се да „Грчка не показује никакво интересовање за сарадњу са нашом земљом на пољу просвете“.⁶⁴⁶ На покушаје југословенске стране да преко амбасаде у Атини успостави директну сарадњу са грчким Министарством просвете, грчко Министарство иностраних послова реаговало је негативно, захтевајући да се сва питања из програма културне сарадње решавају дипломатским каналима.⁶⁴⁷ Такође, Програмом планирано успостављање сарадње Културно-просветног већа Југославије и грчког Министарства просвете није реализовано, након што је неколико покушаја југословенске стране да оствари контакт остало без одговора.⁶⁴⁸ Директна сарадња била је програмски предвиђена и између југословенског Завода за проучавање школских и просветних питања и Педагошког института грчког Министарства просвете, у циљу размене уџбеника и програма научне наставе. Ова сарадња, међутим, одвијала се углавном једнострано – иако је југословенски Завод упутио Педагошком институту обиман материјал у неколико наврата, реципроцитет је изостао са грчке стране, па је размена ускоро обустављена.⁶⁴⁹ Тачку спотицања у реализацији просветне сарадње представљало је и то што је грчка страна настојала да избегне планирану размену просветних радника из основног и средњег образовања, те најчешће слала само универзитетске професоре, док југословенска страна није одустајала од одредби програма и инсистирала је да са своје стране на размену упућује кадар који је радио у основношколском и средњошколском образовању. Тачке просветне сарадње између Југославије и Грчке у чијој су реализацији постигнуте поједини од планираних циљева односе се на размене по два писца уџбеника историје и географије,⁶⁵⁰ затим успостављање сарадње између југословенског Савезног завода за школску опрему и грчке Дирекције за школска учила Министарства просвете,⁶⁵¹ упознавање југословенских просветних радника са школовањем угоститељског кадра у Грчкој,⁶⁵² као и успешну размену просветних делегација на највишем нивоу – југословенска просветна делегација боравила је у Грчкој у децембру 1964. године, док је грчка делегација узвратила посету у мају 1966. године.⁶⁵³

Док је реализација просветне сарадње на нивоу основног и средњег образовања неретко представљала изазов, контакти на нивоу високог образовања текли су несметано и са доста интересовања са грчке стране и након 1959. године, а пре свега,

⁶⁴⁶ АЈ, 559, 408, *Међународне просветне, научне и културне везе: просветна сарадња*, 2.

⁶⁴⁷ АЈ-559-202, *Културна сарадња са Грчком током 1962. године*, 4. XII 1962.

⁶⁴⁸ АЈ-559-566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 5.

⁶⁴⁹ Исто, 4.

⁶⁵⁰ У Грчкој су у оквиру ове размене боравили универзитетски професори Јадран Ферлуга и Божидар Ферјанчић, који су учествовали и на конгресу историчара на Криту, док су са грчке стране корисници размене били професори Георгиос Ефтиминис и Јоанис Рафтис (Исто)

⁶⁵¹ Према оцени ККВИ, грчка страна је била веома заинтересована за овај вид сарадње зато што се Савезни завод за школску опрему по стручности и организацији налазио далеко испред грчке Дирекције за школска учила. Ова тачка Програма културне сарадње реализована је 1965. године боравком директора Завода у Атини, а ова посета узвраћена је ускоро обиласком Савезног завода од стране грчке делегације (АЈ-559-566, Извештај о реализацији Програма културне сарадње са Грчком за 1965/66. годину, стр. 7-9)

⁶⁵² За посету Грчкој ради упознавања са организацијом школовања угоститељског кадра одабран је професор Угоститељске школе у Скопљу, који је боравио у Атини током 1965. У извештају ККВИ након посете, истакао је да је директор познате угоститељске школе на Родосу Југословен, некадашњи директор угоститељских школа у Опатији и Загребу (АЈ-559-458, *Izveštaj o poseti Grčkoj po planu razmene profesora između Grčke i Jugoslavije*, 26. XII 1965)

⁶⁵³ АЈ-559-566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*.

настављене су посете универзитетских професора.⁶⁵⁴ Тако, Југославију је током 1959. године посетио професор Цуцупулос, ректор солунског универзитета, обишавши током свог десетодневног боравка све важније медицинске институције у Београду, Новом Саду, Загребу, Љубљани и Ријеци. Како су о боравку госта из Грчке бринули ректори три највећа југословенска универзитета, том приликом реализовани су бројни контакти са руководиоцима најважнијих тела у области просвете и медицине.⁶⁵⁵ У мају 1960. године у Београду и Загребу боравио је и професор Николас Томадакис са атинског универзитета, одржавши неколико предавања из византијске књижевности.⁶⁵⁶ Професор Јован Туцаков са Фармацеутског факултета у Београду боравио је у Солуну као гост 1960. године и држао предавања на солунском природно-математичком факултету.⁶⁵⁷ У 1961. години на Филозофском факултету боравио је балканолог и историчар Јоанис Пападрианос, који је ускоро постао један од првих грчких корисника југословенских стипендија.⁶⁵⁸ Преко Савезног савета за научни рад и грчке амбасаде у Београду, у септембру 1961. године реализована је посета професора Спироса Критикоса, директора лабораторије за фармакогнозију Универзитета у Атини⁶⁵⁹ а исте године су, сагласно коминикеу од 8. марта 1960. године мешовите југословенско-грчке комисије за културну сарадњу, у Југославији по одлуци грчке владе боравила још два грчка универзитетска професора, Киријакос Пезопулос, проректор Политехнике у Атини, и Никос Кавазаракис, декан медицинског факултета у Солуну.⁶⁶⁰

Истовремено, четири универзитетска професора из Југославије су 1961. године боравила у Грчкој: Петар Магновски, декан правног факултета у Скопљу, Јоже Духовник, професор универзитета у Љубљани, Радмила Шајковић, доцент Филолошко-историјског факултета у Београду и Тома Штрасер, доцент Интерне клинике Медицинског факултета у Београду.⁶⁶¹ Почетком 1962. године у Грчкој је на основу Програма културне сарадње боравио Драгослав Јанковић, професор Правног факултета у Београду – током боравка посетио је и успоставио контакте на Правном и Филозофском факултету, као и у Националном архиву у Атини, а остварено је и више корисних сусрета са професорима и научним радницима Грчке. Професор Јанковић одржао је у Школи политехничких наука, пред око 250 студената и професора, предавање *О Душановом законуку*, које је због великог интересовања касније објављено и у часопису грчких правника.⁶⁶² У току исте, 1962. године, још један студијски боравак у Југославији, овај пут о споственом трошку, обавио је професор Спирос Критикос, заједно са два професора фармацеутске хемије и фармакогнозије са Универзитета у Солуну, са циљем да обиђу и упознају се са начином

⁶⁵⁴ Са југословенске стране, одабир кандидата за универзитетску размену која је планирана Програмима о културној сарадњи са свим земљама, па тако и са Грчком, вршио је Одбор за универзитетске везе ККВИ, док се размена ван Програма одвијала директним контактом између југословенских и страних универзитета, што су и финансирали сами универзитети. Иако је на нивоу универзитетских веза са Грчком постојало интересовање и за директан контакт, већи део сарадње одвијао се у оквиру реализације Програма културне сарадње између две земље (АЈ-559-363, Комисија за културне везе југословенским универзитетима – информација о универзитетској сарадњи са Грчком, 1965)

⁶⁵⁵ АЈ-559-166, Списак лица која су боравила у Југославији 1959. године.

⁶⁵⁶ АЈ-559-167, *Strani studenti i javni kulturni radnici u Jugoslaviji, 1958-1961* (Допис начелника ККВИ Свеучилишту у Загребу, 4. мај 1960)

⁶⁵⁷ АЈ-559-168, *Posete našeg nastavnog osoblja u inostranstvu 1960-1961*.

⁶⁵⁸ АЈ-559-198, Допис амбасаде у Атини Комисији за КВИ, 11. јануар 1961.

⁶⁵⁹ АЈ-559-199, Допис Комисије за КВИ амбасади у Атини, 31. август 1961.

⁶⁶⁰ АЈ-559-236, Допис ДСИП-а Комисији за КВИ, 16. јануар 1961.

⁶⁶¹ АЈ-559-200б, Билтен Комисије за културне везе са иностранством, 16.

⁶⁶² АЈ-559-266б, Информације о културној сарадњи ФНРЈ и других земаља школске 1961/62. године, инф. бр. 23.

рада југословенских института и предузећа који прерађују ароматично и лековито биље.⁶⁶³ Наредне, 1963. године Југославију је на основу уговорене размене посетио Георгиос Јанулис, професор медицинског факултета у Солуну, док су на основу Програма културне сарадње у Грчкој током 1963. године у краћим посетама боравила три професора са југословенских универзитета.⁶⁶⁴ У Солуну је од октобра 1963. године боравио и професор Универзитета у Београду Димитрије Мита Ђорђевић, са планом да, користећи библиотеке солунског универзитета и Друштва за македонске студије, проучава новију грчку историју и грчко-српске односе, те да истовремено ради на књизи о историји Србије за грчког издавача.⁶⁶⁵ Професор Ђорђевић боравио је у Грчкој и током 1962. године, а као гост и предавач Института за проучавање Балканског полуострва долазио је у Солун и током 1963. године. Његове посете Грчкој оцењене су као позитивне, пре свега због остваривања позитивног утицаја на везе између солунског универзитета, солунског Института за проучавање Балканског полуострва и одговарајућих југословенских институција. Убрзо су представници Универзитета у Солуну и Института за проучавање Балканског полуострва почели и сами да дају иницијативе за посете и размене са Југославијом, што је у претходном периоду избегавано или контролисано искључиво преко Атине, а професор Ђорђевић био је и иницијатор посете Југославији директора овог Института, Василиса Лаурдаса, који је боравио у Београду у мају 1963. године.⁶⁶⁶

Нови правци ширења универзитетске сарадње између Југославије и Грчке формулисани су током посете југословенске просветно-културне делегације у Грчкој у децембру 1964. године. Трочлана делегација (Мирјана Крстинић, државни подсекретар у Савезном секретаријату за просвету и културу, Димитар Митрев, књижевни критичар и редовни професор Филозофског факултета у Скопљу и Вељко Гортан, редовни професор Филозофског факултета у Загребу) имала је за циљ успостављање сарадње и појачане размене стручњака, научника и професора са београдског, скопског и загребачког универзитета, са једне стране, и универзитета у Атини и Солуну, са друге стране. Разговорима, који су вођени на највишем нивоу, са грчке стране присуствовали су ректори атинског и солунског универзитета, а закључци су се тицали обавезне размене посета ректора југословенских и грчких универзитета, те појачане размене студената, стручне литературе и наставних средстава, као и сваког другог вида подршке развоја просветне сарадње.⁶⁶⁷

Упркос другачијим плановима, од борава југословенске просветно-културне делегације у Грчкој 1964. године, па до краја периода који обрађујемо, интензитет

⁶⁶³ Поређења ради, укупан број иностраних професора који су боравили у Југославији на основу Програма културне сарадње у 1962. години био је 26, док је претходне, 1961. године, Југославију на основу Програма посетило свега 8 професора. Тенденција развоја универзитетске сарадње и размене професора наставила се и даље током шездесетих година (АЈ-559-408, Извештај о просветној сарадњи за 1962. годину: размена универзитетских професора)

⁶⁶⁴ АЈ-559-408, *Realizacija odredaba Programa kulturne saradnje za 1963. godinu koje se odnose na univerzitete i visoke škole.*

⁶⁶⁵ Књига *Историја Србије 1804-1918* Димитрија Ђорђевића издата од стране солунског Института за проучавање Балканског полуострва 1970. године у преводу генерала Николаја Папародуа, служила је као уџбеник студентима солунског универзитета (Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и опомене*, књ. 3, Београд, 2001, стр. 75)

⁶⁶⁶ АЈ-559-267, Допис југословенског конзулата у Солуну Државном секретаријату за иностране послове (начелнику конзуларног одељења), 4. јануар 1964.

⁶⁶⁷ АЈ-559-363, *Izveštaj o boravku prosvjetno-kulturne delegacije u Grčkoj u vremenu od 18og do 20og XII 1964. godine, 26. I 1965.*

универзитетске сарадње и размене универзитетских професора је ипак смањен.⁶⁶⁸ У извештајима ККВИ ова промена се, међутим, за разлику од сарадње на нивоу основног и средњег образовања, не приписује незаинтересованости грчких универзитета, напротив – у извештајима се редовно истиче да су грчки универзитети, а нарочито солунски, више пута изражавали вољу за успостављањем интензивнијих веза са југословенским универзитетима (што потврђује и одличан пријем на који су наилазили југословенски професори, а посебно југословенска просветна делегација током своје посете Грчкој 1964. године), док су и званичници институција, а нарочито ректори универзитета и универзитетски професори говорили не само уопштено о сарадњи на пољу универзитетских веза, већ износили и предлагали низ конкретних акција које би требало остварити (размене ректора, студената, учешће на Међународном семинару *Универзитет данас*, отварање лектората за новогрчки језик на скопском универзитету и лектората за један од југословенских језика на Универзитету у Солуну, итд).⁶⁶⁹ С обзиром на заинтересованост грчких универзитета и институција за одржавање живих веза са југословенским колегама, у извештајима ККВИ се недовољна реализација овог дела Програма културне сарадње приписује политичким кризама у Грчкој током 60-их, као и повременој немогућности да се обезбеди финансијска потпора за ове акције. Тако, већ потврђена посета Атине од стране ректора Универзитета у Београду током 1965. године, отказана је због смене ректора у Атину након пада Папандреуове владе. Исте године одложена је договорена посета Универзитету у Скопљу од стране ректора и проректора универзитета у Солуну, по претпоставци ККВИ, такође због политичке кризе у Грчкој.⁶⁷⁰ Упркос томе што је размена универзитетских професора била значајно отежана након 1965. године, како због потребе за сталним ургенцијама код грчке стране, тако и због врло мало слободних термина којима су располагали југословенски професори, неколико посета ипак је остварено, а најзапаженији током 1965. и 1966. године били су долазак и предавање Никоса Каравозаракиса, реномираног хирурга, некадашњег ректора и професора Медицинског факултета у Солуну, затим Никоса Зисијадиса, професора Правног факултета у Атине, као и Кириакоса Захоса, директора Геолошког завода Грчке, професора атинског универзитета и светски признатог геолога.⁶⁷¹

Када се сагледа најразвијенији аспект просветно-научне сарадње између Југославије и Грчке – универзитетске везе – може се закључити да, у поређењу са неким другим земљама са којима је Југославија остваривала овај вид сарадње, размене није било много, али је она у односима са Грчком била на веома високом нивоу.

Укупан биланс научно-просветне сарадње између Југославије и Грчке, могао би се, међутим, до краја периода који обрађујемо најпрецизније описати речима којима је још на почецима успостављања југословенско-грчких научних веза председник Академијског савета Синиша Станковић коментарисао иницијативу за научну сарадњу две земље као „само изражену жељу, која остаје чисто платонска“, инсистирајући да се

⁶⁶⁸ У извештају о раду у 1964. години ККВИ наводи да су на основу Програма културне сарадње три универзитетска професора посетила грчке универзитете, док Грци нису слали своје професоре. Наредне, 1965. године, по Програму је договорена посета Универзитету у Скопљу од стране ректора и проректора Универзитета у Солуну. Ова посета је, међутим, отказана у последњем тренутку, по претпоставци ККВИ, због политичке кризе у Грчкој (АЈ-559-363, Допис ректора Универзитета у Скопљу Комисији за КВИ, 17. мај 1965)

⁶⁶⁹ АЈ-559-317, Извештај о раду ККВИ за 1964. годину.

⁶⁷⁰ АЈ-559-363, Допис ректора Универзитета у Скопљу Комисији за КВИ, 13. мај 1965; АЈ-559-566, *Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu*, 6.

⁶⁷¹ АЈ-559-458, Допис декана Рударско-технолошког факултета Комисији за КВИ, 7. април 1966.

идеје и жеље конкретизују, као би могле бити остварене.⁶⁷² У клими међународне политике у којој је интерес за међусобном сарадњом између Југославије и Грчке имао успоне и падове, највећи домети и најтрајнији резултати постигнути су у оквиру универзитетске сарадње, док су остали аспекти научне и просветне сарадње остајали недовољно развијени у односу на амбициозне планове и уговоре између две земље.

⁶⁷² АЈ-55-6-33, Стенографски записник са XX редовног заседања академијског савета, 29. и 30. октобар 1954. године.

4.2. СТУДЕНТСКЕ СТИПЕНДИЈЕ И СТРУЧНА УСАВРШАВАЊА

Након првих реализованих планова на пољу културне сарадње, који су се углавном кретали у оквирима музичко-сценске, ликовне и филмске уметности, у оквиру Комисије за културне везе дошло се до становишта да је за боље разумевање југословенске и грчке стварности неопходна и размена студената. Како се наводи у једном извештају након посете Валенчака Грчкој 1953. године, „требало би форсирати размену студената, односно стипендиста, чиме би обезбедили нашим студентима да дубље уђу у проблематику Грчке која је упркос близине (географске) још увек доста нејасна нашој јавности“.⁶⁷³

Са друге стране, иако начелно истог става, грчка влада је током педесетих година повремено успоравала реципрочну размену студената и стипендија за специјализацију из, како се наводи у извештајима југословенске амбасаде, финансијских разлога, док се као један од разлога неретко наводи и страх од југословенског утицаја у Грчкој.⁶⁷⁴ Тако, у једном од извештаја ДСИП-а из 1956. године стоји: „Колико се грчки кругови боје нашег утицаја јасно показује и пример стипендија. Грчки МИП је на време био обавештен о свим условима, али до реализације још ни до данас није дошло, тј. скоро после осмомесечне преписке. Колико се могло сазнати са стране, одобрење задржава управо грчко Министарство иностраних послова“.⁶⁷⁵

За слање југословенских студената и специјализаната на студије и усавршавање у иностранство, ККВИ је готово искључиво користила стипендије које је добијала од страних влада, институција или организација, којима је располагала на основу уговора или реципроцитета, док је о свом трошку студенте слала у иностранство само изузетно, када би на располагању остало средстава за те сврхе.⁶⁷⁶ Стипендије грчке владе биле су намењене махом за млађи научни и стручни кадар са универзитета, научних института и сличних институција. За стране стипендије са мање од пет стипендијских места, где је спадала и Грчка, ККВИ није расписивала јавни конкурс,⁶⁷⁷ већ се обраћала директно републичким саветима за просвету да предложи кандидате. На основу обавештења које је ККВИ слала овим саветима, видимо да се кандидати за коришћење грчких стипендија нису збрајали, рангирани и бирали савезно, већ на републичком нивоу, након расподеле стипендија по републикама.⁶⁷⁸

Савети за просвету су у већини случајева формирали посебне комисије за одабир кандидата, састављене од стручних и научних радника са универзитета и научних институција. Код разматрања молби кандидата, у обзир су узимани различити фактори:

⁶⁷³ АЈ-559-17а, *Valenčak: godišnji izveštaj za 1953. godinu*, 2.

⁶⁷⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 32, а.ј. 4.

⁶⁷⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 41670.

⁶⁷⁶ АЈ-559-33а, *Izveštaj o radu Komisije za kulturne veze sa inostranstvom za prvo polugodište 1954. g.*, 13.

⁶⁷⁷ За стипендије преко 5 стипендијских места, Комисија је расписивала јавни конкурс у дневним листовима 6 месеци пре рока који је одређен као почетак стипендије. Кандидати су достављали молбу и документацију свом републичком савету за просвету, док су савети предлагали Комисији одређен број кандидата по редоследу приоритета. На основу броја стипендијских места који је додељен дотичној републици, Комисија би одабирала кандидате са листе, углавном по наведеном редоследу. Савети су унапред обавештавани о томе колики им број стипендија припада, а распоред по републикама (кључ) вршио се у Комисији на основу обима, потреба и тока културног развоја у појединим републикама, с тим да су у општој расподели увек биле заступљене све републике (АЈ-559-50а)

⁶⁷⁸ АЈ-559-67, Стипендије страних влада за 1956/57: Грчка – дописи ККВИ републичким саветима за просвету.

стручни капацитет, дотадашњи успеси, перспектива развоја, сврсисходност специјализације и вероватност потпуног коришћења потенцијала стипендије. Осим стручних, разматрани су и социјални елементи попут личне биографије, социјалног порекла и политичке активности. Након одабира од стране ККВИ, кандидати су предлагани грчкој страни и морали су бити коначно прихваћени од грчких власти.

Промене у вези са улогама институција у реализацији стипендија унете су закључком СИБ-а од јуна 1966. године којим је одлучено да се служба за стипендирање страних држављана обједини под Савезним заводом за међународну техничку сарадњу (ЗАМТЕС). Поред послова око стипендирања и школовања страних држављана на редовним студијама, овим закључком предвиђено је да се Савезни завод за међународну техничку сарадњу стара и о реализацији конкретних обавеза које органи федерације преузму међудржавним уговором у односу на стране студенте који се школују о свом трошку или из других извора. Обједињавање служби за стипендирање страних студената обухватало је како редовне, тако и постдипломске студије. Обједињавање ове службе код Савезног завода није подразумевало право и ингеренцију Завода над средствима, већ само вршење сервисне службе око стипендирања страних студената, док је за питања школовања страних држављана и даље Савет предлагао политику стипендирања и вршио потребну координацију.⁶⁷⁹

Југословенски стипендисти, а посебно специјалисти на стручном усавршавању, цењени су у страним земљама као вредни и талентовани кандидати. Стипендисти су били у обавези да на свака три месеца Комисији шаљу извештај о свом животу и раду у иностранству, као и опширан писмени извештај при повратку. Из тих извештаја сазнајемо о проблемима живота, условима рада, организацији стипендирања, односу према стипендистима у страним земљама, и слично. Како су износи стипендија покривали углавном само основне животне трошкове (стан и храна), ККВИ је неретко југословенским држављанима на стипендијама у иностранству исплаћивала додатну месечну помоћ.⁶⁸⁰

Грчка страна обезбеђивала је југословенским стипендистима месечну стипендију од 3500 драхми, бесплатну специјализацију, бесплатну здравствену заштиту, као и једнократну помоћ од 500 драхми за куповину књига, док је ККВИ додељивала стипендистима још око 300 драхми једнократне помоћи за пут.⁶⁸¹ Све до друге половине шездесетих година стипендија у овом износу могла је да обезбеди нормалне услове живота и рада стипендиста из Југославије. Међутим, у току 1966. трошкови живота у Грчкој знатно су порасли, те су стипендисти истицали потешкоће у односу на начин живота са сумом која је предвиђена за месечну исплату. По извештају стипендисте Растка Васића, „стипендија од 3500 драхми је за један доста скроман живот у Атини довољна, наравно под условом да се добро рачуна како се троши. Извесне тешкоће ће нам свакако представљати путеви у унутрашњост без којих специјализација не би била потпуна и који изискују приличне материјалне трошкове.“⁶⁸² О истом проблему у извештајима Комисији писала је и корисница стипендије грчке владе Ксенија Марицки Гађански: „(...)стипендија сада већ други месец касни по две-три недеље. То је веома непријатно јер смо приморани да се задужујемо, што није нимало лако у страниј земљи.

⁶⁷⁹ АЈ-559-493, *Преношење послова стипендирања на ЗАМТЕС*, 27. I 1967.

⁶⁸⁰ АЈ-559-33а, *Студије и специјализације у иностранству* (171-179).

⁶⁸¹ АЈ-559-502, Допис ККВИ југословенским кандидатима о условима стипендије које додељује грчка влада, 15. септембар 1966.

⁶⁸² АЈ-559-502, Извештај Растка Васића Комисији за КВИ током студијског боравка у Грчкој, Атина, 2. март 1966.

Другови из наше амбасаде показују интересовање и раумевање за наше проблеме, али у финансијском погледу не могу да нам помогну. Како две трећине целокупног износа једне стипендије мени одлази на подмиривање само трошкова становања, после издатака за храну и превоз у граду, остаје ми веома мало (...) Како ни ја, ни остали другови, нисмо дошли с уверењем да ћемо имати таквих новчаних главобоља, изненадна и стална брига да се састави крај с крајем представља посебну запреку у раду због кога смо у ствари овде. Један од саставних елемената нашег студијског боравка је и обилажење и упознавање споменика класичне Грчке, како на копну тако и на острвима. Под овим условима, међутим, то ће бити тешко оствариво.“⁶⁸³

За стипендије које је Грчкој додељивала Комисија за културне везе са иностранством грчки студенти су конкурисали и информације прибављали преко југословенске амбасаде у Атини или конзулата у Солуну. Поред тога, значајан број студената из Грчке у Југославији чинили су студенти опредељени за студирање о сопственом трошку, који су молбе за студије у Југославији такође подносили преко југословенских дипломатских представништава у Грчкој. Од првих размена стипендиста 1954. године, Југославија је Грчкој током педесетих година стављала на располагање у просеку две стипендије годишње, док је на основу програма сарадње током шездесетих година број стипендија порастао на четири, у укупном трајању од 40 месеци у једној школској години (уз могућност да се стипендије „поделе“ и користе и у краћем трајању, али не мање од три месеца). Грчким кандидатима била је обезбеђена стипендија у износу од 110.000 динара месечно, бесплатна специјализација и бесплатна здравствена заштита. Југословенска страна сносила је и трошкове додатних путовања у Југославији, када је путовање било везано за извршење програма специјализације.⁶⁸⁴

Прва размена стипендија између Грчке и Југославије везана је за иницијативу развоја сарадње у оквиру Балканског пакта и, у ширем смислу, за општу позицију Југославије према Западу у првој половини педесетих година. Како стоји у извештају ККВИ за 1954. годину, стипендије за Грчку и Турску нису формиране на бази реципроцитета, већ „на основу посебних препорука“, што, заједно са другим показатељима, усмерава на закључак о политичком карактеру циљева иницирања ове размене.⁶⁸⁵

Грчкој влади Југославија је за школску 1953/54. годину ставила на располагање две специјалистичке стипендије (понуђене дописом преко Амбасаде у Атини) од којих ниједна није искоришћена, а те године није било ни југословенских стипендиста у Грчкој.⁶⁸⁶ ККВИ је Грчкој понудила две стипендије и наредне, 1954. године, од којих је коришћена једна, за студије на Ветеринарском факултету у Београду. Тако, у марту 1954. у Београд је дошао први грчки стипендиста, Сотериос Афандис. Специјализацију на Ветеринарском факултету из области микробиологије похађао је десет месеци, до новембра 1954. године. У току трајања стипендије Афандис је био и у двонедељној посети Загребу, а у свом коначном извештају Комисији овај стипендиста истакао је да боравком изузетно задовољан, те да му је стипендија била веома корисна.⁶⁸⁷ Исте године

⁶⁸³ АЈ-559-502, Извештај Ксеније Марицки Гађански Комисији за КВИ о студијском боравку у Грчкој, 13. фебруар 1966.

⁶⁸⁴ АЈ-559-566, *Informacija o saradnji između SFR Jugoslavije i Grčke na polju stipendija*, 16. III 1967.

⁶⁸⁵ АЈ-559-33а, *Stipendije stranim državljanima*, 16.

⁶⁸⁶ АЈ-559-17, Непотписана белешка о културним везама са Грчком 1953. године.

⁶⁸⁷ АЈ-559-33а, Месени извештаји о раду ККВИ за 1954. годину (март, април, септембар, новембар).

Југославија је Грчкој предложила и размену студената основних студија, што није прихваћено.⁶⁸⁸

Прва специјалистичка стипендија коју је Грчка ставила на располагање југословенским држављанима помиње се у извештају ККВИ за школску 1954/1955. годину, али она није искоришћена. Наредне, школске 1955/56. године, са југословенске стране Грчкој је додељена једна стипендија од 12 месеци (180.000 динара), док је грчка влада за исти период југословенским кандидатима доделила две стипендије од по 10 месеци (као одговор на раније стипендије које је Југославија додељивала Грчкој), у износу од 3600 драхми месечно, а ККВИ је у овом периоду стипендисте у Грчкој помагала са још 1000 драхми месечно.⁶⁸⁹ Једна од две десетомесечне грчке стипендије подељена је на једну од пет месеци и две од по два и по месеца. Корисници ових стипендија били су Радослав Катичић⁶⁹⁰ (грчки језик, 10 месеци), Божидар Ферјанчић⁶⁹¹ (византологија, 5 месеци), Десанка Милошевић Скочајић, (историја уметности, два и по месеца) и Миливоје Величковић (археологија, два и по месеца).⁶⁹²

Старославенски институт у Загребу предложио је за стипендију Радослава Катичића како би се усавршавао у области византологије која није постојала као катедра на Загребачком свеучилишту, а сам институт није имао стручњака за ту област. Област интересовања и научни радови који су препоручили Катичића за стипендију били су *Улога Охрида у средњовековној грчкој књижевности и култури* и *Богумилство у западној Македонији у светлу грчких извора*. Југословенска амбасада у Атини препоручила је кандидату да за средњовековну и савремену књижевност прати курсеве професора Зораса, Стаматакоса и Вурвериса а за класичну књижевност професора Кореса. Десетомесечна стипендија накнадно је продужена за још три, па је Катанчић на стипендији у Атини боравио од октобра 1956. до новембра 1957. Ферјанчићу су за студије византологије препоручени курсеви историје Византије професора Закинтиоса и византијске књижевности професора Томадакиса, као и кратак боравак у Солуну и обилазак византијских споменика. Десанка Милошевић Скочајић и Миливоје Величковић, као кустоси Народног музеја, послати су на проучавање споменика, а преко југословенске амбасаде препоручен им је контакт са професором археологије Спиридоном Маринатосом. Како стипендија коју је Грчка доделила Југославији за 1954/55 није искоришћена, на осмомесечну специјализацију је накнадно, током 1956. године, послата и Ерика Михевц, асистент на семинару за класични грчки језик Универзитета у Љубљани. Како се интересовала за грчку књижевност пост-класичног периода, препоручена је за курсеве професора Томадакиса.⁶⁹³

Половином децембра 1955. у Југославију је као стипендиста ККВИ стигао Јоанис Картасис, инжењер шумарства. Шестомесечни план рада на специјализацији за експлоатацију шумског дрвећа и узгој слатководне рибе спроведен је на Шумарском факултету у Београду, након чега је почетком јануара пошао на терен, на практичан рад

⁶⁸⁸ АЈ-559-33а, *Stipendije stranim državljanima u Jugoslaviji, 1954.*

⁶⁸⁹ АЈ-559-70а, *Predlog budžeta za 1956. godinu i obrazloženja.*

⁶⁹⁰ Радослав Катичић, лингвиста, класични филолог и културолог, члан ХАЗУ. Након дипломирања 1954. године, прве радове писао је у области класичног грчког језика и византолошких студија. У каснијем раду бавио се, између осталог, обимним истраживањима из области европских и неевропских књижевности (старогрчка, византијска, индијска књижевност).

⁶⁹¹ Божидар Ферјанчић, историчар, члан САНУ, шеф Катедре за византологију и директор Византолошког института.

⁶⁹² АЈ-559-50а, Годишњи извештаји ККВИ – стипендије грчке владе за школску 1955/56.

⁶⁹³ АЈ-559-67, Стипендије страних влада за 1956/57: Грчка.

организован у дрвним комбинатима у Краљеву и Крушевцу, те у заводу за рибарство у Београду и Љубљани. По завршетку специјализације, Министарство рада Грчке захвалило се свим установама које су стипендисти помогле у стручном усавршавању.⁶⁹⁴

До краја педесетих година, Југославија и Грчка додељивале су међусобно једну до три специјалистичке стипендије по школској години,⁶⁹⁵ међутим, са изузетком боравка једног југословенског класичног филолога у Грчкој, највећи број њих није реализован. У истом периоду, Грчка није користила поједине југословенске стипендије из финансијских разлога, како се не би обавезивала на реципроцитет.⁶⁹⁶

Након потписивања Споразума о културној сарадњи између Југославије и Грчке 1959. године, број међусобно додељених стипендија није се значајно мењао (две до три десетомесечне стипендије годишње), али је порасла заинтересованост кандидата и искоришћеност стипендија.

Током шездесетих година, за грчке стипендије са југословенске стране конкурисали су махом филолози, историчари и археолози. За корисника десетомесечне стипендије грчке владе за школску 1963/64. годину изабран је Момчило Марковић, сликар из Београда. Са коришћењем стипендије за стручно усавршавање почео је у октобру 1963. године. Боравак је користио за проучавање античке уметности и сликање, а преко атинске Академије за ликовне уметности омогућено му је да борави и у сликарском атељеу ове институције у Делфима. Иако је желео да се упозна са педагошким методама атинске Ликовне академије, није му дозвољено да посећује предавања. Током стипендије, Марковић је похађао и курсеве новогрчког језика намењене свим страним стипендистима у Грчкој, а крајем године обилазио је атеље појединих грчких ликовних уметника и упознао савремено грчко сликарство и вајарство.⁶⁹⁷

На основу расписаног конкурса грчке владе за академску 1964/65. годину, ККВИ је за кориснике десетомесечних стипендија изабрала Војислава Јовановића, асистента Филозофског факултета у Београду, Ивана Лесиака, академског вајара из Загреба и Милоја Васића, кустоса Народног музеја у Београду. Војислав Јовановић је стипендију користио за прикупљање грађе о византијској декоративној пластици од осмог до дванаестог века, истовремено радећи на својој докторској дисертацији и пратећи часове грчког језика. Иван Лесиак обилазио је атинске музеје, галерије и археолошке локалитете, радио у Атини, боравио у анексу Атинске ликовне академије на Родосу и Хидри, обилазио континенталну Грчку, да би на крају стипендије приредио изложбу својих рељефа у атинској галерији *Хилтон*.⁶⁹⁸ Милоје Васић радио је током стипендије превасходно у немачкој и француској археолошкој школи и прикупљао грађу како за своју докторску дисертацију, тако и за специјализацију коју је радио у Грчкој на тему грчке нумизматике.⁶⁹⁹ Накандно је за стипендију предложен и Младен Николанци, виши кустос археолошког музеја у Сплиту, а у Атини је на стручном усавршавању у области археологије боравила и Софија Којић, која је стипендију користила за истраживање

⁶⁹⁴ АЈ-559-50а, Годишњи извештаји ККВИ – грчки стипендисти у Југославији за 1955/56.

⁶⁹⁵ Поређење са другим земљама западне Европе: крајем педесетих година Југославија је и Грчкој и Француској додељивала по три стипендије. Од школске 1951/1952. године, закључно са школском 1957/58. годином, југословенске стипендије користило је 228 студената из 35 земаља, од чега је из гз Грчке преко ККВИ у Југославији боравило троје стипендиста (АЈ, 559, 91а)

⁶⁹⁶ АЈ-559-91а, Културне везе са иностранством за 1957. годину: Грчка.

⁶⁹⁷ АЈ-559-405, Извештај Момчила Марковића о раду у Грчкој, 5. јануар 1964.

⁶⁹⁸ АЈ-559-464, Извештај Ивана Лесиака о боравку у Грчкој, 7. август 1965.

⁶⁹⁹ АЈ-559-464, Извештај Милоја Васића о боравку у Грчкој, 3. март 1965.

трачких култова и упоређивање трачког материјала са југословенске територије са оним из Грчке, те шире објашњење Сабазијеве заједнице у Пироту, а из овог истраживања настао је рад *Сабазијев тијас у Пироту*.⁷⁰⁰

Наредне, 1965/66. године, за кориснике стипендије грчке владе одабрани су Александрина Цермановић Кузмановић, доцент на катедри за археологију Филозофског факултета у Београду, Драгослав Срејовић, асистент на истој катедри, Растко Васић, магистаранд на Факултету примењених уметности, Ксенија Марицки Гађански, класични филолог, докторанд на Филозофском факултету у Београду и Григорије Гировски, виолиниста из Скопља. Александрина Цермановић Кузмановић је у току стипендије обишла готово све значајније музеје и археолошке локалитете у Грчкој. Значај њеног боравка огледа се у томе што јој је била доступна необјављена археолошка грађа, слабо позната и у стручној археолошкој литератури, а као резултат истраживања приказано је поређење грчког архајског материјала са материјалом из истог периода који је импортован на југословенске просторе.⁷⁰¹ Растко Васић је искористио стипендију да допуни своју магистарску тезу *О илирском накиту Босне и Србије* и поршири знања о осталим проблемима веза Грка и Илира.⁷⁰² Ксенија Марицки Гађански је у током свог боравка у Грчкој изучавала новогрчки језик, књижевност и културу, и припремала материјал за докторску дисертацију. Истовремено је, захваљујући препоруци свог професора академика Милана Будимира, пратила часове новогрчког код чувеног лингвисте, професора атинског универзитета Курмилиса и његових асистената Бабињотиса и Мандилараса.⁷⁰³

У обавештењу које је ККВИ послала Амбасади у Атини наводи се да су за стипендисије грчке владе за 1966/67. годину одређени Загорка Расколкоска Николовска, (3 месеца, Археолошки музеј у Скопљу), Гордана Томашевић (5 месеци), Мустафа Фестић (5 месеци), Чедомир Марковић (5 месеци), Раде Михалчић (7 месеци), Оливера Марковић (4 месеца), Зора Давидовић (3 месеца), Боривој Човић (3 месеца) и Мирјана Кнежевић (Византолошки институт у Београду, 5 месеци).⁷⁰⁴ Поједини од наведених стипендиста налазили су се у Грчкој за време успоставе Војне хунте. Њихова различита искуства са новим системом приказана су у поглављу *Војна хунта и прекид културне сарадње*.

Слична структура специјализаната (историчари, филолози) пријављивала се током шездесетих година и са грчке стране за југословенске стипендије, уз тек понеког стипендисту из области природних или техничких наука. Један од првих стипендиста из Грчке у Југославији након потписивања Споразума о културној сарадњи био је Јоанис Пападрианос, историчар из Солуна који се бавио изучавањем односа Византије и Јужних Словена у средњем веку. Како Грчка није у целости користила своју квоту за стипендије у Југославији, Пападрианос је на име неискоришћених стипендија боравио у Југославији у континуитету од 1961. до 1965. године, пишући у том периоду докторску дисертацију

⁷⁰⁰ АЈ-559-405, Извештај Софије Којић о боравку у Грчкој, без датума.

⁷⁰¹ Како у свом извештају ККВИ Цермановић-Кузмановић наводи да путовања нису била планирана по програму стипендије и да им за то нису уплаћиване надокнаде, претпоставка је да је путовала о сопственом трошку (АЈ-559-502, Извештај Александрине Цермановић-Кузмановић о боравку у Грчкој, 23. април 1966)

⁷⁰² Растко Васић, сарадник Археолошког института САНУ, докторирао је након стипендије у Грчкој са темом *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*.

⁷⁰³ Ксенија Марицки Гађански своју докторску дисертацију са темом *Хеленска глотологија пре Аристотела* одбранила је 1972. године, а у области хеленистике значајно је допринела, између осталог, и као један од првих преводаца са новогрчког језика.

⁷⁰⁴ АЈ-559-502, Допис ККВИ југословенској амбасади у Атини, 18. октобар 1966.

на катедри за византологију Филозофског факултета у Београду, под менторством професора Острогорског. Поред редовне финансијске подршке за све време боравка, од стране ККВИ омогућено му је и да за потребе израде тезе обиђе велики број југословенских градова.⁷⁰⁵ Школске 1961/62. године у Југославији је као стипендиста боравио и филолог Христос Гувис. Како за трећу стипендију те године није било више пријављених кандидата из Грчке, она је остала неискоришћена. Недовољна обавештеност у Грчкој о југословенским стипендијама приписана је, између осталог, и слабој промоцији истих од стране југословенске амбасаде и конзулата.⁷⁰⁶

У школској 1964/65. години за кориснике стипендија одабрани су Георгиос Гриниос, историчар који је петомесечну специјализацију на тему Првог балканског савеза радио на Филозофском и Правном факултету у Београду, затим Јоанис Тарнаридис, са специјализацијом на Филолошком факултету у Београду, као и Ирина Самара, корисница десетомесечне специјализације на Стоматолошком факултету у Београду.⁷⁰⁷

На предлог грчке владе, а у складу са Програмом културне сарадње за 1965/66, ККВИ је доделила стипендије за студијски боравак у Југославији историчарима Јоанису Анастасиадису, Панајотису Јанакопулосу и Павлосу Папаевангелосу. План специјализације сва три кандидата био је да раде на својим дисертацијама уз помоћ професора Острогорског и осталих сарадника Византолошког института и Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Тромесечна стипендија за специјализацију из области споменика културе 17. и 18. века припала је исте године и археологу Канто Фатуру, којој су током коришћења стипендије омогућене консултације са професором Војиславом Ђурићем и организован студијски боравак у Савезном заводу за заштиту споменика културе.⁷⁰⁸

У школској 1966/67. години једногодишња стипендија додељена је још једном историчару Јоанису Анастасиадису, који је овај пут боравак користио за усавршавање српско-хрватског језика на Институту за стране језике у Београду.⁷⁰⁹

За школску 1965/66 и 1966/67. годину југословенска стране је Грчкој ставила на располагање и по две стипендије за редовне студије за изучавање једног од југословенских језика. Сврха ових стипендија била је оспособљавање грчких преводилаца за превођење југословенске литературе, међутим, због слабог интересовања, остале су неискоришћене.⁷¹⁰

Поред не тако великог броја корисника југословенских стипендија, током педесетих и шездесетих година значајан број студената из Грчке боравио је у Југославији на редовним студијама о сопственом трошку,⁷¹¹ а интересовање грчких студената за

⁷⁰⁵ АЈ-559-440, Допис професора Острогорског Комисији за КВИ, 7. април 1963.

⁷⁰⁶ АЈ-559-200, Допис ДСИП-а Комисији за КВИ, 28. септембар 1961.

⁷⁰⁷ АЈ-559-440, Специјализације школске 1965/66: Грчка.

⁷⁰⁸ Исто.

⁷⁰⁹ АЈ-559-471, Информација о страним специјализантима у Југославији 1966. године.

⁷¹⁰ АЈ-559-566, *Pregled realizacije Programa kulturne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1965. i 1966. godinu.*

⁷¹¹ Током педесетих и шездесетих година европским земљама додељиване су са југословенске стране само стипендије за специјалистичке студије, док су стипендије за редовне студије у највећем броју случајева стављане на располагање земљама Азије и Африке (АЈ-142-43, Савез студената Југославије: извештај о страним студентима од 1951. до 1958. године)

студирање у Југославији расло је континуирано у годинама након отопљавања односа између Југославије и Грчке. Тако, у извештају југословенског конзулата у Грчкој из 1957. године, ургира се да се што пре доставе решења о молбама за студирање у Југославији, „којих је све више“, ⁷¹² а исте године ДСИП је изнео мишљење да би квоту за студије о сопственом трошку за грчке студенте требало повећати са тадашњих 10 на много више, на основу чега је број отворених места повећан на 30. ⁷¹³ Међу страним студенатима који су сами финансирали своје студије, током педесетих година Грци су по бројности били на трећем месту, након студената из Бугарске и Италије, а заинтересованост грчких студената је била највећа за Филозофски, Филолошки, Медицински, Стоматолошки и Електротехнички факултет Универзитета у Београду, затим за Фармацеустки, Технички и Филозофски факултет Универзитета у Загребу, као и за Технички факултет у Скопљу. ⁷¹⁴ Проблеми са којима се ККВИ суочавала у вези са студентима на студијама о сопственом трошку тицали су се здравствене заштите, смештаја у домовима, као и припремне наставе за факултете и учења језика. Да би студент добио одобрење за студије у Југославији, претходно је морао да пошаље своја средњошколска документа, препис и превод дипломе, као и кратку школску биографију са назнаком дужине претходног школовања и сажетог програма појединих предмета. Студент који би добио одговор факултета или Комисије за еквиваленцију да су приложена документа довољна за упис, подносио би југословенском представништву у Грчкој потврду о средствима за издржавање у току студија, ⁷¹⁵ као и потврду добијену од југословенских школских власти, те је на бази тога издавана виза за студије. ⁷¹⁶ У извештајима ККВИ као један од већих проблема по питању студирања о сопственом трошку помиње се не тако ретка пракса да странци који се пријаве за студирање у Југославији и добију одобрење, на крају одустану и не појаве се. ⁷¹⁷

Преглед размене стипендиста између Југославије и Грчке током педесетих, а поготово шездесетих година, као и чињеница да током реализације сарадње није било озбиљнијих препрека, говоре о томе да су овај вид размене обе стране сматрале пољем где је најлакше и најбезбденије могуће манифестовати дух пријатељства и сарадње, без обзира на текуће прилике у односима између две земље. Такође, избор области специјализације са обе стране (грчки стипендисти у Југославији показивали су интересовање за усавршавање у областима средњовековне историје, византијске уметности, историје Словена, а мањим делом за медицину, ветерину и друго, а слично је било и усмерење југословенских стипендиста у Грчкој – као што је приказано, радило се махом о специјализацијама у области филологије, византологије и уметности) говори да опредељење кандидата није политички усмеравано нити мотивисано тренутним

⁷¹² ДА МСП РА, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 44717.

⁷¹³ ДА МСП РС, ПА, 1957, ф. 32, а.ј. 4.

⁷¹⁴ АЈ-559-70а, Извештај о страним студентима у земљи 1955-1957.

⁷¹⁵ Без обзира на то што су студенти били у обавези да приложе потврду о средствима за издржавање приликом пријаве за визу, материјални статус студената који су студирали о властитом трошку касније се ипак јављао као проблем у великом броју случајева (АЈ-559-349, Допис Београдског универзитета ККВИ: *Студенти страног држављанства који не уживају југословенску стипендију и њихови проблеми*)

⁷¹⁶ Исто.

⁷¹⁷ Ова појава је била посебно упадљива са студентима из Грчке током 1958. године. Након што је на предлог ДСИП-а повећана квота за студије студената из Грчке о сопственом трошку са 10 на 30, југословенски конзулат у Солуну примио је преко 50 молби грчких студената за студије о властитом трошку, од којих је позитивно одговорено на њих 30, са обезбеђеним местима у домовима. Ипак, на почетку јесењег семестра на југословенским универзитетима појавило се тек неколико од укупног броја пријављених грчких студената (АЈ-559-116а)

приликама, већ да је произлазило из стварних стручних потреба које су се могле реализовати само кроз сарадњу две земље.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И СПОРНА ПИТАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКО-ГРЧКИХ ОДНОСА

5.1. (ЗЛО)УПОТРЕБА КУЛТУРЕ И МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ

Средства културне политике коришћена су како за приближавање, тако и за заостравање односа између Југославије и Грчке, а ова могућност двојаке употребе културе била је нарочито изражена у третирању македонског питања. Издавање историјских и географских књига, уџбеника, „научних“ студија, деловање појединих научних института и организација, ангажованост интелектуалаца, утицај на националну свест и идентитет славомакедонског становништва у грчкој и питање слободне употребе македонског језика били су само неки од начина на које је македонско питање третирано кроз средства културне политике. Центри из којих се водио овај тихи, али повремено и врло интензиван културно-политички рат били су Скопље и Солун, при чему су Београд и Атина неретко накнадно санирани међусобне последице активности скопских и солунских институција и организација. У односима две земље стално је лебдело и питање да ли су централне власти биле унапред упућене у ове потезе, те су они прећутно одобрени, или су се неки од њих одигравали, како је неретко представљано, на иницијативу локалних институција, а мимо знања Београда и Атине.

Сложеност македонског питања у југословенско-грчким односима манифестовала се посебно упадљиво у начину на који су обрађиване историјске теме на обе стране, те у начелном приступу овом питању унутар историјске науке, најпре у скопским и солунским научним институцијама. Након грађанског рата у Грчкој и периода антисловенства и антикомунизма који је у свом раду и активностима прошло солунско Друштво за македонске студије као доносилац смерница у токовима историје и сродних наука у северним крајевима земље,⁷¹⁸ у фокус интересовања грчке историографије долази период *Борбе за Македонију* (1904–1908), као последица потребе јачања националног елана и потврде суверенитета.

Истовремено, у епицентру историографских истраживања на која је било усмерено научно интересовање у НР Македонији налазила се пре свега македонска борба за време окупације и грађанског рата, односно четрдесете године 20. века, да би реорганизацијом Института за националну историју у Скопљу, уз одељење за историју НОБ-а почела да раде и одељења средњовековне и новије македонске историје.⁷¹⁹ Организациони проблеми са којима се суочавао македонски Институт за националну историју резултирали су преузимањем једног дела задатака овог Института од стране Удружења избеглица из Егејске Македоније, те је тако 1951. године у издању овог Удружења изашла књига *Егејска Македонија* Христа Андоновског, а у издању Института исте године изашло је заједничко издање више аутора (Данчо Зографски, Горги Абациев, Атанас Митрев, Михајло Керамитчиев) под насловом *Егејска Македонија во нашата национална историја*. Оба издања остала су без реакције и осврта од стране Друштва за македонске студије.⁷²⁰

Нове околности донела је 1953. година и обележавање педесетогодишњице Илинденског устанка. Том приликом у Скопљу је отворена специјална изложба *Илинден*, у оквиру које је на средини главне сале била изложена и велика рељефна географска карта. Под називом *Националне границе Народне Републике Македоније*, карта је

⁷¹⁸ Друштво за македонске студије основано је 1939. године са циљем да “истражује све теме које се тичу македонског народа и македонских земаља, са пажњом усмереном на сакупљање, пописивање, очување, изучавање, и објављивање лингвистичких, етнологских, историјских и археолошких материјала и народне уметности“ (К. Катсάνος, *Βελιγράδι–Σκοπία као Θεσσαλονίκη–Αθήνα για τη Македонија*, р. 9)

⁷¹⁹ Исто, рр. 9–19.

⁷²⁰ Исто, рр. 18–19.

приказивала границе које су обухватале целу северну Грчку од реке Нестес до планине Олимп, укључујући и острво Тасос. Карта је изазвала запрепашћење свих конзула који су били позвани на отварање, док је грчки конзул напустио изложбу. Три месеца касније наслов карте је измењен у *Националне границе Македоније*, но уцртане границе остале су исте, а изложба је у међувремену претворена у стални Национални музеј које су власти приказивале многобројним гостима.⁷²¹ Овај догађај, са грчке стране оцењен као антигрчка пропаганда и дипломатски скандал, пропраћен је бројним реакцијама грчке штампе и дипломатије, док је југословенска страна сматрала да се ради о карти са историјским значајем, која приказује Македонију у њеним етничким границама за време Илинденског устанка.⁷²²

Наредне, 1954. године, грчка и југословенска дипломатија бавиле су се новим скопским и солунским издањима – Друштво за македонске студије издало је књигу *То Македоникó ζήτημα και η Σοβιετική Πολιτική* (Македонско питање и совјетска политика),⁷²³ као и књигу *The Macedonian Controversy* професора Зотијадеса,⁷²⁴ док је исте године из штампе изашла књига Томе Томовског *Документи о Македонији из бечких архива 1879-1903*,⁷²⁵ а Институт за националну историју издао је *Около прашањето на македонското национално малцинство во Грција* групе аутора (Митрев, Влахов, Лазар Мојсов, Сопов, Пејов).⁷²⁶ Ипак, повлачење овог издања Института као и гашење листа *Глас на Егејците*,

⁷²¹ Изложба је показана и грчким археолозима Пападимитру и Пелеканидесу који су у Југосалвију дошли на службени позив. Посета музеју изазвала је њихове бурне реакције (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 418835)

⁷²² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 28, 44972; К. Κατσάνος, *Βελιγράδι–Σкоπία као Θεσσαλονίκη–Αθήνα για τη Μαкеδονία*, р. 23-24.

⁷²³ Према извештају југословенског конзула Поповића ДСИП-у из 1954. године, аутор књиге, Христофорос Налцас, Југославију третира као средство у совјетској политици продирања на Егеј, док се у предговору износе претензије на „чисто Грчку“ северну Македонију и изражава нада да ће велике силе ревидирати неправедно одређене северне границе Грчке. Како је књига издата у Друштву за македонске студије које је уживало заштиту и подршку власти, југословенски конзул је због овог инцидента посетио грчке званичнике, добивши уобичјаен одговор да грчке власти нису знале за књигу и да ће предузети потребне мере (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 26, 414060). По тумачењу како југословенског конзула, тако и амбасаде, ове књиге, као и напади у штампи, појавили су се у скоро исто време када је кипарско питање оцењивано пред ОУН, те је требало да послужи као „противаргумент евентуалног захтева за признавање права македонској мањини“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 29, 417043)

⁷²⁴ Према извештају коју је о издавању ове књиге ДСИП-у упутио југословенски конзул у Солуну Богољуб Поповић, „Македонски дом студија“ (Друштво за македонске науке, Ј.М) је приватна организација која ужива подршку државе, и публикације издаје са одобрењем власти. У књизи се заступа теза да за Грчку не постоји проблем славомакедонске мањине, негира се македонска нација, а стварање НР Македоније се критикује као „Титова политика укључења Егејске и Пиринске Македоније у оквире граница ФНРЈ“. Новину у овој књизи у односу на дотадашње ставове грчке владе чинило је, према оцени конзула, то што се „ипак признаје постојање 82.000 Македонаца“, те да мањина представља 2% становништва у Грчкој, док за коначно решење овог питања аутор предлаже принудну размену становништва, али се у књизи не предлаже са којим становништвом би се вршила размена, с обзиром на то да се у званичној грчкој статистици не наводи грчка мањина у Југославији (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, а.ј. 8)

⁷²⁵ Грчка штампа (лист *Македонија*) је негативно одреаговала на излазак ове књиге из штампе, уз коментар да је македонски историчар „учинио Грцима услугу доказавши компактност грчког становништва у Скопљу и Крушеву, и истовремено оборивши тврдње о постојању засебне македонске нације“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 27, а.ј. 2)

⁷²⁶ Издавање ове књиге негативно је пропраћено у грчкој штампи, те је чланак у листу *Македонија* од 12. новембра 1954. године довео у питање искреност пријатељства Југославије и Грчке, а истог дана је председник Комитета за историју Балкана Друштва за македонске студије, Василис Лаурдас, најавио

који су се поклопили са првом посетом Тита Грчкој исте године, на јасан су начин показали намеру југословенског руководства да заштити југословенско-грчке односе.⁷²⁷

Протест грчког амбасадора 1955. године изазвала је и књига Наума Пејова *Постоји ли или не македонско питање у Грчкој*, у којој је изражено уверење да ће „неослобођени делови Македоније ускоро бити присаједињени НР Македонији“, затим књига Лазара Мојсова, члана ЦКСК Македоније, *Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција: еден поглед врз опсежната документација*, у којој се, по наводима грчког амбасадора у ноти упућеној југословенском МИП-у, предлаже да се за питање југословенске мањине у Грчкој решење нађе уговорним признавањем права националне мањине Југословенима, те збирка песама *На Грамосу* посланика Шопова, у којој се тврди да ће се „једнога дана исправити неправда која је нанета мртвима и да ће Македонија бити ослобођена“.⁷²⁸

Након повлачења књиге Лазара Мојсова и гашења листа *Глас на Егејците*, делимично попуштање напетости од средине педестих година било је уочљиво и са грчке стране. По извештају југословенске амбасаде у Атини из фебруара 1957. године, избегличка удружења у Солуну више нису била толико активна, а Друштво за македонске студије, као и Институт за проучавање Балканског полуострва, такође су у својој активности направили бар привидну трансформацију – са оперативно-активне политичке делатности прешло се на афирмацију ових установа, нарочито Института, у научно тело које се бави изучавањем различитих балканских питања и проблема. Ипак, смањена оштрина и активност нису значиле одступање од грчког става према македонском питању. Генерални секретар Друштва за македонске студије, Налцас, истакао је у једном говору да је њихов циљ, између осталог, „да допринесу побољшању и стварању пријатељских односа са северним суседима, али да је потребно да они – суседи, покажу разумевање за грчки став и одбаце користољубиве циљеве, које желе да остваре преко непостојећег македонског питања“.⁷²⁹ ЕРЕ, односно Караманлис је, према оцени југословенског конзулата у Солуну, потпомагао настојања северногрчких националистичких кругова да од Солуна створе „тврђаву хеленизма“ за „одбрану од комунистичке опасности и славизма са севера“. Велики део интелектуалног кадра на различите начине активно је учествовао у повременим кампањама против активности КПГ и присталица аутономије Македоније, против делатности Славомакедонаца у иностранству и против свега чиме се доводи у питање потпуно грчки карактер целокупне територије северне Грчке. По наводима југословенског конзула, понекад се истичу и померају границе хеленизма даље на север и јадикuje за „старим грчким територијама“.⁷³⁰

Криза у односима Југославије и Грчке 1960–1962. године је у руководству НР Македоније покренула питање третирања и публикавања македонске историјске прошлости и њене обраде у књижевним делима у светлу споразума између Поповића и Аверофа. Авероф је у разговору са Поповићем нагласио да публикације попут књиге о

југословенском конзулу у Солуну приликом сусрета на пријему код америчких званичника да ће у штампи овог Друштва ускоро изаћи књига *Етничке границе Грка и језик у југословенској Македонији* (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 4920)

⁷²⁷ К. Κατσάνος, *Βελιγράδι–Σκοπία као Θεσσαλονίκη–Αθήνα για τη Μακεδονία*, р. 25.

⁷²⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 418835

⁷²⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 46061.

⁷³⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 43489.

Сересу Ивана Катарџиева⁷³¹ доприносе да се у Грчкој формира расположење које је крајње опасно за међусобне односе. У извештају државног подсекретара извршног већа НС НРМ Ванче Апостолског закључује се, на основу сумирања дотадашњих реаговања, да је грчка страна као повод за своје протесте користила поједине југословенске историјске публикације само у изузетним случајевима, тј. у периодима заоштрених политичких односа, јер, како се наводи, развијајући и сама изузетно интензивну издавачку делатност у обради историје северне Грчке, грчка страна није хтела ни могла да захтевом за престанком обраде македонске историје са југословенске стране онемогући и своју сопствену делатност, која за њу представља потребу од националног значаја, те се из тих разлога „ограничавала на појединачне протесте,⁷³² уопштавајући и квалификујући поједине појаве и публикације као дугорочну, дириговану и изнијансирану политику усмерену према Грчкој, односно Егејској Македонији, а не као резултат југословенске унутрашње потребе за расветљавањем појединих догађаја и периода повезаних са македонском националном историјом“. У истом извештају наводи се да се, и поред велике потребе да после Другог светског рата и формирања НР Македоније Македонци изучавају и научно обрађују сопствену националну историју, тај задатак у првим годинама после рата није могао остварити због мањка кадра и докумената, што је евидентно и у тренутку писања извештаја, иако се ситуација унеколико поправила. Ипак, ни двадесет година након Другог светског рата још увек није била издата историја Македоније, и том се питању приступило тек тада, док се на неким страним универзитетима историја Македоније предавала према уџбеницима које су написали тамошњи професори. У области књижевности није долазило до већих протеста грчке стране, иако су у НР Македонији већ била објављена нека дела поезије и прозе у којима су обрађени поједини историјски догађаји са територије северне Грчке. С друге стране, у Грчкој су објављене неке романсиране биографије истакнутих учесника „македонске борбе“. У закључку овог извештаја наглашено је да се „у обради историје догађаја на Балкану, а с тим у вези и македонске националне историје, треба стриктно придржавати научних чињеница, без било каквог улажења у актуелне политичке неспоразуме“, те да „у дипломатским контактима треба настојати да се овај став обострано прихвати као узајамно користан, а прихватити протесте или протестовати уколико се ради о повезивању догађаја из прошлости са постојећим неспоразумом“, што је важан осврт и сиче начелних ставова македонског и југословенског руководства по овим питањима.⁷³³

Третирање македонског питања било је спорно на обе стране и у школским уџбеницима из историје и географије. До 1952. године, југословенски уџбеници неретко су садржавали пасусе који су, према тумачењу грчке стране, били уперени против интегритета Грчке, а у корист „борбе за ослобођење Македоније“. Они су повлачени из употребе, углавном након протеста грчке владе, да би током 1955. године поново била приметна појава оваквих уџбеника у школама НР Македоније.

У току припрема Моша Пијаде и парламентарних представника за пут у Атину у августу 1952. године, снажну реакцију грчке штампе и јавности изазвало је издавање уџбеника *Међународна географија* у НР Македонији, намењеног другом и трећем разреду гимназије. Под одредницом „Грчка“ у овом уџбенику наводи се да „грчки народ у току

⁷³¹ Књига Ивана Катарџиева, *Серската област (1780–1879): економски, политички и културен поглед*, објављена је 1961. године у Скопљу, у издању Института за националну историју.

⁷³² Протести грчке стране који су евидентирани од стране НР Македоније: указивање поводом активности Института за националну историју НРМ у прикупљању архивских материјала у иностраним архивима; коментари грчке штампе о Речнику македонског језика; коментари грчке штампе о појави француско-македонског речника, итд.

⁷³³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1963, ф. 32, 413955.

Другог светског рата није пристао на издају реакционарних првака државе већ је приступио народноослободилачкој борби која је после дугих и тешких борби привремено прекинута, те власт у Грчкој сада држи антинародна влада, потпомогнута од унутрашњих и спољних реакционарних снага“.⁷³⁴ У опису државног уређења наводи се да је Грчка монархија „чији је краљ такође потчињен иностранству и против воље народа. У одељку о становништву наглашава се да, осим већинских Грка, у Грчкој као мањина живи и 300.000 Македонаца и 100.000 Бугара и Албанаца, које „монархофашистичка влада прогони оштрије него што је случај био пре рата“.⁷³⁵ Овај уџбеник, иначе превод уџбеника *Географија света* за други разред гимназије аутора Драгољуба Петровића,⁷³⁶ решењем Савета за просвету, науку и културу НР Македоније, повучен је из употребе.⁷³⁷

Илустративни су и примери уџбеника географије аутора Апостола Апостолова за 2. и 3. разред гимназије, одобрени од стране Савета за просвету, издати током 1955. године, а који су такође изазвали реакцију грчке дипломатије.⁷³⁸ У *Географији Европе* за 2. разред гимназије на 27. страни каже се: „Наше садашње границе нису уопште наше националне границе. Неке од њих утврђене су не према жељи наших народа, већ по заповести великих сила. Тако се више хиљада Словена још увек налази ван наше државе, живећи у границама наших суседних земаља: Италије, Аустрије, Мађарске, Бугарске и Грчке“, док у поглављу у коме се говори о становништву Грчке стоји: „Грчка има 7.600.000 становника. Већина је Грка (90%). Осим њих, Грчка има националних мањина (10%) и то Македонаца, Бугара и Шиптара.“⁷³⁹ Такође, на страни 78. поменутог уџбеника за 3. разред гимназије каже се: „Само један део Македоније обухваћен је границама НР Македоније; то је Вардарска Македонија. Јужне границе деле је од Егејске, а источне од Пиринске Македоније. Ова два дела Македоније одвојена су од Вардарске Македоније. После Првог светског рата и неправедних одлука великих сила, Македонија је распарчана на три дела“.⁷⁴⁰

У октобру 1965. године пажњу грчке штампе, јавности и Министарства просвете закупило је питање гимназијског уџбеника средњовековне историје Грчке и суседних земаља. У серији чланака нападнут је аутор чије је уџбеник проглашен антинационалним. Критика се односила на део књиге у ком се даје оцена улоге цара Стефана Душана, коме аутор признаје значајно место и улогу у стварању баријере турском надирању, а кога критичари, према извештају југословенског амбасадора у Атини, Јаворског, оцењују као „експанзионисту опасног по грчку независност“. Питање је пренето на ниво Министарства просвете које је оформило комисију са задатком да проучи гимназијски уџбеник и донесе одлуку да ли ће бити повучен из употребе. Коначна одлука да уџбеник буде повучен из наставе пропраћена је изјавом председника комисије да ова школска књига „својим оценама негативно делује на васпитање

⁷³⁴ У грчким новинским написима захтевало се да југословенско руководство да „експлицитну и недвосмислену изјаву о повлачењу и спаљивању тог одвратног уџбеника, односно *Географије света*, који се користи у југословенским школама“ (М, Mitrović, „Izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1945—1960“, стр. 185)

⁷³⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 29, 411826.

⁷³⁶ Уџбеник *Географија света* (за други разред гимназије) аутора Драгољуба Петровића, издат у Београду 1949. године по одобрењу Министарства просвете НР Србије, садржао је све наведене одељке (стр. 43–44). Уџбеник *Европа* (за други разред гимназије), истог аутора, издат 1952. године у Београду, иако по садржају готово истоветан претходном издању, више није садржавао спорне делове (стр. 38).

⁷³⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, а.ј. 2.

⁷³⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 418835.

⁷³⁹ Апостол Апостолов, *Географија: учебник за II клас гимназија*, Скопје, 1955.

⁷⁴⁰ А. Апостолов, *Земјопис за III оделение*, Скопје, 1955.

омладине“. Према оцени Јаворског, полемика око уџбеника и публицитет у штампи имале су за циљ доказивање да Папандреуове институције погрешно воде просветну политику и да угрожавају националне интересе. Истовремено, оваква дискусија подстрекивала је поједине новине да поређењима са прошлошћу покрену питање опасности са севера, документујући то разним извештајима о пропагандној активности на северу Грчке, коју северни суседи предузимају.⁷⁴¹

У периоду који обрађујемо, проблем који није позитивно разрешен између Југославије, односно НР/СР Македоније и Грчке, а чији су се корени такође налазили у македонском питању, била је и сарадња архива, што се најпре односило н одлучност грчких власти да грчки историјски архиви остану затворени за проучавање и микрофилмовање грађе која се односи на историју Македоније.

Тако је Државни архив НР Македоније након потписивања споразума о културној сарадњи 1959. године неколико година за редом без успеха подносио молбе да се македонским истраживачима омогући рад у Грчкој.⁷⁴² Поред Грчке, савет за културу НР Македоније обраћао се ККВИ са молбом да се стручњацима Државног архива Македоније омогући истраживачки рад и у архивима Турске, СССР-а, Бугарске, Румуније и ДР Немачке. Напори које је улагала ККВИ да се ове молбе реализују остајали су без резултата на грчкој страни.⁷⁴³

Иако је тачком 20. Програма културне сарадње између Југославије и Грчке за 1965/66. била предвиђена сарадња између архивских институција у циљу размене микрофилмова и остале архивске грађе, ни ова сарадња није реализована.⁷⁴⁴ Током анализе реализације овог Програма са југословенске стране закључено је да архивским стручњацима из СР Македоније и даље није могућ приступ грађи из грчких архива, и поред тога што се СР Македонија обавезала да обезбеди сва финансијска средства за одлазак и рад својих стручњака, те је предложено да се то питање обавезно регулише наредним програмом.⁷⁴⁵

У разговорима вођеним у Републичком секретаријату за просвету, науку и културу СР Македоније у вези са нацртом програма културне сарадње са Грчком за 1967/68, директор Архива СР Македоније Димче Мирев поновно је истакао заинтересованост за истраживачки рад у грчким и бугарским архивима, с обзиром на богатство и важност грађе архива тих земаља за историју македонског народа.⁷⁴⁶ Тако, на преговорима о Програму културне сарадње за 1967/68. годину, предлог југословенске делегације био је да се у плану конкретизују институције у Грчкој и СР Македонији које би подстицале овај вид сарадње, као и теме које би се проучавале и за које би било дозвољено истраживање

⁷⁴¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 42, 437782.

⁷⁴² АЈ-559-202, *Kulturna saradnja sa Grčkom tokom 1962. godine*, 4. XII 1962.

⁷⁴³ АЈ-559-2666, Информације о културној сарадњи ФНРЈ и других земаља за 1961/62. годину, инф. бр. 23.

⁷⁴⁴ Архив САНУ успео је, више личним контактима него институционалном сарадњом, да обезбеди одлазак једног представника у Хиландар и договори микрофилмовање хиландарске архиве, у ограниченом обиму (АЈ-559-566, Преглед реализације програма културне сарадње између СФРЈ и Краљевине Грчке за 1965. и 1966. годину)

⁷⁴⁵ Исто.

⁷⁴⁶ Директор архива нагласио је овом приликом и велико незадовољство дотадашњом сарадњом у овој области са Бугарском, Грчком и делимично СССР-ом (АЈ-559-566, *Извештај Саве Шукљевића о разговорима вођеним у Републичком секретаријату за просвету, науку и културу СР Македоније у Скопљу у вези са израдом југословенских нацрта програма културне сарадње са Бугарском, Чехословачком, Румунијом, Грчком и Италијом за 1967. и 1968. годину*)

и снимање грађе.⁷⁴⁷ Грчка делегација инсистирала је да се институције не именују у самом програму, већ да буду накнадно одређене. Југословенски делегат покушао је да објасни новоуведени принцип децентрализације финансирања културне сарадње у Југославији, због које је нужно да буде именована једна институција која ће спроводити и финансирати сарадњу. У наставку разговора, грчка страна предложила је да се уместо Архив СР Македоније унесе назив Архив Скопље. Из овог захтева може се претпоставити да грчки званичници нису желели да допусте да се у званичном програму наводи име СР Македоније. У првој верзији програма усвојено је да институције које ће реализовати архивску сарадњу и овај пут буду накнадно одређене.⁷⁴⁸ На крају преговора ипак је прихваћено да са југословенске стране носилац ове активности буде Архив СР Македоније, док је са грчке одређен Општи државни архив.⁷⁴⁹

Осим у сарадњи историјских архива и писању историјских радова и уџбеника историје, македонско питање у оквиру културне политике јављало се као спорно и на конгресима историчара. У Солуну је у априлу 1953. године одржан Византолошки конгрес, на коме је Југославија учествовала са шест представника: Димитрије Сергејевски као представник Земаљског музеја у Сарајеву, затим Светозар Радојичић и Димче Коцо у делегацији Академијског савета, те представници САНУ Михаило Динић и Фрањо Баришић који су такође имали реферат, и представник Техничког факултета у Скопљу без реферата, С. Томовски. По извештајима Коца и Радојичића Академијском савету након конгреса, Југословени су примљени срдачно и са великом пажњом, иако је та љубазност од стране домаћина понекад била противуречна са поступцима појединих грчких научника. Наиме, како је у предавањима стално било речи о солунској области и грчком делу Македоније, како истиче Коцо, „старији научењаци држали су се на висини... млађи су често скретали своја излагања у јако провидну тендециозност. Нарочито је било упадљиво негирање славенског слоја у грчким налазиштима VI и VII века. Словенски и аварски предмети тих времена пребацивани су у XI и XII век и проглашавани византијским. У неким случајевима могло се приметити да су извесне теорије ултранационалистичке врсте (нпр. негирање јаког словенског слоја у средњовековној Грчкој) брањене без већег залагања, скоро по службеној дужности“. И поред тога, раније успостављене везе између грчких и југословенских византолога, прекинуте ратом, оваквим конгресима поново су успостављане.⁷⁵⁰

У жеку кризе југословенско-грчких односа по македонском питању почетком шездесетих година, југословенска и грчка дипломатија пажљиво су приступиле одржавању Византолошког конгреса у Охриду 1961. године. Грчки амбасадор у Београду, Химариос, је преко ККВИ скренуо пажњу југословенској страни да располаже информацијом да ће се совјетски византолог Лазаров у свом реферату дотаћи и македонског питања, те покушати да докаже да је читав Македонија била увек словенска и да је Охрид био центар византијске културе. Како би се грчки професори овоме сигурно супротставили доказивањем да је Македонија увек била грчка, Химариос је изразио бојазан да би у том случају и професори из Скопља захватили шире македонско питање, што би изазвало нову реакцију грчких професора и „довело до

⁷⁴⁷ АЈ-559-566, *Informacija i ocena kulturne saradnje sa Grčkom*, 16. mart 1967.

⁷⁴⁸ АЈ-559-566, *Zapisnik sa pregovora o Programu kulturne i prosvetne saradnje između SFRJ i Kraljevine Grčke za 1967. i 1968.*

⁷⁴⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 411598.

⁷⁵⁰ АЈ-55-59-308, Извештаји Димча Коца и Светозара Радојичића о учешћу на византолошком конгресу у Солуну 1953. године, без датума.

двобоја између југословенских и грчких научника“. Обе стране су се сложиле да би такав инцидент пренела штампа, те да би се нанела штета међусобним односима.⁷⁵¹

Са грчке стране, став о македонском питању изражаван је и кроз питање употребе македонског језика на северу Грчке. Како је притисак на славомакедонско становништво по овом питању постојао и између два рата, а посебно током Метаксасове диктатуре, говорници македонског језика били су у првим годинама након грађанског рата у Грчкој у страху да се служе матерњим језиком у јавности. По извештају југословенског конзулата из 1951. године, грађани су обично били спречени да обаве посао са којим су дошли пред власти уколико не знају грчки (најчешће старије славомакедонско становништво) него им неко преводи, док су се пред Грцима трудили да оставе утисак да не знају македонски језик, или да су га научили, али да нису Македонци, него Грци. Поједини становници су представницима конзулата сведочили да су тучени уколико говоре македонским језиком.⁷⁵²

У току 1952. године гостионице и куће леринског и костурског среза биле су облепљене плакатима са натписом „молимо говорите грчки“. Према информацијама које је прикупио Југословенски конзулат у Солуну ови плакати облепљени су у селима леринског среза Горнићево (Кели) и Бањици (Веви) као и у другим селима оба среза са већинском македонским становништвом. У селу Горнићево натписи су постављени од стране полиције.⁷⁵³ Непосредно након ових догађаја, грчки лист *Ελληνικός Βόρρας* донео је 2. августа 1952. чланак у коме се Бахово, Раково, Лиговани и друга места дуж југословенско-грчке границе са претежно славомакедонским становништвом дефинишу као „села са страним језиком, али грчка више и од Партенона“.⁷⁵⁴ Процес грцизирања становништва био је отежан у насељима која су била потпуно или већински славомакедонска, а којих је према оцени конзула, и даље било на стотине,⁷⁵⁵ док је, истовремено, због формирања НР Македоније и „контаката, дописивања и слушања радио Скопља долазило до уочљивог подизања свести код Македонаца у Грчкој“. Иако нису постојали директни прогони или званичне казнене мере због употребе македонског језика, власт је нерадо гледала на то. Како је конзул Поповић навео у извештају МИП-у, „припадници македонске мањине били су свесни тога и поучени искуством из прошлости, избегавали су да у присуству Грка употребљавају македонски језик“, док се у извештају наводи и да грчки учитељи у школама још увек употребљавају различита средства, укључујући и казнене мере, „како би одвратили ученике Македонце од употребе матерњег“.⁷⁵⁶

Титова посета Грчкој и Караманлисова посета Југославији резултирале су попуштањем притиска на славомакедонско становништво средином педесетих година – иако је са грчке стране и даље била присутна пропагандна делатност у циљу подизања

⁷⁵¹ АЈ-559-200, Нота ККВИ југословенској амбасади у Атини од 9. септембра 1961.

⁷⁵² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1951, ф. 30, 417771.

⁷⁵³ Полиција до тада није никада предузимала репресалије у случају употребе македонског језика, иако је међу становништвом ширила глас да ће бити кажњен новчаном казном свако ко буде ухваћен да не говори грчки (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 32, а.ј. 17)

⁷⁵⁴ У чланку се говорило о суђењу Плумпидису, припаднику КПГ. Ово суђење је остало познато по томе што је Плумпидис тврдио да Македонци нису Грци, што се у овом чланку наводи као доказ његове кривице (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 29, чланак од 2. августа)

⁷⁵⁵ Процена конзула је да у Грчкој у том тренутку број македонског становништва износи око 260.000, иако је „у садашњим условима тешко оценити колико је оних који се осећају Македонцима“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 31, 44340)

⁷⁵⁶ Исто.

свести о „грчкој националној припадности“,⁷⁵⁷ извештаји конзулата наводе да у селима северне Грчке у овом периоду није забрањена употреба македонског језика у свакодневном животу.⁷⁵⁸

Питање језика повремено је коришћено и у науци како би се одредио грчки/негрчки карактер области у којима се говори македонским језиком. Тако је, у марту 1957. године, пред одабраном публиком у сали Друштва за македонске студије предавање са темом *Глотолошка и етнолошка питања Балканског полуострва* одржао професор глотологије солунског универзитета Николаос Андриотис. Професор је оштро осудио стварање независне македонске нације, што је на крају пребацио „империјалистичкој политици извесних словенских земаља“. Према тумачењу предавача, засебна македонска нација нити је постојала, нити ће постојати, као што није постојао, нити ће постојати засебан македонски језик. НР Македонију назвао је вештачком творевином састављеном од Албанаца, Турака, Бугара, Срба и Грка, без икакве историјске традиције, истакавши да коришћење назива „Македонија“ од интелектуалаца и политичара у Скопљу представља „отимање назива који им не припада“. Предавање је наишло на велики одзив и интересовање публике.⁷⁵⁹

Нови талас притиска грчке власти због употребе македонског језика био је забележен после потписивања споразума о пограничном промету између Југославије и Грчке 1959. године, и приписан, према тумачењу југословенског конзулата у Солуну, покушајима да се спречи јачање националне свести славوماкедонског становништва у северној Грчкој након проширене могућности контакта са НР Македонијом.

У току јула и августа 1959. године у више села северне Грчке организоване су тзв. свечаности са полагањем заклетве месног становништва „пред богом, народом и властима“ да се више неће служити „словенским дијалектом“. Овим свечаностима присуствовали су највиши представници локалних власти, војске, жандармерије, цркве и разних организација. Префекти су одржавали пригодне говоре у општинама, а свештеници службе у црквама.⁷⁶⁰ На догађаје у вези са овим свечаностима одреаговали су највиши југословенски званичници, па је тако Коча Поповић разговарао са амбасадором Цакалотосом, који је покушао да умањи значај ових свечаности и упутио захтев у грчки МИП да се престане са овом активношћу, док је начелник грчког МИП-а, Химариос, отправнику послова југословенске амбасаде у Атини, на изражавање забринутости око поменутих свечаности, одговорио да не дозвољавају да се југословенска страна „у било којој форми интересује за њихово становништво“ и да југословенске интервенције сматрају као „мешање у њихове унутрашње послове“. Министар иностраних послова Грчке Авероф је у разговору са Југословенским амбасадором Миљковићем покушао да ове свечаности прикаже као дело локалних политичара, које није у вези са званичним ставом владе. На ове догађаје одреаговала је и југословенска штампа, чланке су донеле *Политика* и *Борба*, као и скопска *Нова Македонија* у чијем се чланку директно помиње постојање македонске мањине у Грчкој.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ АЈ-142-42, *Izveštaj komisije za međunarodne veze – problem makedonske manjine i najnovije akcije protiv upotrebe makedonskog jezika u Severnoj Grčkoj, 1959.*

⁷⁵⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 27, а.ј. 2; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, а.ј. 2.

⁷⁵⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 415591.

⁷⁶⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1959, ф. 35, 435356.

⁷⁶¹ АЈ-142-42, *Izveštaj komisije za međunarodne veze – problem makedonske manjine i najnovije akcije protiv upotrebe makedonskog jezika u Severnoj Grčkoj, 1959.*

По исказу два Славомакедонца у југословенском СУП-у, грчке власти биле су „врло активне у погледу асимилације“ славомакедонског живља у Северној Грчкој – сви Славомакедонци (до 80 година и без обзира на пол) били су обавезни да посећују курсеве на којима се изучава грчки језик, у трајању од два сата дневно. За време рада курсева патролирала је жандармерија, а у случају да неко изостане са курса, полиција га је присиљавала на похађање истог уз напомену да „ко не посећује курс биће одведен у логор“.⁷⁶²

Званични став грчке стране по питању македонског језика био је истицан и током кризе у односима између Југославије и Грчке 1960–1962. године. Тако је, након изјаве Драга Кунца, званичника МИП-а, у вези са славомакедонском мањином, Авероф у обимној ноти коју је тим поводом упутио Кочи Поповићу између осталог нагласио да „македонска мањина у Грчкој не постоји и да само један мали број становника северне Грчке говори једним дијалектом (идиомом) који се осетно разликује од језика који је усвојен у НР Македонији... поменути становници јесу и желе да буду Грци исто као Куцовласи који се такође служе дијалектом“.⁷⁶³ Потребно је истаћи да је став свих званичних кругова у Грчкој, укључујући и све грађанске странке, био негирање постојања славомакедонске мањине и језика.

Нову значајну промену у погледу питања језика и положаја славомакедонског живља на северу Грчке донео је пучистички режим и начин на који су његови челници третирали ову проблематику. Интерном наредбом пучистичка влада забранила је употребу македонског језика на сваком месту (како у јавном, тако и приватном простору), а цивилне и војне власти су, према извештајима југословенског конзулата у Солуну, од припадника мањине тражиле изјаве да „убудуће неће никада употребљавати македонски језик и изражавати своја осећања“. Сprovedена је промена наставног кадра у основним и средњим школама, те су постављени млади и енергичнији наставници са задатком да „духовно преваспитају сеоску децу у македонским селима.“ По сазнањима југословенског конзулата, наставници у основним школама у селима северне Грчке забрањивали су употребу матерњег језика и у ваннаставно време, и кажњавају децу уколико говоре македонским језиком (у извештају конзулата забележено је и да у селу Фустани и Ларанакија, срез Пела, нови учитељи кажњавају децу клечањем на песку уколико говоре матерњим језиком). Поред тога, штампа је све чешће објављивала чланке у којима наставници и професори тумаче поједине термине и називе у вези са Славомакедонцима, па се тако појавио и предлог извесног професора филозофије Ангелопулоса да се за „двојезичњаке који говоре неким гласовним идиомом у пограничним селима“ више не користи назив „славофони“ већ „славомати“, јер се по тумачењу овог професора ради о лицима која су научила словенски дијалекат, а иначе су Грци.⁷⁶⁴

Са доласком војне хунте на власт почела је и интензивна (зло)употреба историје, што је било посебно уочљиво и на простору Северне Грчке. Штампа је, према оцени југословенског конзулата, у кривом светлу приказивала поједине историјске догађаје и „жалила што су поједини делови југословенске територије који су некада били грчки или их је насељавао грчки живаљ остали ван граница Грчке“. Такође, организовани су

⁷⁶² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1959, ф. 35, 432685.

⁷⁶³ АЈ-837-1-5-b, 32/4.

⁷⁶⁴ ДА МСП РС, ПА, 1967, ф. 41, 442798 (Извештај Конзулата Државном секретеријату, 8. октобар 1967)

скупови и прославе поводом откривања споменика појединим личностима из периода „Борбе за Македонију“, а све то пратила је грчка штампа и широко о томе извештавала.⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ Више о македонском питању и војној хунти у поглављу 6. *Прекид културне сарадње и војна хунта*

5.2. КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ И НОВИ РЕЖИМИ

Крај Другог светског рата, формирање ФНРЈ и стварање новог политичког, друштвеног и културног идентитета земље створило је потребу за новим погледом на културно-историјско наслеђе југословенске државе и историјски континуитет односа са појединим земљама и њиховим старим и новим режимима. У југословенско-грчким односима, ова појава се, и са грчке и са југословенске стране, може сагледати кроз две тачке – питање Хиландара, и настојање две стране да подрже/успоре његов даљи развој као српског/југословенског манастира на Светој Гори, као и питање културе сећања на Први светски рат, што је обухватало питање одржавања и обнављања српског војничког гробља на Зејтинлику, споменика на Крфу и гробља на острву Видо, грчких војничких гробаља у Југославији, као и начелни однос обе стране према овом историјском периоду и обележавању значајних датума.

ХИЛАНДАР

Оно што се подразумевало под појмом „питање Хиландара“, које су југословенски званичници у више наврата током и мимо званичних преговора покушавали да покрену и реше са грчком страном у периоду који обрађујемо, тичало се попуњавања манастирског братства, извођења конзерваторских и адаптационих радова, слободног приступа југословенских научника манастиру, као и финансирања разних врста радова. Грчкој страни је нарочито сметала формулација „очување југословенског карактера Хиландара“, сматрајући да се тиме угрожава грчки суверенитат.⁷⁶⁶

С друге стране, настојање претходне југословенске државе да Хиландар задржи као „југословенски“, може се дефинисати као главни циљ југословенске дипломатије у вези са овим манастиром и након 1945. године. Резултати покушаја социјалистичке Југославије да братство Хиландара прошири југословенским монасима, као и да се обаве потребни радови на одржавању и спроведу научна истраживања, зависили су директно од токова у југословенско-грчким односима. Истовремено, Хиландар је након Другог светског рата постао значајан и као место пресека интереса југословенских државних органа и југословенске емиграције, која је имала подршку Краљевине Грчке, што је однос југословенске државе према манастиру чинило додатно компликованим.⁷⁶⁷

Након нормализације односа између Југославије и Грчке почетком педесетих година, прве информације о стању у Хиландару стигле су од делегације СПЦ која је током посете Грчкој на позив Православне цркве у Грчкој 1951. године, обишла манастир на сопствено инсистирање. У извештају поводом ове посете истиче се да је неопходна што скорија обнова појединих манастирских задања, као и да братство чини 27 углавном старијих монаха од којих су неки вољни да остваре контакт са Југославијом, док је друга струја изричито против тога. Југословенски државни органи били су свесни неопходности што скорије попуне манастирског братства монасима из Југославије,⁷⁶⁸ а молбу у вези са

⁷⁶⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176.

⁷⁶⁷ Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 2006, стр. 6.

⁷⁶⁸ Први покушај да се покрене питање попуне братства манастира Хиландара уследио је од стране ДФЈ већ 1945. године, непосредно по завршетку Другог светског рата. Грчке власти одбијале су да признају постојање међудржавног уговора из 1941. којим је попуна братства већ била усаглашена, док југословенски органи нису могли да уђу у траг овој ноти, како би се на њу и формално позвали (исто, стр. 112). Поменути уговором из априла 1941. године, према наводима МИП-а, грчка влада се сагласила са планом да број монаха у Хиландару у року од 5 година дође до стотину и обавезала се да предузме потребне

решавањем овог питања упутили су током 1953. године југословенском конзулу у Солуну и хиландарски јеромонаси Мојсије и Никанор, плашећи се да ће, уколико се проблем не реши, у манастиру ускоро превладати грчки утицај⁷⁶⁹ и истакавши том приликом у строгом поверењу да трпе велики притисак од грчких државних и црквених власти да братство попуне грчким монасима.⁷⁷⁰ Пролонгирање грчких државних и црквених власти да се одговори на молбе југословенске стране по овом питању говорило је о одсуству воље да се оно реши на предложени начин. По изјавама хиландарских монаха југословенском конзулату, грчка страна била је наклоњенија идеји да подржи попуњавање братства монасима из емигрантских кругова.⁷⁷¹

У многим извештајима југословенског конзулата у Солуну почетком педесетих година истиче се притисак који су Хиландарци трпели од грчких власти и полиције како не би остваривали контакт са југословенским конзулатом и како би што мање нових монаха било упућивано из Југославије. Притисак је вршен и у вези са црквом Светог Саве у Солуну, хиландарским метохом у коме је у међуратном периоду за потребе југословенске колоније службовао парох постављан од стране Краљевине Југославије. У покушају да се ова пракса настави, патријарх Викентије је, у договору са Државном комисијом за верска питања, на место пароха ове цркве средином 1952. године упутио свештеника Војислава Гађиновића. Како је црква Светог Саве припадала Хиландару, а овај манастир био у надлежности Васељенске патријаршије од које би било потребно тражити дозволу за свештеничку службу, Гађиновић је у Солун упућен као запослени МИП-а, а формално постављен за чувара војничког гробља, док се са грчким властима не заврши питање дозволе за вршење верске службе. Обележен од стране грчких власти као „овејани комуниста“, Гађиновић и поред свих напора, како СПЦ, тако и југословенског конзулата, ипак није добио дозволу за службу у цркви Светог Саве, као ни за посету Хиландару, а боравак који му је одобрен до краја 1952. године, након тог рока више није продужен, те се он вратио у Југославију. Утисак југословенских дипломатских представника у Солуну био је да са грчке стране постоји отпор не само према личности Гађиновића, него и начелно према идеји да се поново успостави служба српског свештеника у Солуну.⁷⁷² Овај став је у некој мери и потврђен нотом грчког МИП-а којом је одбијен његов даљи боравак.⁷⁷³ Иста реакција грчке стране уследила је и 1955. године након покушаја постављења новог кандидата, свештеника Петровића, на место пароха

мере како би се формалности захтеване за пријем странаца на Свету гору испуниле у што краћем року (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 29, 417428)

⁷⁶⁹ На опасност да Хиландар по светогорском статуту изгуби национални карактер и пређе у грчку надлежност уколико се број монаха сведе на мање од 15, југословенским властима указивала је и делегација СПЦ која је 1951. године постепено Грчку, али и сами хиландарски монаси (ДА МСП РА, ПА, Грчка, 1952. ф. 32, 416882)

⁷⁷⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1953, ф. 34, 49308.

⁷⁷¹ Р. Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, стр. 115–121.

⁷⁷² У ДСИП-у се, у оквиру Комисије за верска питања, расправљало и о могућности да Грци, на основу реципроцитета за намештење пароха у цркви Светог Саве, затраже дозволу за постављење свог свештеника у Битољу, где је пре рата постојала црква за грчку колонију. С обзиром да је колонија временом опала у броју, оцењено је да не постоји реална могућност да такав захтев буде постављен (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955. ф. 22, 42213)

⁷⁷³ Од доласка свештеника Гађиновића у Солун, на хиландарске монахе је са грчке стране континуирано вршен притисак да не дозволе његову службу у цркви Светог Саве. Хиландар је током 1952. године посетио и солунски митрополит Пантелејмон који је Хиландарцима говорио да „Гађиновића шаље комунистичка држава и да је он сигурно комунистички поп“, а да се ни за монахе који долазе из Југославије не може знати да ли су комунисти (ДА МСП РС, ПА, Грчка, ф. 32, а.ј. 19)

цркве Светог Саве – солунски митрополит вршио је притисак на хиландарско братство да не одобре његову службу, а Петровићу није дата дозвола ни за посету Хиландару.⁷⁷⁴

Истовремено, попуна братства је, и поред свих напора, ишла веома споро и отежано. Архијерејски синод СПЦ је још током 1952. године одредио 10 искушеника и монаха за одлазак у Хиландар, што је исте године одобрио и Васељенски патријарх. Одуговлачењем са грчке стране, међутим, ово питање није решено до 1955. године, углавном због грчког страха од станог утицаја из бугарских, руских и српских манастира на Светој гори.⁷⁷⁵ Када су молбе за визе током 1954. године стигле до гувернера Свете горе,⁷⁷⁶ он је усмено сугерисао Хиландарцима да би било најбоље да манастир донесе одлуку да не прими све монахе. Како је манастирска управа ово одбила и једногласно одлучила да прими све монахе, Гувернер је извршио утицај на Протат Свете горе, који је у поновљеној седници преиначио првобитну одлуку и донео другу по којој се од предложене десеторице прима пет монаха, и то по избору Васељенског патријарха.⁷⁷⁷ Синод Васељенске патријаршије донео је током 1955. године одлуку да се прими пет, од десет предложених монаха. У јулу и августу стигла су у Хиландар три монаха.⁷⁷⁸ Истовремено, емиграција из САД је и даље настојала да утиче на манастирске прилике и да издејствује примање монаха из емигрантских кругова,⁷⁷⁹ па је тако крајем 1955. године, на захтев Цариградске патријаршије и Протата Свете горе, примљен искушеник Бранко Витковић. Амабсада у Атини и конзулат у Солуну противили су се овој одлуци, сматрајући је резултатом политике коју спроводи само део братства, а у вези са активностима САД на Светој гори.⁷⁸⁰ Још два искушеника из редова емиграције у манастир су стигла на јесен 1957. године, док се Витковић није уклопио, због чега је ускоро напустио манастир. Напуштање манастира од стране тек пристиглих искушеника и монаха није била ретка појава у периоду који обрађујемо, како међу онима који су пристизали из ФНРЈ, тако ни међу онима из емиграције, а југословенски конзулат је у преписци са ДСИП-ом изражавао сумњу да се поједини монаси из редова емиграције задржавају у Грчкој и у служби грчке полиције, као и да је примање „несигурних и грчкој наклоњених монаха део грчке тактике за евентуално преузимање манастира“.⁷⁸¹

Поред питања попуне монашког братства, веома важно питање било је и лоше стање здања манастира, те потреба за обављањем конзерваторско-рестаураторских радова, као и за пописивањем и очувањем манастирске ризнице и библиотеке. Први плански боравак југословенских стручњака у Хиландару остварен је крајем 1952. и првим месецима 1953. године. Главни архивски савет при Савету за науку и културу владе ФНРЈ упутио је на лето 1952. године Академијском савету ФНРЈ предлог да се по хитном поступку приступи прегледању, пописивању и снимању материјала у манастиру, у коме је по процени Савета, било још много науци непознате грађе – повеље феудалних

⁷⁷⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 21, 416184; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 413425.

⁷⁷⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 30, а.ј. 33.

⁷⁷⁶ Гувернер Свете горе биран је из грчког МИП-а и представљао је врховну цивилну власт на Светој гори.

⁷⁷⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф.22, 4724.

⁷⁷⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 411103.

⁷⁷⁹ Хиландарски проигуман Мојсије изнео је југословенском конзулу у Солуну да су им у више наврата стизала писма од разних свештених лица из емиграције, у којима им се предочавало да је Југославија комунистичка и да треба да прекину везе са СПЦ и повежу се са емиграцијом, на шта су Хиландарци, по наводима проигумана, у одговорима истицали да не желе да кидају везе са СПЦ, без обзира на режим у Југославији, те да су они духовна лица и не желе да се мешају у политику (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, а.ј. 38)

⁷⁸⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 410222.

⁷⁸¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 33, 425744.

владара и властеле, старих рукописа важних за српску историју, као и историју српског права и књижевности, а затим и вредних минијатура са заглављима и иницијалима, које је такође било потребно снимити и проучити. За предложени пут одабрани су др Светозар Радојчић, професор универзитета и дописни члан САН и Ђорђе Радојчић, професор Више педагошке школе у Београду и спољни сарадник САН, стручњак за рукописе. Студијском боравку прикључен је и Момчило Илић, фотограф САН. Резултати овог истраживања спроведеног у два узастопна боравка били су значајни: обављено је снимање минијатура у највећем могућем обиму, снимање камених споменика и камене пластике у великом делу, затим снимање фресака и икона у ограниченом обиму (због недостатка адекватне опреме за таква снимања), а током прегледања 700 рукописа, од којих су снимљени сви важнији, откривени су и многи за науку нови текстови.⁷⁸² Оба научника су у извештајима АНУ ФНРЈ о раду у Хиландару истакла неопходност што скоријег наставка истраживања и заштите културног блага манастира, снимања фресака, рестаурације икона, те ангажовања архитеката за радове на манастирским објектима, а боравак Радојчића и Радојчића у Хиландару утицао је позитивно и на делимично ублажавање ставова једне групе монаха према Југославији.⁷⁸³

Наредни студијски боравак научника САН на Хиландару планиран је за 1954. годину,⁷⁸⁴ када су четири члана Археолошког института САН поднела грчкој амбасади у Београду молбу за издавање једномесечне визе, ради научног испитивања архитектуре и живописа манастира. Тим поводом је Археолошки институт САН посетио саветник грчке амбасаде Леопулос, интересујући се са каквим циљем се обавља боравак за који се тражи виза. Леопулос је нагласио да екипа може да ради на општим научним испитивањима у Хиландару, али је ставио примедбу на могућност да се испитују и дају предлози за рад на техничкој заштити манастира, упозоравајући да Грчка има своју службу за заштиту споменика културе која и иначе води рачуна о Хиландару, те да не би било добро да дође до било каквог неспоразума око надлежности. Након првобитног пролонгирања одговора, грчка амбасада је на крају ипак одбила издавање виза по овом захтеву, уз објашњење да се не могу издати визе за посао који Институт намерава да спроведе, јер за исте послове постоје надлежне службе у Грчкој.⁷⁸⁵ После дипломатске ургенције са југословенске стране, боравак је ипак одобрен. Екипа Археолошког института боравила је на Хиландару током октобра 1954. године, када је извршено прво

⁷⁸² Професор Ђорђе Радојчић је током истраживања рукописа у Хиландару пронашао већу непознату песму Теодосија, књижевника с краја XIII и почетка XIV века, посвећену Симеону Немањи и Сави, затим нову Похвалу кнезу Лазару с краја XIV века, као и дела до тада непознатог српског књижевника Генадија Доместика из XV века, који је саставио Житије Петра Атонског, једног од испосника из најстаријег доба атонског монаштва. Захваљујући овом истраживању сазнало се и за нове списе Димитрија Кантакузина, српског књижевника из XV века и Самуила Бакачића, преводиоца са грчког из последњих година XVII века, затим за медицинске списе старе српске писмености XV и XVI века, а откривен је и читав низ музичких рукописа, од којих један спис теоријског карактера, и већи број црквених песама са музичким знацима, посвећених Сави, Симеону Немањи, архиепископу Арсенију, краљу Милутину, Стефану Дечанском и кнезу Лазару. Интересантно откриће био је и мали исторјски спис *Историкија*, која и именом и текстом подсећа на *Историкију* (крај IX века и X век), спис који се приписује Константину Брегалничком (AJ, 55 (Фонд Савета академија наука и уметности СФРЈ)– 55–267)

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ У међувремену, изведен је у јануару 1954. године краћи студијски боравак на Хиландару архитекте Чипана, директора Завода за заштиту споменика културе НР Македоније и А. Томашевића, рестауратора Савезног института, са задатком да детаљно прегледају читав хиландарски комплекс са свим споменицима у циљу констатовања њиховог стања и радова које треба извршити за њихово обезбеђење (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955. ф. 22, 46971)

⁷⁸⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954. ф. 30, 411866.

детаљно фотографисање и архитектонско снимање целокупног манастирског комплекса и појединих грађевина у њему.⁷⁸⁶

У току 1954. југословенски државни органи су, након дводневне посете југословенског конзула манастиру, на ближи начин упознати са многим питањима од важности за Хиландар. Поред прецизног увида у братство, бројност и порекло монаха и њихову организацију у манастиру,⁷⁸⁷ конзул се упутио и у ставове појединих монаха према новој Југославији, скептичност целокупног братства према намерама грчких власти, затим неопходност попуне братства коју су Хиландарци истицали у свакој прилици, а први пут је указано и на потребу да се уз помоћ мале хидро-електране у манастир уведе електрична струја, како би се олакшали живот и процеси рада, нарочито у току зиме.⁷⁸⁸ Већ крајем 1954. и почетком 1955. године СИВ је преко конзулата у Солуну поклатио Хиландару трактор, ватрогасне уређаје и дизел агрегат потребан за инсталацију електране и електричног осветљења, уз вишемесечно пролонгирање са грчке стране решавања питања царине и визе за инжењера који би поставио централу.⁷⁸⁹

Делегација СПЦ на челу са патријархом Викентијем посетила је Грчку током 1955. године, где је примљена са изразима највишег поштовања. Делегација је грчким ратним бродом обишла Атину, Крф, Солун и Свету гору. На патријарха Викентија је током посете Хиландару⁷⁹⁰ снажан утисак оставила неорганизирана, разједињеност, као и одсуство радне дисциплине међу монасима, због чега је сматрао да југословенски конзулат не треба да инсистира на контакту са братством, те да им није потребна ни помоћ ни новац, јер се не користи ни оно што је набављено за манастир. Патријарх није показао разумевање за помоћ која се упућује манастиру, „с обзиром да монаштво ништа не ради“, док је став конзулата био да је крајњи циљ политике према Хиландару само да се задржи национални карактер манастира, са чиме се патријарх сложио.⁷⁹¹

Изгледало је да је изванредан напредак по питању Хиландара и омогућавања југословенским стручним службама да самостално изводе конзерваторске радове на манастиру постигнут након усменог договора са грчким министром спољних послова Аверофим, из јуна 1959. године, о томе да ће грчка страна омогућити југословенским стручњацима приступ Хиландару и финансирање радова. Иако су југословенске стручне службе том приликом израдиле три техничка елабората и предале их грчком Археолошком савету, Грци су ипак још једном одустали од договора да југословенски стручњаци изводе комплетне радове. Ипак, почетком 1960. године, као и средином 1961. године, две групе стручњака Савезног завода за заштиту споменика културе успеле су да

⁷⁸⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 22, 46971.

⁷⁸⁷ Братство је чинило 24 монаха, од чега 17 Срба, три Македонца (два из грчке Македоније, један из НРМ), један Црногорац и три Руса. Просек година био је 61, а само су четворица монаха имала мање од 50 година, док је шест било веома болесно, што је указивало на тешку организацију рада и поделу дужности у манастиру, те немогућност да се обрађује велико манастирско имање (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1954, ф. 28, 45336)

⁷⁸⁸ Исто.

⁷⁸⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 410222.

⁷⁹⁰ У југословеској амбасади одлучено је да приликом ове посете нико од особља амбасаде или конзулата не прати делегацију СПЦ на Свету гору, нити да је тамо дочекује, „да не би подгрејавали сумње Грка“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 413212)

⁷⁹¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 31, 416184.

током неколико месеци боравка заврше један део посла око санације најугроженијих објеката.⁷⁹²

Од стране стучњака овог завода спроведена су и опсежна истраживања у Хиландару током јануара и фебруара 1961. године, када су истражени манастирски фондови и дати предлози за очување покретних и непокретних споменика културе у Хиландару.⁷⁹³

Поводом прославе хиљадугодишњице Свете горе, у Атини и Хиландару је 1963. године боравила делегација СПЦ, а том приликом је патријарх Герман предао калуђерима 250.000 драхми у наменске сврхе одржавања манастира.⁷⁹⁴

Питање обављања конзерваторских и рестаураторских радова на српским културним споменицима у Хиландару из године у годину је постајало све акутније те је Секретаријат за културу СР Србије крајем 1965. године преузео на себе да уз подршку ДСИП издејствује код грчке стране дозволу за обављање ових радова. Међутим, и поред настојања да се питање формално разреши, радови су обављани полулегално, уз договоре са игуманом и монаштвом у Хиландару. Уједно је покренуто и питање изградње зграде у коју би се сместили манастирска библиотека и драгоцености. Након што је израђен пројекат за зграду библиотеке, сазидани су темељи и подрум од армираног бетона, али су даљи радови прекинути по наређењу грчких власти, које су захтевале да се целокупна изградња обавља под надзором Археолошког института у Атини.⁷⁹⁵ Грчка је одобрење наставка радова на изградњи библиотеке најавила тек почетком 1967. године, током преговора око програма културне сарадње, међутим радови су због компликоване политичке ситуације ипак застали у фази из 1965. године – завршени су само темељи, подрум, и бетонска плоча.⁷⁹⁶

Тако, током педесетих и шездесетих година, југословенска страна успела је да спроведе само скромније конзерваторске и рестаураторске радове на појединим деловима манастира. Паралелно са активностима југословенских стручних служби, одређене рестаураторске радове на Хиландару обављали су и грчки конзерватори – поправљен је пирг Светог Саве, у коме су неке фреске скинуте и пребачене са зида на платно, конзервирано је неколико драгоцених икона и рестауриран пирг краља Милутина изван Хиландара.⁷⁹⁷ Наведени радови нису обухватили све што је било потребно да се предузме у циљу заштите и очувања манастира, а током целокупног периода који обрађујемо, дозволе за стучњаке, ако би биле издате, издаване се уз велика одлагања са грчке стране и неколико дипломатских интервенција са југословенске стране. Такође, готово свака посета југословенског амбасадора, конзула или другог званичника манастиру, била је праћена наглашавањем да грчка страна сматра да је интересовање Југославије за Хиландар међународно-правно неосновано, а понекад и обавезним разговорима са представницима грчког МИП-а пре него што би се таква посета одобрила.

⁷⁹² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1961, ф. 31, 41324.

⁷⁹³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1961, ф. 31, 477452.

⁷⁹⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 45, 450176.

⁷⁹⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1966, ф.47, 426732.

⁷⁹⁶ АЈ-559-587, Извештај делегације културних и јавних радика СР Србије о посети манастиру Хиландару у мају 1969. године.

⁷⁹⁷ Архив Републичког завода за заштиту споменика (даље: АРЗЗСК), *Информација о неким историјским, правним и техничким подацима српских споменика прошлости на територији Грчке, мај 1969, проф. С. Ненадовић, 3.*

Треба нагласити да је хиландарско братство, иначе разједињено по другим питањима, због своје скептичности према грчким намерама у вези са манастиром, по извештајима југословенског конзулата, успевало да не дозволи значајније присуство грчких конзерватора у Хиландару. Истовремено, присуство југословенских стручњака доводило је братство у тежак положај са Грцима, те су инсистирали да помоћ која долази из Југославије буде неупадљива, док се питање не реши званично, међудржавним уговором са Грчком.⁷⁹⁸

С друге стране, делимична резервисаност хиландарског братства и према представницима југословенске државе остала је карактеристика периода који обрађујемо, најпре због притиска грчких власти и потребе да се удовољи и очекивањима земље-домаћина, па је тако и однос Хиландараца према конзулату у Солуну осцилирао заједно са променама у југословенско-грчким релацијама, са сличном динамиком отопљавања и захлађења у односима. И конзулат је зато наступао пажљиво, настојећи да позитивно утиче на однос братства према Југославији, не намећући се превише, али стављајући до знања да југословенска држава води рачуна о проблемима и потребама Хиландара.⁷⁹⁹

Питање Хиландара осветљава и један део односа СПЦ и ГПЦ, као и приоритета интереса у овим односима. Основу релација између СПЦ и ГПЦ чинио је тон братског односа две православне цркве и труда да унапређење сарадње и међусобно познавање прате развој међудржавних односа две земље, док се анализом појединачних поступака и потеза увиђа да је са грчке стране постојала и једна доза резерве према СПЦ, због утицаја који је преко ње могао доћи из комунистичке Југославије. У прилог овоме говори и чињеница да су се не само цивилне, већ и грчке црквене власти у периоду који обрађујемо на разне начине одупирале настојању СПЦ да хиландарско братство попуни својим монаштвом, као и да је крфски владика у неколико наврата испитиван у грчком МИП-у због контаката са службеницима југословенске амбасаде, због чега је престао да долази у исту. Такође, југословенски конзул скренуо је пажњу да се у бројној делегацији ГПЦ која је посетила Југославију у септембру 1956. године нису нашли управо митрополит крфски, отворено наклоњен Југославији, као ни и митрополит солунски Пантелејмон, са којим је стајало отворено питање цркве Светог Саве.⁸⁰⁰ О скептичности грчке стране према могућем југословенском утицају у Солуну говори и немогућност да се реши питање пароха у цркви Светог Саве, иако су педестих година у Солуну, поред око 70 грчких цркава, постојале и католичка, протестантска, англиканска и јерменска црква, као и јеврејска синагога, које су све биле отворене и служиле својој сврси.⁸⁰¹

Питање Хиландара у свим својим аспектима изнето је са југословенске стране током југословенско-грчких преговора у Атини у октобру и новембру 1964. године, када је свака делегација остала при свом становишту – грчка одлучна у ставу да питање Хиландара не постоји као питање између две владе, а југословенска одлучна у ставу да то питање сматра постојећим и отвореним, подсећајући да је тема изнета на дискусију уз сагласност грчког министра иностраних послова.⁸⁰² Интерни закључак југословенске делегације био је да су Грци током преговора на јесен 1964. године најтврђи став показали управо по питању Хиландара, без изгледа да се то питање уговорно реши. Овакав став оправдан је са грчке стране аргументом да би се споразумом са

⁷⁹⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 42, 438090.

⁷⁹⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1963, ф. 31, 401132.

⁸⁰⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, а.ј. 38.

⁸⁰¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 413674, стр. 9.

⁸⁰² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1964, ф. 54, 16864.

Југославијом по овом питању начинио преседан у односу на бугарске, руске и друге манастире на Светој гори. Југословенска страна рачунала је да ће Грци у најбољем случају повремено излазити у сусрет за појединачне молбе, уважавајући донекле југословенски културно-историјски интерес за Хиландар. Такође, интерно је закључено да би за Грке било најприхватљивије да се будућа настојања око Хиландара што више реализују преко СПЦ.⁸⁰³

Помаци по овом питању направљени су на самом крају периода који обрађујемо. Током посете председника СИБ-а Петра Стамболића Грчкој у октобру 1966. године, грчка страна је изразила „спремност да допринесе очувању историјске културне грађе у Хиландару“ и разумевање за југословенске интересе у манастиру,⁸⁰⁴ а у оквиру преговора о плану културне сарадње између Југославије и Грчке за 1967/68. годину, југословенска делегација је први пут успела да изнесе и укључи клаузулу о Хиландару. У нацрту новог програма културне сарадње Комисија за културне везе са иностранством предложила је рад двојице југословенских конзерватора на Хиландару, о трошку Комисије,⁸⁰⁵ међутим, грчка страна то није прихватила, те се, након дуге дискусије око ове тачке, Програмом просветне и културне сарадње потписаним 30. марта сагласила са праксом боравка југословенских стручњака у Хиландару у циљу проучавања материјала, али је, иако је прихватила да грчка археолошка служба размотри одређене предлоге југословенских стручњака, одбила непосредно југословенско учешће у обављању конзерваторских и рестаураторских радова.⁸⁰⁶ Како је војни удар извршен три недеље након потписивања новог Програма, већина тачака остала је током 1967. године нереализована, па тако и питање Хиландара.

Може се закључити, најпре на основу извештаја конзулата, да су по питању попуне братства, али и свих других питања, Хиландарци у периоду који обрађујемо тежили да држе равнотежу на линији Југославија–Грчка и Југославија–емиграција. Када се тумачи неутралан и често неодређен став хиландарског братства спрам многих питања, треба узети у обзир да је на одлуке хиландарског сабора, осим самог братства, утицало и много других фактора: протат у Кареји, грчки гувернер Свете горе, односи са грчким манастирима на Светој гори, однос према југословенској држави, конзулату у Солуну, као и СПЦ, затим однос према емиграцији, и начелни страх братства који је произлазио из жеље да неким потезом, у бројним факторима којима су били окружени, не погоршају осетљив положај манастира. Истовремено, и само братство размимоилазило се у мишљењима и ставовима спрам многих питања.

Грчке власти, у страху од могућег југословенског утицаја преко Хиландара, као и због бојазни да би ширење утицаја Југославије на Светој гори могло да потпири аспирације Бугарске и СССР-а за утицајем у бугарском и руском манастиру, тежиле су да контакт Хиландараца са дипломатским и другим представницима Југославије смање на најмању могућу меру, као и да успоре попуну манастирског братства.

Југославија је са своје страна настојала, и у том смислу у целокупном периоду који обрађујемо у континуитету улагала дипломатске напоре и труд, да сачува југословенски карактер манастира, одржавајући контакт са монасима, обављајући повремене посете,

⁸⁰³ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1965, ф. 43, 42488.

⁸⁰⁴ ДА МСП РС, ДА, Грчка, 1966, ф. 49, 437620; АЈ–559–512, ККВИ Секретаријату за културу СР Србије, 24. новембар 1966.

⁸⁰⁵ ДА МСП РС, ДА, Грчка, 1967, ф. 40, 488023.

⁸⁰⁶ АЈ–559–566, Записник са преговора о Програму културне и просветне сарадње између СФРЈ и Краљевине Грчке за 1967. и 1968. годину; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 411598.

радећи на попуни братства, помажући манастир материјално и настојећи да се обезбеди формално уговорно право на боравак југословенских стручних служби у Хиландару, као и на предузимање неопходних конзерваторско-рестаураторских радова на одржавању и очувању манастира. Истовремено, југословенски конзулат у Солуну пажљиво је пратио и развој односа Хиландараца са југословенском емиграцијом.

СПОМЕНИЦИ И ГРОБЉА

Ако је питање Хиландара третирано уз доста дипломатске обазривости са југословенске, и уз принцип непопуштања са грчке стране, у периоду који обрађујемо од стране грчких власти наилази се на другачији, отворен став када су у питању српска гробља и споменици из Првог светског рата у Грчкој, пре свега српско војничко гробље на Зејтинлику и маузолеј на острву Видо. Истовремено, начин на који су југословенске власти третирале ова обележја указује на начелну намеру да се културно-историјско наслеђе очува, као и да се, кроз културу сећања усмерену на јасно одређени начин, у исто време укаже и на „континуитет борбе југословенских народа за слободу“, али и на идејно-политичку различитост два времена. У југословенско-грчким односима део исте тематике, историјског сећања на Први светски рат и очувања споменика из времена ратова 1912-1918, чинила су и грчка војничка гробља у Пироту и Валандову.

Српско војничко гробље на Зејтинлику било је у надлежности југословенског конзулата у Солуну, како пре, тако и након Другог светског рата. Након 1945. године, у оквиру овог гробља налазило се и новоформирано партизанско гробље на коме је сахрањено 126 југословенских држављана, који су током Другог светског рата углавном као заробљени партизани или цивили доведени од стране Немаца у Солун, где су убијени или умрли од глади и изнемоглости.⁸⁰⁷

Први детаљнији извештај о стању српског војничког гробља на Зејтинлику, као и предлоге за основну санацију и измене, дао је жеран конзулата Иво Јовић крајем 1949. године. У овом извештају указано је на то да већ четири године („од ослобођења“), колико постоји конзулат, на гробљу стоје грбови старе Југославије, „које би требало заменити, или уколико није могуће, само уклонити старе грбове“. Истакнуто је и да је део гробља на ком су сахрањене југословенске жртве из Другог светског рата, у најлошијем стању и да би требало урадити макар оно што је најнужније, с обзиром да би потпуно уређење изискивало значајна средства. Целокупно питање гробља је покретано, како стоји у овом допису, већ током 1947. године, али касније ништа по том питању није урађено. У одговору МИП-а на извештај конзулата о стању гробља и предлог да се спроведу основни радови на одржавању стоји да је „сугестија умесна али за сада није актуелно да се нешто у том погледу предузима“, те је тако прва иницијатива остала без резултата.⁸⁰⁸

Извештај конзулата за 1952. годину говори да се основним, мањим радовима на српском војничком гробљу на Зејтинлику, као и његовом редовним одржавању, приступило августа те године, захваљујући кредиту одобреном од стране МИП-а. Гробље је тада очишћено од корова, на грбовима заробљеника из Другог светског рата замењене су дотрајале ознаке, извршене су најнеопходније поправке спомен-костурнице, засађени нови дрвореди, настављена је и пракса редовног одржавања гробља

⁸⁰⁷ Петар Опачић, *Солунски фронт: Зејтинлик*, Београд, 1978, стр. 10.

⁸⁰⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 39, а.ј. 11.

од стране плаћеног чувара,⁸⁰⁹ док је конзулат био задужен за вршење надзора над одржавањем, те је српско војничко гробље у првој половини педесетих година поново добило изглед најлепшег споменика такве врсте у Солуну.⁸¹⁰

Након обиласка Зејтинлика од стране председника Тита током посете Грчкој 1954. године, који је том приликом сугерисао да је потребно да се обнови и партизанско гробље, нови радови предузети су 1955. године. Такође скромног обима, ови радови подразумевали су мања фарбања, подизање стубова за заставе, поправку одвода између и око парцела на гробљу, као и насипање песка око споменика. И ове, као и претходне поправке, финансирао је југословенски конзулат из за то намењених средстава, одобрених од стране ДСИП-а.

Наредне, 1956. године, конзулат је у једном од извештаја упућених ДСИП-у указао да за двадесет година постојања сам споменик, иако у релативно добром стању, ниједном није прегледан од стране архитекте или другог стручног лица, за чиме је постојала потреба, поготово због сталног цурења воде са зидова крипте за време и после киша. Од стране конзулата предложено је да се у вези са овим питањем консултује Будимир Христовуло, архитекта споменика који је још увек био активан у државној служби, као и да се размотри озбиљније улагање у партизанско гробље, које се налазило у веома лошем стању – било је потребно бар дотрајале дрвене ознаке гробова заменити трајнијим, каменим, или подићи један заједнички споменик.⁸¹¹ По истим питањима и са истим закључцима у вези са ургентношћу улагања у реновирање и одржавање гробља конзулат је ДСИП-у слао извештаје и наредних година, али током периода који обрађујемо на српском војничком гробљу на Зејтинлику нису предузимани свеобухватнији радови.⁸¹²

Детаљи протокола у вези са обележавањем сећања на Први светски рат и пробој Солунског фронта у оквиру војничких гробља у Солуну, повремено су говорили, посредно и непосредно, и о актуелном билансу југословенско-грчких односа.

Прва званична југословенска делегација после Другог светског рата посетила је Зејтинлик заједно са осталим савезничким делегацијама 1949. године. У овој делегацији

⁸⁰⁹ Чувар српског војничког гробља од 1928. године био је Ђуро Михаиловић. Михаиловић је дужност чувара наследио од свог оца, Грбљанина Сава Михаиловића, солунског добровољца, који је водио сакупљање посмртних остатака српских војника, те тиме учествовао у формирању самог гробља. Ђуро Михаиловић наставио је да обавља дужност чувара и током, као и након Другог светског рата, за шта је исплаћиван преко Конзулата. Бирокуратским превидом у току 1950. године Михаиловић је, третиран као службеник МИП-а, позван назад у земљу, а када се није одазвао позиву и када му је грешком отказана служба чувара, био је принуђен да надничи на другом месту. Услед овог стицаја околности, гробље током 1950. и 1951. године није имало сталог чувара, иако је Михајловић настојао да и даље одржава гробље и капелу. На предлог југословенског конзулата у Солуну који је дао мишљење МИП-у да је неопходно да се ова бирокуратска грешка исправи и Михајловић поново ангажује на месту чувара гробља „јер је готово срастао са гробљем и други би га тешко држао сам у добром стању као што он то чини“, Михајловић је враћен на место чувара и одржавање гробља је настављено уобичајено. За разлику од намешетња пароха цркве Светог Саве у Солуну, са грчким властима око попуне места чувара гробља није било никаквих потешкоћа (ДА МСП РС, ПА, 1952, ф. 32, 416882)

⁸¹⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 45339.

⁸¹¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 413957; ф. 31, 46804.

⁸¹² Велики конзерваторско-рестаураторски радови на гробљу извођени су тек 1968/9. и 1977. године, по пројекту професора Слободана Ненадовића, док је партизанско гробље обновљено 1984. године (Миодраг Соколовић, *Зејтинлик: српско војничко гробље у Солуну*, Београд, 1986, стр. 34)

налазила се и Милунка Савић, наредник српске војске,⁸¹³ а посете овакве врсте настављене су и наредних година. Приликом избора учесника делегација које су присуствовале прославама у вези са Првим светским ратом, са југословенске стране водило се рачуна да буду заступљени борци из свих делова Југославије, као и да се нагласи историјски континуитет борбе за слободу народа Југославије. Тако, за борце упућене на прославу Панхеленске уније 1951. године, изабрани су они борци који су учествовали и на Солунском фронту и у НОБ-у. Ипак, како би се направио идејно-политички отклон, у састав делегација за овакве прославе најчешће није узимана ниједна актуелна југословенска политичка личност.⁸¹⁴

И југословенска парламентарна делегација у току своје посете Грчком у септембру 1952. године посетила је, како се у грчкој штампи из тог месеца наводи, "југословенско војно гробље код Зејтинлика, где је г. Пијаде положио венац на споменик палих југословенских официра и војника, док је војна музика свирала одговарајуће маршеве". Овом обиласку присуствовали су и грчки посланици, као и представници свих осталих солунских власти, што је свакако живо одражавало нови ток југословенско-грчких односа.⁸¹⁵

Поред протокола који је пратио појединачне посете и прославе, на војничким гробљима у Солуну обележавани су свечано и редовни годишњи помени, а крупне промене позиција у међународној политици, као и у међусобним односима Југославије и Грчке, утицале су на почетку периода који обрађујемо на приступ овим догађајима, како грчке стране, тако и југословенске дипломатије.

По грчкој традицији установљеној након Првог светског рата, 30. октобра одржан је помен када су полагаани венци на грчком, али и на војничким гробљима Француске, Енглеске, Италије и Југославије. Уз саветовање са МИП-ом, представници југословенског конзулата по први пут нису положили венце на грчко војничко гробље 1949. и 1950. године, након што су Грци у току грађанског рата прекинули традицију међусобног полагања венаца и први изоставили овај чин из протокола 1948. године, не положивши венац на српско војничко гробље.⁸¹⁶ Са отопљавањем југословенско-грчких односа од почетка педесетих година, ова традиција је враћена у протокол и настављена уобичајено са обе стране.⁸¹⁷ Такође, протокол југословенског конзулата подразумевао је да сваке године 11. новембра, на дан Примирја у Првом светском рату, југословенски генерални конзул у присуству дипломатског кора и званичних грчких цивилних и војних представника полаже на гробље венац сећања и захвалности палим ратницима, тиме им одајући пошту.

Током педесетих и шездесетих година, српско војничко гробље у Солуну постало је најпосећенији југословенски споменик у иностранству – поред званичних делегација, прилику да посете Зејтинлик користиле су и бројне групе ђака, студената и туриста из Југославије, али и Грчке, као и групе из југословенских емигрантских кругова. На српском војничком гробљу на јарболима је стално стајала југословенска и српска застава, као и многобројни венци, међу којима и венац Јосипа Броза Тита.

⁸¹³ Војин Ђорђевић, *Српско војничко гробље на Зејтинлику*, Београд, 1974, стр. 60.

⁸¹⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1966, ф. 47, 422397, 43201.

⁸¹⁵ ДА МСП РС, ПА, 1952, ф. 29, а.ј. 4, св. 2.

⁸¹⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1949, ф. 38, а.ј. 7; ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1950, ф. 31, а.ј. 23.

⁸¹⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1952, ф. 30, 45339.

Како су веома удаљени од централних путева кроз Грчку, Крф и маузолеј на Виду посећивани су од стране група из Југославије значајно ређе, и углавном уско у вези са обележавањем значајних датума сећања на Први светски рат. Прва велика југословенска делегација која је посетила Крф била је делегација Српске православне цркве, на челу са патријархом Викентијем, која је средином 1955. године обилазила значајна места српске историје у Грчкој, поводом четрдесетогодишњице доласка српске војске на Крф.⁸¹⁸

Наредне, 1956. године, непосредно уочи посете председника Тита Крфу предузети су и први мањи радови на одржавању костурнице на острву Видо. У извештају о путу на Крф и Видо аташеа за штампу југословенске амбасаде у Атини, Антона Лаха, наводи се да је циљ пута био да се „установи шта се за ово кратко време (до доласка председника Тита у посету Грчкој, Ј.М) може урадити на сређивању наше костурнице на Виду“. Антон Лах посетио је истом приликом и крфског владику Методија, који му је пренео да је најављена посета југословенског председника изазвала велико одушевљење на острву, нарочито зато што је то прва посета такве врсте Крфу од стране Југославије. На састанку амбасадора Лаха са архитектом који је и раније вршио поједине поправке костурнице, договорени су мањи радови које је било могуће извести у року од 20 дана.⁸¹⁹

Ипак, с обзиром на то да се током педесетих и шездесетих година на острву налазио и затвор за малолетнике, те да је приступ посетилаца и развој острва прилагођен туристима почео тек седамдесетих година, до краја периода који обрађујемо на маузолеју-костурници на Виду нису извођени значајнији радови,⁸²⁰ а како маузолеј није имао чувара или особу задужену за редовно одржавање, временом је дошло је до оштећења у виду слегања и пропадања терасе, осипања камена са предње стране споменика и засипања земље.⁸²¹

Поред српског војничког гробља на Зејтинлику и маузолеја на острву Видо, у Грчкој се налазило и неколико других југословенских споменика: споменик Дринске дивизије у Агиос Матеасу на Крфу, споменик Дринске дивизије у селу Веви код Едесе⁸²² као и спомен-чесма у селу Галатиста код Солуна,⁸²³ који су у периоду који обрађујемо били препуштени самоодржавању и због тога се налазили у стању које је такође захтевало конзерваторске радове.

На територији Југославије налазила су се два грчка војничка гробља, оба из Првог светског рата. На грчком војничком гробљу у Пироту сахрањено је 358 припадника 3. грчке дивизије, а гробље је 1924. године по одлуци одбора пиротске општине уступљено у потпуности грчкој држави. Друго је било грчко војничко гробље у Валандову.

Осим приликом посета делегација и обележавања значајних датума, грчки амбасадори у Београду су повремено обилазили гробља и како би констатовали стање у

⁸¹⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1955, ф. 22, 413212.

⁸¹⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1956, ф. 30, 412206

⁸²⁰ На основу извештаја Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије, може се закључити да су радови на и око маузолеја на Виду, а у циљу одржавања, као и прилагођавања посетиоцима, извођени у већем обиму на почетку седамдесетих година (АРЗЗСК, Извештај проф. др. С. М. Ненадовића, 27. 1. 1973)

⁸²¹ АРЗЗСК, *Информација о неким историјским, правним и техничким подацима српских споменика прошлости на територији Грчке, мај 1969, проф. С. Ненадовић, 4.*

⁸²² Током шездесетих година, мање санације на споменику у Веви самоиницијативно су извршили грчки војници из оближњег гарнизона (АРЗЗСК, *Допис генералног козулата у Солуну Републичком секретаријату за образовање и културу СР Србије, 25.9.1968. бр. 42, 4*)

⁸²³ Спомен-чесму у селу Галатиста подигла је српска војска током Првог светског рата.

ком се налазе и предузели потребне поправке и радове на одржавању.⁸²⁴ Ипак, иако је грчко војничко гробље у Пироту током времена претрпело пропадање једног дела архитектонских детаља, као и пропадање готово свих надгробних споменика и плоча, извештаји Савезног завода за заштиту споменика с краја шездесетих година говоре да на њима нису извођени значајнији радови одржавања и санације током периода који обрађујемо.⁸²⁵

Са изузетком српског војничког гробља на Зејтинлику, може се закључити да су други споменици из Првог светског рата, како грчки у Југославији, тако и југословенски/српски у Грчкој, у периоду који обрађујемо били препуштени самоодржавању, иницијативи појединаца и евентуално повременом санирању дотрајалости извођењем најједноставнијих радова.

⁸²⁴ Грчка страна је преко свог посланства у Београду први пут упутила захтев за обилазак гробља у Пироту већ 1949. године. Захтев је поновљен још два пута, када је крајем 1950. године и одобрен. Циљ обилска гробља од стране отправника послова грчког посланства Калуциса било је констатовање стања у ком се гробље налази, ради евентуалних радова и поправки (ДА МСП РС, ПА, 1950, ф. 31, 455721). Током градње цркве у атинском насељу Кифисја, на захтев грчке амбасаде је са грчког гробља у Пироту послата велика камена плоча, како би била узидана у темље цркве (АРЗЗСК, ККВИ, пов. бр. 481) Током 1955. године, грчки амбасадор Филон Филон затражио је нотом дозволу за есхумацију посмртних остатака грчких официра и војника сахрањених током Првог светског рата у Струмици, Мокрину, Микријеву, Габрову и Сосици, како би били пренети на грчко гробље у Валандову (ДА МСП РС, ПА, 1955, ф. 21, 410048). Гробље у Валандову поестио је 1957. године и грчки амбасадор Цакалотос, истичући да је то гробље „доказ да се грчка и југословенска крв била на истом тлу“ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1957, ф. 31, 424767)

⁸²⁵ Предлог за сарадњу грчких служби заштите споменика и Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије на санацији грчког гробља у Пироту дао је директор Завода 1970. године након обиласка гробља од стране стручњака, те констатовања да би покретање заједничке акције на санацији био добар основ за почетак сарадње југословенских и грчких служби заштите споменика како на овом, тако и на другим споменицима у Југославији и Грчкој (АРЗЗСК, *Извештај директора завода Вељка Ђурића Републичком секретеријату за образовање, науку и културу, 16.12.1970, бр. 1785/2*)

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

ВОЈНА ХУНТА И ПРЕКИД КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ

6. ВОЈНА ХУНТА И ПРЕКИД КУЛТУРНЕ САРАДЊЕ

Упркос веома пажљивом праћењу ситуације у грчкој унутрашњој и спољној политици током 1966. и почетком 1967. године од стране југословенске дипломатске мисије у Атини, као и свести да је у стању интензивне политичке напетости државни удар једна од стално пристуних претњи, војни пуч од 21. априла 1967. године ипак је изненадио како југословенске, тако и дипломате других земаља, али и политичке актере унутар саме Грчке. Брзо хапшење Андреаса и Јоргоса Папандреуа, других политичких личности и цивила, затим грубо одношење према страним дописницима, забрана било које врсте извештавања, укидање партија и затварање штампаних медија, као и гласине о бруталном поступању у затворима, изазвали су велику забринутост у атинским дипломатским круговима и моментално скренули пажњу европске и светске јавности.

Београд је налазио да војни пуч има сва обележја хладноратовске политике, те да је, без обзира на то што је покренут локалим околностима, ипак усклађен са одређеним спољним интересима, пре свега интересима САД-а и НАТО-а,⁸²⁶ а југословенско-грчки односи нарушени су по успостављању хунте, најпре због односа новог режима према југословенским држављанима, једностраног прекида пограничног промета, погоршања статуса славомакедонског становништва, дискриминације представника ТАНЈУГ-а, конфисковања штампе намењене интерној употреби југословенске амбасаде, завођења посебног визног режима за Југословене, строге контроле грчких држављана који путују за Југославију, те јавног карактерисања Југославије од стране појединих пучиста као „словенске опасности са севера“. Истовремено, и југословенска штампа и јавност реаговали су оштром осудом пучистичког режима.⁸²⁷ Ипак, југословенска дипломатија убрзо је прилагодила став ка неутралнијој позицији, покушавајући истовремено да не да легитимитет режиму у Грчкој, али и да не затвори у потпуности врата билатералним односима. Инструкције југословенској дипломатској мисији у Атини из ДСИП-а ускоро су препоручивале да „амбасадор ипак посети новог министра спољних послова, али међу последњима“, и да билатералне односе треба одржавати кроз „чисто практична питања“, али ипак одржавати, јер је Грчка, упркос промени режима, „суседна земља која представља константу у нашој спољној политици“.⁸²⁸ Тако, став који је у Југославија покушавала да заузме према новој влади у Грчкој, у првих неколико месеци након државног удара кристалисао се као тежња ка уздржаним али ипак постојећим билатералним односима, који ће се одвијати у суженим политичким оквирима.⁸²⁹ У таквим околностима, југословенској страни су се економски и делом културни односи чинили као две тачке у оквиру којих ће тако дефинисани циљеви политике према Грчкој бити најбезбедније реализовани.

И новом режиму у Грчкој било је потребно неколико месеци да заузме одређенији став према односима са Југославијом, пре свега због различитих ставова међу самим

⁸²⁶ Lj. Dimić, “Yugoslav diplomacy and the Greek Coup d’Etat of 1967”, *Balkanica*, L (2019), str. 397–425.

⁸²⁷ У првим данима након државног удара, југословенска штампа доносила је наслове „Атина–опседнут град“, „Рације у Атини“, „Лов на људе у целој земљи“, „Мир у сенци бајонета“, „Терор у Грчкој“, и сл (*Политика*, 23–26. април)

⁸²⁸ M. Ristović, “Yugoslav-Greek Relations from the End of the Second World War to 1990”, *Balkanica*, LI (2020), str. 257–282.

⁸²⁹ Иако није повлачила драстичне потезе према пучистичком режиму, суштински став према њему није се мењао – за југословенску страну овај режим представљао је „насилним путем и средствима заустављен процес либерализације и демократизације, режим који представља негацију демократских и прогресивних институција на унутрашњем и извор нестабилности и заоштравања на међународном плану“ (Ranko Petković, „Uzroci i dejstva državnog udara u Grčkoj“, *Međunarodni problemi*, 1967, 4, str. 123)

представницима режима – они су се кретали од блажих (код цивилних представника у влади који су тежили да односе са Југославијом одрже добросуседским), ка веома оштрим (код пуковника Пападопулоса који је настојао да нагласи „опасност са севера“). Став пучистичког режима према социјалистичким земљама начелно, значио је и негативније писање грчке штампе о Југославији непосредно након државног удара. Ова својеврсна антијугословенска кампања водила се посебно интензивно на северу земље – солунска штампа је током 1967. године истицала жаљење због територија које је некада насељавао грчки живаљ, а које припадају Југославији, наглашавала непостојање не само славомакедонске мањине у Грчкој, већ и македонског народа у смислу националног идентитета формираног у оквиру НР Македоније, те описивала Југославију као опасност због њеног мешања у грађански рат у Грчкој, као и због броја грчких избеглица у НР Македонији.⁸³⁰

Ипак, упркос снажној антикомунистичкој пропаганди, показало се да ни екстреман режим, какав је био пучистички, не може да одбаца међународну реалност у којој се налази и игнорише стварне, нарочито економске потребе земље којом управља, због чега, макар декларативно, није мењао основне линије међународне политике. До краја 1967. године атинска штампа је значајно умањила негативно писање о Југославији,⁸³¹ док су, истовремено, југословенској страни преко америчке амбасаде у Београду стизала уверавања да нова влада у Атини има намеру да задржи коректне односе са Југославијом.⁸³² Одржавање односа са Југославијом пучистичкој влади било је потребно из више разлога: међународни положај и углед Југославије, затим њено присуство како у грчком народу тако делом и у владајућем амбијенту, те економске и геополитичке потребе. Грчка страна је зато била заинтересована за економску, и једним делом за културну сарадњу, док је Југославија настојала да задржи иницијативу само у питањима од непосредног интереса (трговински и неки видови културне сарадње, интервенције у вези са визама, итд).

Као и сви остали аспекти јавног, друштвеног и политичког живота, и културна политика и токови у Грчкој доживели су интензивну промену већ првог дана војног режима. Сва министарства, установе и органи на културном, просветном и пропагандно-информативном плану дошла су одмах по државном удару под потпуну контролу пучиста. Дирекцију за штампу и информације преузело је најуже руководство пучиста. Штампа је била под потпуном цензуром и надзором, тако да је сваку вест, чак и техничког карактера, парафирао војни цензор, док су у министарству просвете спроведене персоналне промене, поништени резултати Папандреуовог рада – укинута је Институт за реформу и унапређење школства у ком су радили највећи експерти са универзитета и из средњих школа, а чија је оријентација била прогресивна. Уџбеници писани у Папандреуово доба су повучени, а уместо њих су реактивирани уџбеници и студије из Караманлисове ере.

⁸³⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, пов. 30/67.

⁸³¹ Солунски листови наставили су са негативним иступањима према Југославији и када је штампа у главном граду Грчке ублажила реторику. У серији негативних чланака о Југославији нашао се и чланак *Македонска борба* солунског научника, историчара Лаурдаса, који је, према оцени југословенске амбасаде „иступио са најреакционарнијих позиција приказујући Словене као највећу опасност за Грчку“. Југословенску дипломатију посебно је изненадио овакав иступ, с обзиром на то да је Лаурдас годинама важио за пријатеља Југославије у којој је и боравио као гост, те одржавао најближе контакте са београдским универзитетом и институтима САНУ (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 438154)

⁸³² М. Ристовић, „У сенци војне диктатуре: југословенско-грчки односи 1967-1974“, *Токови историје*, књ. 3, 2012, стр. 37–61.

У области културе, једна од првих ствари која је предузета по доласку пучиста на власт је враћање на снагу појединих старих закона којима је уведена потпуна цензура. Забрањено је штампање многих писаца, а по извештају југословенске амбасаде у Атини, отишло се толико далеко да на позоришним сценама више није било дозвољено изводити дела Есхила, Софокла, Аристофана и Еурипида, управо она класична дела која, како су дописи југословенске амбасаде извештавали да се у интерним упутствима грчког Министарства за информисање наводило, „третирају питање политике, демократије, слободе, монархије и слично“. Формиран је и специјалан савет за цензуру позоришних текстова са задатком да из сваког савременог или класичног позоришног дела избаци оне делове који новом режиму нису одговарали. У области музике анатемисана су дела познатог композитора и лидера омадине *Ламбракис*, Микиса Теодоракиса, као и већег броја његових следбеника.⁸³³ На универзитету су отпуштени сви професори наклоњени левици или Папандреуу, а како је упориште и Папандреуа и ЕДА на универзитету било снажно, радило се о значајном броју професора. Оштрина и обим свих описаних промена указивали су на то да је пучистички режим имао намеру задржавања на власти и стварања потпуно нове идеолошке базе у што краћем року.⁸³⁴

Реагујући на драматичне политичке околности у Грчкој, скоро све западне, као и социјалистичке земље, заузеле су и задржале негативан став у погледу сарадње са Грчком и спровеле бојкот културних манифестација, нарочито оних које су имале политичко обележје.⁸³⁵

После априлског пуча, питање даљих циљева југословенске културно-пропагандне политике према Грчкој дискутовано је по први пут на колегијуму југословенске амбасаде у Атини у јулу исте године, када се из перспективе новонасталих околности разматрала и могућност реализације Програма културне сарадње за 1967/8, који је потписан између две земље непосредно уочи државног удара. Треба нагласити да је нови Програм у односу на претходне садржао значајне промене које су биле одраз не само спровођења нових принципа децентрализације у области међународних веза на пољу просвете, културе и уметности са југословенске стране, већ и обострано новог начина сагледавања суштине југословенско-грчких односа у култури, што је довело до важних измена како у односима обима одређених видова сарадње, тако и у карактеру појединих размена. Док је у ранијим програмима предњачила сарадња у области образовања, у новом програму је нагласак стављен на област музичко-сценске уметности и гостовања у овој области. Такође, измењени карактер размене огледао се и у томе што је новим програмом она углавном базирана на сарадњи између одређених институција, док је у претходним програмима, у делу који се тицао предлога са југословенске стране, имала претежно југословенски политички карактер. Значајну промену у новом плану чинили су и чланови који су се тицали тема које су стагнирале свих претходних година послератне сарадње, а које су по први пут обухваћене овим програмом: питање почетка рестаураторских радова на манастиру Хиландару и питање

⁸³³ Поред забране извођења дела, продаје, па чак и позајмице плоча композитора и лидера омладине *Ламбракис* Микиса Теодоракиса, грчки МИП ставио је на црну листу и шири број истакнутих уметника, међу којима су били и Алексис Менотис, уметнички директор Националног позоришта и признати режисер, Дора Страту, уметнички директор чувене фолклорне групе, Мелина Меркури, филмска и позоришна глумица која се у тренутку пуча налазила у Америци, затим Ирина Папас, такође истакнута глумица, а на листи су се налазили и многи други позоришни и филмски радници. Према одлуци МИП-а, овим уметницима забрањено је наступање у Грчкој, а дела која су режирали уметници попут Менотиса, скинута су са репертоара позоришта у новој сезони (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 424982)

⁸³⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 424911.

⁸³⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1968, ф. 40, 412434.

сарадње архивских институција СР Македоније и Грчке.⁸³⁶ Како је државни удар изведен само три недеље после потписивања новог Програма, многе његове одредбе у новим околностима није било могуће или политички опортуно спровести, а основна замисао Програма изгубила је на снази у новим околностима, те се, након састанка у оквиру амбасаде у Атини, изашло са закључком да би се у наредном периоду требало оријентисати на извршавање оних тачака из програма културне сарадње који имају радни карактер, попут размене стипендиста, док би свакако требало избегавати сваку манифестацију у областима које би имале политички карактер, као на пример гостовања великих ансамбала, као и начелно уметничку сарадњу због принципијелног става Југославије према великом борју ухапшених и прогањаних уметника. Такође, југословенска дипломатија налазила је да и питање Хиландара може да задржи актуелност у новим околностима.⁸³⁷

Са друге стране, без обзира на амбивалентан став самих пучиста према Југославији, у процесу међународне валидације новог режима, грчкој страни била је важна слика континуитета у сарадњи између две земље. Први сигнал којим је војни режим Југославији посредно ставио до знања да намерава да задржи ову слику дошао је управо преко културне политике – већ почетком маја 1967. године, из Дирекције за културу Грчког МИП-а на адресу југословенске амбасаде у Атини стигла је нота са информацијом да је грчка страна већ одредила универзитетске професоре који у току следеће школске године треба да путују у Југославију на бази Програма културне сарадње за 1967/68. Овим потезом грчки МИП ставио је до знања да планира да настави културну сарадњу са Југославијом, осим што је комуникација око реализације плана, уместо директним контактима између установа и универзитета, како је то договорено приликом потписивања Програма, поново са грчке стране враћена на линију МИП–Амбасада–Комисија за културне везе.⁸³⁸

Настојећи да међународној јавности покаже пријатељску природу односа Југославије и новог режима у Грчкој, грчки МИП је у јуну 1967. године покренуо и питање размене већих гостовања са Југославијом, те током целе 1967. и почетком 1968. године инсистирао на реализацији управо оваквих манифестација (предложено је гостовање пирејског позоришта *Рондирис* у Југославији).⁸³⁹ Како је грчка страна у периоду пре војног пуча дуже време изражавала незадовољство реализацијом претходног програма током ког је размена на музичком плану текла у корист Југославије, југословенска страна је пре пуча улагала напоре да се оствари гостовање једног већег, реномираног грчког

⁸³⁶ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 46252.

⁸³⁷ Како је последњи Програм културне сарадње између Југославије и Грчке, потписан пре државног удара, садржавао значајне нове ставке о радовима на Хиландару, југословенска страна сматрала је да ће неке од планираних активности успети да спроведе и у новим околностима. На посету стручњака из југословенских институција се, ипак, морало сачекати до наредне године, јер је након војног пуча на неко време у потпуности прекинут контакт између југословенског конзулата у Солуну и Хиландара, због свести обе стране да је у новонасталој ситуацији то најбоље привремено решење. Такође, конзулат је неко време након пуча обавестио ДСИП да многе југословенске институције које се баве проучавањем грађе из Хиландара комуницирају са манастиром редовном поштом, што је путем цензуре омогућило грчким војним властима увид у све материјале и пружио им додатне аргументе у тежњи која је и иначе постојала - да се смањи или сасвим спречи комуникација братства са југословенским институцијама, као и да се одустане од планиране изградње библиотеке. И конзулат и само братство скренули су пажњу на неприлике и последице које је пракса такве преписке могла имати на положај Хиландара и монаштва у новим околностима (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 45201, 4524/68)

⁸³⁸ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 417398.

⁸³⁹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 422571.

позоришног ансамбла, али због хонорара и термина два најугледнија грчка позоришта, гостовање је уговорено тек за октобар 1967. године. Како се у међувремену политичка ситуација значајно изменила, две стране дошле су у нове позиције – Југославија је покушавала да нађе начин да ово гостовање одложи, односно откаже, јер би реализацијом гостовања грчког ансамбла посредно дала легитимитет и новом грчком режиму, док је пучистичка власт инсистирала на остваривању планираног гостовања, како би тиме добила на тежини у међународном контексту. Иако је повећање броја акција у области музичко-сценских уметности било уговорено Програмом културне сарадње потписаним пре војног удара, југословенска дипломатија настојала је да у новонасталим околностима што је могуће дуже пролонгира одговор на грчке иницијативе у оквиру културне сарадње, сматрајући да би такве активности, а посебно већа гостовања, могла бити политички веома штетна, због могућег одјека у иностранству и коришћења таквих догађаја за афирмацију нове грчке владе. Интерни став ККВИ по овим питањима био је да до размена не би могло доћи „све док постоји оваква политичка клима између наше две земље – прекид малограничног промета, напади у грчкој штампи, неприлично изражавање о СР Македонији и македонском народу, злонамерно коментарисање сукоба између српске и македонске православне цркве, итд“.⁸⁴⁰

Из истих, политичких разлога, одложене су на неодређено време и друге иницијативе чију је реализацију прекинула промена политичке климе у Грчкој: на Интернационално бијенале авангардних театара које се одржавало у Атељеу 212 требало је, на предлог Мире Траиловић, да буде позвано грчко позориште *Технес* са представом *Птице* Каролоса Куна, што није реализовано;⁸⁴¹ ККВИ је обавестила и Народно позориште у Титограду да до размене по једног позоришног радника са Грчком, како је планирано планом културне сарадње, неће доћи, јер „према садашњој ситуацији у грчкој не постоје услови да се ова одредба изврши“;⁸⁴² нису могли бити остварени ни предлози Универзитета у Скопљу који је показао интересовање за ширу сарадњу са Грчком кроз план за 1967/68. годину.⁸⁴³

Део програма културне сарадње који је задржао континуитет и у новим околностима тицао се размене стипендиста, а о ситуацији у Грчкој након војног пуча, као и односу према сарадњи са Југославијом у одређеним областима, илустративно говори третман три југословенска специјализанта који су се у тренутку државног удара затекли у Грчкој. Мустафа Фестић у Грчку је стигао у фебруару 1967, са планом да до јула исте године специјализира на појединим питањима туризма. Како у грчком Министарству просвете није добио помоћ у тражењу адекватног места да обави специјализацију, у томе су му изашли у сусрет југословенски аташе за штампу и шеф југословенског туристичког бироа у Атини. Информисање о начинима и методама истраживања туристичког тржишта било је нарочито значајно јер су се у тој области у Југославији чинили тек први кораци, док је Грчка већ користила најсавременије методе за анализу туристичког тржишта. Поред ове теме, Фестић је истраживао и комплементарност туристичких привреда Грчке и Југославије, као и инвестициону политику туристичке привреде. Последњу и најважнију тему, *Економска валоризација природних добара и културно-историјских знаменитости* Фестић није стигао да проучи због државног удара у Грчкој, „после кога се на специјализанте који студирају економске науке, особито Југословене,

⁸⁴⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 437184.

⁸⁴¹ АЈ-559-512, Допис Атељеа 212 Комисији за културне везе са иностранством, 17. март 1967.

⁸⁴² АЈ-559-512, Допис ККВИ Народно позоришту у Титограду, 7. јун 1967.

⁸⁴³ АЈ-559-513, Допис Ректората Универзитета у Скопљу КОмисији за КВИ, 24. март 1967

почело гледати са прилично подозрења и презира“. Већ првих дана након удара страним стипендистима је био онемогућен рад у грчким институцијама, које су остале без јасних директива о раду странаца у њима. Након безуспешног покушаја да настави рад на својој специјализацији и савета југословенског аташеа свим стипендистима да напусте Грчку, Ферих се вратио у Југославију почетком маја 1967, са обећањем аташеа да ће издејствовати наставак специјализације чим се за то укаже прилика.⁸⁴⁴

Искуство сараднице Византолошког института Мирјане Живојиновић, чија је специјализација такође накратко прекинута војном хунтом, било је другачије. Како је пратила предавања из византологије и свакодневно похађала курс грчког језика, стипендија која је трајала од децембра 1966. до краја априла 1967, показала се прекратком, нарочито за усавршавање грчког језика. Захваљујући предусретљивости надлежних грчких органа, добила је двомесечно продужење стипендије и поред тога што су се у земљи догодиле драматичне политичке промене. О томе Мирјана Кнежевић пише ККВИ: „Могу одмах да истакнем да сам веома задовољна својим бораваком у Атини и могућностима за рад које су ми се пружиле, желећи тиме да подвучем да сам свуда за цело ово време наилазила на веома добар и срдчан пријем, предусретљивост и помоћ у раду. Пријатељски став према стипендистима потврђује управо и чињеница што ми је и после догађаја од 21. априла ове године стипендија била продужена.“⁸⁴⁵

Нове политичке околности затекле су на специјализацији у Грчкој и Загорку Расолкоску-Николовску, кустоса у средњовековном одељењу Археолошког музеја у Скопљу. У оквиру теме којом се бавила (зидно сликарство у Охридској архиепископији од XV до XVIII века), Николовска је планирала да на терену провери претпоставку да су грчки зографи радили и на територији Македоније. Иако је теренски део истраживања у северној Грчкој био онемогућен због новонасталих политичких околности, остатак стипендије није прекинут успоставом Војне хунте, већ је боравак продужен за један месец, до краја јула 1967.⁸⁴⁶

Разлика у искуству третмана Војне хунте према три југословенска специјализанта можда се најпре може, како је у свом извештају и наговестио један од стипендиста, приписати предмету изучавања, односно чињеници да страни стипендисти, а посебно они из социјалистичких земаља, који су специјализирали економију или друге области које су се дотицале актуелног политичког и економског живота, више нису били добродошли и нису могли да наставе своја истраживања.

Са своје стране, водећи се одлуком да се односи са пучистичком владом одржавају неутралним уз помоћ економске и делом културне сарадње, југословенска амбасада је већ у јулу 1967. године упутила ДСИП-у предлог кандидата из Грчке за југословенске стипендије, сматрајући овај вид сарадње најпогоднијим у новонасталим околностима. Као и претходних година, и главни и допунски кандидати пријавили су се за усавршавања углавном из области историје и лингвистике: Леонидас Мавроматис пријавио се за специјализацију из византологије, Јоанис Тарнанидис у области теологије, Ефтихија Пападопулу конкурисала је за стипендију како би изучавала српско-хрватски

⁸⁴⁴ АЈ-559-493, Извештај Мустафе Фестића Комисији за КВИ о специјализацији у Грчкој, од 15. септембар 1967.

⁸⁴⁵ АЈ-559-493, Извештај Мирјане Живојиновић Комисији за КВИ о специјализацији у Грчкој, од 11. јул 1967.

⁸⁴⁶ АЈ-559-496, Извештај Загорке Расолкоске-Николовске Комисији за КВИ о бораваку у Грчкој, од 16. октобар 1967.

језик, док је Константинос Делијанис стипендију користио у специјализације из средњовековне историје народа Југославије.⁸⁴⁷

Водећи се истим принципом, и републичка комисија СР Србије за доделу стипендија страних влада спровела је уобичајену процедуру избора кандидата за постдипломско усавршавање у Грчкој. За косиснике грчких стипендија у 1967/68. години одабрани су Љубомир Максимовић, асистент на одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, који је деветомесечну стипендију користио за усавршавање модерног грчког језика, затим Ђорђе Трифуновић, асистент на Филолошком факултету у Београду, који је током деветомесечне стипендије за предмет специјализације изабрао византијску књижевност и језик, као и новију грчку књижевност и филологију, те Душан Тасић, историчар уметности и библиотекар на одељењу историје уметности Филозофског факултета у Београду, које је током шест месеци изучавао грчки језик и византијске споменике.⁸⁴⁸ Кандидати су стигли у Грчку и своје стипендије користили несметано од октобра 1967. године.⁸⁴⁹

Ипак, и поред обостаних интереса да се одређени видови сарадње и релација одрже на коректном нивоу и тиме постигне неутралност, у југословенско-грчким односима након државног удара појавио се немали број спорних питања и изазова.

Додатну напетост у већ комплексне односе две земље унели су догађаји и реакције у вези са проглашењем аутокефалности Македонске православне цркве у јулу 1967. Грчка православна црква је тим поводом у септембру одржала ванредни синод на коме је веома оштро осудила тај акт и тиме подржала став београдског синода. Из саопштења за штампу било је јасно да је за разматрање тог питања као материјал послужило писмо СПЦ од 24. маја упућено управо грчком синоду, у коме је негирано право македонској цркви на аутокефалност.⁸⁵⁰ Солунска штампа реаговала је на проглашење аутокефалности МПЦ новим таласом текстова са негативним тезама о СР Македонији и тврдњама о вештачком стварању македонске нације.⁸⁵¹

Такође, једну од спорних тачака југословенско-грчких односа представљао је и низ акција усмерених на славомакедонско становништво на северу Грчке, током којих је, према оцени југословенског конзулата, вршена оштра злоупотреба средстава културне, просветне и пропагандне политике пучистичке власти према овом становништву. Интерном наредбом пучистичка влада је непосредно након државног удара забранила употребу македонског језика на сваком месту (у кући, на улици) и у свим приликама, а за прекршиоце забране предвиђене су најстрожије полицијске и судске мере.⁸⁵² Истовремено, грчки Синод је донео одлуку о слању 190 свештеника у славомакедонска села на упражњена места у тим парохијама, а у истом циљу вршене су и промене епископа/митрополита у свим епископијама Северне Грчке. Нови епископи, требало је да, према сопственим речима, „преваспитају вернике у својим епископијама у духу хеленизма“. Министар унутрашњих послова Патакос упутио је отворено писмо архиепископу Атине и целе Грчке Јерониму, у коме је нагласио да свештеници упућени у срезове Лерин, Воден, Кукуш и Костур треба да похађају осмодневни семинар у Солуну

⁸⁴⁷ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 43, 427628.

⁸⁴⁸ АЈ-559-502, Извештаји југословенских стипендиста у Грчкој Комисији за културне везе са иностранством.

⁸⁴⁹ АЈ-559-496, *Dopis Komisije za kulturne veze sa inostranstvom Ambasadi Kraljevine Grčke*, 11. X 1967.

⁸⁵⁰ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 432383.

⁸⁵¹ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 442721.

⁸⁵² ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 442738.

како би схватили „националне проблеме Грчке“ на том терену и оспособили се да се ухвате у коштац са њима, те да „треба да се наоружају знањем за борбу у коју се упуштају“. Када су свештеници стигли у своје парохије, јавно су опомињали становништво окупљено у црквама да је „то територија Грчке и да треба да говоре грчким језиком и да своју децу уче грчком језику“. Обилазак славомакедонских села у наведеним срезовима од стране архиепископа Јеронима⁸⁵³ био је, по оци југословенског конзулата, саставни део исте активности војног режима и грчке цркве – архиепископ је становништву у пограничним селима држао „изразито националистичке говоре“, не пропуштајући прилику да одржи помен „палим борцима у борби против славокомуниста“, како се наводи у листу *Ελληνικός Βόρας* од 26. августа 1967. Упоредо са променама у врховима црквене хијерархије и попуњавањем празних свештеничких места у Северној Грчкој, према упутствима Министарства просвете извршен је скоро потпуни размештај наставника и професора језика у основним школама и гимназијама у поменутиим срезовима, тако да су на места старих наставника доведени нови наставници из других срезова, а карактеристично је да је највећи број нових наставника и професора дошао из Александрополиса и Комотинија, где су секли искуство у раду са турском мањином. Забрану да се говори матерњим језиком и у ваннаставно време спроводили су и наставници основних школа, а за употребу матерњег језика деца су, према сазнањима конзулата, у појединим случајевима и кажњавана.⁸⁵⁴ Осим црквених и просветних промена, и политичке власти организовале су све чешће обиласке пограничних места, одржавајући скупове и говоре пред становништвом. Своју активност након војног пуча појачало је и Удружење северних Грка, чија је основна делатност била издавање књига и брошура са националном тематиком, ради подизања и одржавања „националног духа“ у Северној Грчкој. Ово удружење је у неколико месеци након државног удара издало две књиге: *Македонске приче* Г. Модиса, о грађанском рату у Грчкој, као и књигу професора солунског универзитета Андриотиса, *The Federative Republic of Skopje and its Language*.⁸⁵⁵ Пропаганду у вези са подизањем националне свести и употребом грчког језика појачале су у периоду након државног удара и многе друге организације и културно-уметничка друштва, организујући у пограничним крајевима честе посете и трибине са том тематиком.

У описаним комплексним околностима након државног удара, у целости је измењен ток југословенско-грчких односа, а у оквиру њих и динамика културних веза. Током прве године трајања пучистичког режима, од 40 тачака Програма културне сарадње између Југославије и Грчке за 1967/8. годину, остварено је само две, што је, уз све друге потешкоће које су се појавиле у билатералним односима, јасно говорило о немогућности да се циљеви културне политике формирају и спроводе на дотадашњи начин, као и о почетку потпуно нове фазе у односима две земље.

⁸⁵³ Након државног удара, спроведена је неканонска реорганизација цркве, постављањем, на захтев владе, нових епископа и архиепископа Јеронима на њено чело, иако је претходни архиепископ Хризостом и даље био жив. Уједно је поправљен материјални положај свештеника и цркве у целини, чиме је пучистичка влада добила важног савезника, активног на линији владине политике (ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1968, ф. 40, 490043)

⁸⁵⁴ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 40732/67.

⁸⁵⁵ ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40, 435447.

ЗАКЉУЧАК

Иако су Србија и Грчка, а у међуратном периоду и Југославија и Грчка, формирале односе који су се сматрали традиционално пријатељским и учвршћеним догађајима из Првог светског рата, ове су везе након Другог светског рата оптерећене и нарушене неразјашњеним питањима и супротностима новог југословенског и грчког режима, улогом Југославије у грчком грађанском рату, те послератном општом блоковском поделом.

У међународној клими у којој су се већ непосредно након Другог светског рата осећале назнаке будућих хладноратовских сукоба, активан став сада стабилног југословенског руководства према борбама током грађанског рата у Грчкој и помоћ која је са југословенске стране неформално али континуирано упућивана грчкој левици готово до краја рата, као и проблем великог броја избеглица из Грчке у НР Македонији, учинили су односе између ФНРЈ и Грчке током и непосредно након грађанског рата веома комплексним. Иницијатива за нормализацију ових односа, покренута почетком педесетих година, одговарала је интересима и тежњама обе земље. За Југославију је, због потраге за новим правцем спољне политике након резолуције Информбироа, али и због нерешеног питања у вези са Трстом, обнављање релација са Грчком представљало и потез тактичког приближавања Западу, док су западне силе, али и сама Грчка, у југословенском приближавању Грчкој и Турској виделе стварање сигурности на Балкану и источном Средоземљу у случају сукоба са СССР-ом. Културне везе одиграле су у том процесу значајну улогу, као извидница и мост у покушајима приближавања две земље и њиховом поновном упознавању у новим околностима. Овај процес убрзо је, пред заједничком претњом од Источног блока, довео до приближавања Југославије и Грчке, а затим и до стварања Балканског пакта.

Друга половина педесетих Југославији је, међутим, донела стабилнију позицију и нови курс на међународној сцени, док је Грчка била уздрмана сукобом са Турском по кипарском питању, због чега је, у потреби за подршком, у наредном периоду тежила да са Југославијом одржи што блискије билатералне односе. Ова фаза је, свакако, уједно значила и крај функционисања Балканског пакта.

После активне културне сарадње у оквиру Балканског пакта и након тога у оквиру југословенско-грчке билатералне сарадње, шездесете године обележене су наизменичним интензивирањем и јењавањем сарадње између Југославије и Грчке у односу на тренутни статус македонског питања, као и у односу на бурне токове у грчкој унутрашњој политици. Релације између две земље претрпеле су корениту промену након државног удара у Грчкој и преузимања власти од стране пучиста у априлу 1967. године, када је политичка и друштвена клима у овој земљи потпуно измењена. Драстично смањење обима културне сарадње током Војне хунте, као и дипломатско пролонгирање и одбијање да се настави размена уметника и међусобна гостовања на званичним културним манифестацијама, био је начин на који је југословенска страна показивала да не жели да пучистичком режиму да међународну валидацију, иако је са њим задржала основне билатералне односе.

На југословенско-грчке односе начелно, па тако и у култури, значајно је утицала чињеница да су све грчке владе након грађанског рата, без обзира на многобројне разлике, биле јединствене у антикомунистичким основама својих политика, што је резултирало страхом од посредног и непосредног утицаја који је могао доћи из комунистичких земаља, па тиме и Југославије. Ову бојазан грчка страна каткад је испољавала директно, повременим антијугословенским ставовима у штампи или

оштрим изјавама државног руководства и дипломатским протестима, а каткад посредно, дипломатским пролонгирањем око сагласности за поједине акције, издавање виза, потврде датума гостовања, и слично. Страх грчких владајућих кругова од оваквог „комунистичког уплива“ значајно је одређивао динамику односа између Југославије и Грчке генерално, па и у токовима културне размене, која је понекад посматрана као идеолошки тројански коњ. За креаторе и извршиоце југословенске културне политике то је значило непрекидно тражење прихватљивих начина да југословенска култура постане и остане присутна у грчкој јавности.

Резервисаност грчког руководства према југословенском режиму утицала је значајно и на нека питања из оквира културно-историјског наслеђа, пре свега на питање Хиландара (споро одобравање попуне манастирског братства/доласка нових монаха од стране грчких служби, непристајање грчке стране да југословенске стручне службе обављају рестаураторске и друге радове на манастиру, праћење веза које братство одржава како са Југославијом, тако и са емиграцијом, настојање да се смање контакти између управе манастира и југословенског конзулата у Солуну, итд), те на питање српског свештеника и цркве у Солуну (попуна овог места свештеником из Југославије).

Најчешћи, али не једини окидач бојазни и њихове манифестације са грчке стране били су догађаји у вези са македонским питањем. Овај механизам активиран је током педесетих и шездесетих година у неколико наврата, што је за развој односа између Југославије и Грчке значило привремено стагнирање или назадовање. Сам почетак успоставе дипломатских односа доведен је у питање након изјаве Едварда Кардеља о македонској мањини, а врло брзо уследиле су и југословенске реакције на грчки Закон о колонизацији пограничних крајева. Протести грчке стране били су често узроковани и активностима избеглица из Грчке у НР Македонији, док је врхунац кризе између Југославије и Грчке у вези са македонским питањем дошао почетком шездесетих година. Питање македонске мањине, како је то дефинисала југословенска страна, тј. славофоног грчког становништва, како је о словенском македонском становништву у Грчкој говорила грчка страна, са собом је носило и низ других проблема, како у оквиру културних односа тако и ван њих, који су споро и тешко решавани у периоду који обрађујемо. То су, пре свега, била питања репатријације деце избеглица у Грчку, затим статус избеглица из Грчке у Југославији и питање њихових имања у Грчкој, малогранични промет лица и робе, двовласничка имања, ефикасност издавања виза и пропусница, и свакако, положај славомакедонског становништва које грчка држава није признавала као мањину, док га је југословенско руководство видело као македонску мањину, и стога настојало да прати његов положај у Грчкој.

Свака осцилација у односима две земље по овом питању одражавала се на и културну сарадњу – у периодима повећане напетости, поједине планиране акције су отказиване или одлагане, а за грчку страну било је свакако значајно и из којих делова Југославије се упућују групе, ансамбли, извођачи, научници. Обе земље пратиле су и међусобно писање штампе. У суочавању са проблемима у вези са македонским питањем неретко је долазило и до злоупотребе средстава културне политике – са обе стране штампане су књиге, студије и уџбеници чији је садржај изазивао реакције јавности и дипломатске протесте, док се у Скопљу и у Солуну неколико институција активно бавило издавањем публикација које су постајале спорне у односима две земље. Због сложености македонског питања кочена је и сарадња између архива НР Македоније и Грчке, док је македонско питање умело да искрсне као тачка неразумевања и на конгресима историчара, као и у обради историјских тема у школским уџбеницима.

За разумевање југословенско-грчких културних веза важно је истаћи да је грчко државно руководство у периоду који обрађујемо имало различит став према Београду и према Скопљу, сматрајући и често истичући да се у ова два центра воде неусаглашене политике према Грчкој, те да Скопље по одређеним питањима није „у линији“ са Београдом и званичном југословенском спољном политиком у начелу, што је изазивало повремене дипломатске протесте са грчке стране. Извештаји југословенских дипломатских мисија у Атини и Солуну говоре, са друге стране, о закључцима о истој појави на грчком тлу – Северна Грчка са центром у Солуну предњачила је у односу на Атину у повременим оштрим написима, потезима и реакцијама према Југославији, и посебно НР Македонији. Може се закључити да су одступања од званичне линије билатералних односа Југославије и Грчке у Солуну и Скопљу у поједеним случајевима била остваривана са прећутним одобравањем из главних градова, док су у одређеним случајевима Атина и Београд били принуђени да санирају дипломатске последице непредвиђених потеза Солуна и Скопља. Грчко виђење Скопља је такође подразумевало и различит приступ сарадњи у области културе са НР Македонијом – у кризним периодима одбијана су или пролонгирана гостовања македонских група или појединаца, у Грчкој иначе најчешће представљана само као „југословенска“, без обележја НР Македоније.

Разлика која је значајно обележила развој веза у уметности и науци између две земље било је и само стање културе и позиција културне политике у југословенском и грчком друштву у периоду који обрађујемо. Иако је прошла кроз нагли заокрет у ...циљевима културне политике након разилажења са Москвом, као и кратак период тражења новог пута у култури, ФНРЈ је у развој културних односа са Грчком ушла након пет година мира и са јасно дефинисаним значајем културне политике како у земљи, тако и према иностранству. Одлучност да се југословенска друштвена стварност каналима културне политике прикаже свету у најбољем светлу праћена је спремношћу да се план културних веза са иностранством институционално и дугорочно осмишљава, подржава и финансира. Са друге стране, савремена грчка култура била је у одређеним сегментима слабије развијена и мање подржана са државног нивоа, навећим делом због кризе која је пратила ток и завршетак грађанског рата – у времену када се земља опорављала од готово девет година континуираног рата, а режим улагао напоре да учврсти позиције у турбулентним унутрашњим приликама, финансирање културне политике остајало је у другом плану. Политички немирне шездесете године у Грчкој донеле су и смене режима са различитим поимањима културне и просветне политике, због чега стратешко планирање неретко није било могуће спровести, а неки од постигнутих резултата бивали су и поништени током смена власти. Коначно, разлика у позицији културне политике у Југославији и Грчкој се можда најочигледније огледала у хорничној несразмери културне размене између две земље – иако су обе стране биле свесне те неуједначености, а грчка дипломатија често у вези са тим и упућивала примедбе, до краја периода који обрађујемо проблем упадљиво већег броја гостовања, изложби и акција са југословенске стране у Грчкој није превазиђен, већ само повремено ублажаван.

Реализација културне сарадње између Југославије и Грчке одвијала се у неколико области: музичко–сценске уметности (позориште, фолклор, музички извођачи), филм, ликовне уметности, књижевност и превођење. Такође, значајан и развијен сегмент културне сарадње у периоду који обрађујемо тицао се размене научника, просветних радника и специјализаната на стручним усавршавањима.

Највећи домети и позитивни резултати у циљу упознавања и приближавања две земље постизани су разменом на музичко-сценском пољу – размене фолклорних

ансамбала, већих и мањих оркестара, позоришних трупа и индивидуалних музичких извођача, као и међусобне посете фестивалима значајно су доприносили бољем разумевању културне и друштвене стварности Југославије и Грчке. У Грчкој су, осим на бази размене, поједини југословенски уметници били тражени и на комерцијалној основи, због високих уметничких домета које су постизали, што се нарочито односило на класичну музику.

Област сарадње које се такође позитивно развила у периоду који обрађујемо, тицала се специјалистичких стипендија. Иако број стипендиста није био велики ни са грчке ни са југословенске стране, размена је спровођена континуирано и са добрим дугорочним резултатима, а након успостављања Војне хунте ово је био једини вид сарадње који је наставио несметано да се одвија између Југославије и Грчке. Значајни резултати постигнути су и у размени научника, а посебно у универзитетској сарадњи и размени универзитетских професора – иако се ни у овом случају није радило о бројним посетама, оне су све биле на високом нивоу, а ове везе су све до државног удара показивале тенденцију развоја и проширења. Сарадња две земље у области основношколског и средњошколског образовања није постигла пун капацитет, једним делом и због одбијања грчке стране да овај просветни сегмент буде заступљен у сарадњи са Југославијом.

Контакте у области ликовних уметности и филма карактерише веома висок интензитет током педесетих година, када је између две земље постојао значајан интерес за културном сарадњом како би се испратили одређени спољнополитички циљеви. У том периоду Југославија и Грчка размењују значајне изложбе, а у грчке биоскопе стиже и одређени број југословенских филмова. Нешто слабија размена на пољу ликовних уметности и филма карактеристична је током шездесетих година, када се у новим политичким околностима унеколико смањује значај међусобне културне сарадње и када се њено финансирање у Југославији постепено премешта са Комисије за културне везе са иностранством на појединачне институције заинтересоване за размену.

Најважнији сегменти културне сарадње између Југославије и Грчке одвијали су се након 1959. године у оквиру уговорених културних конвенција и планова, те се на основу поређења планиране и реализоване сарадње може закључити да могућности Програма културне сарадње уговораних између две земље нису до краја искоришћаване. Чињеница да су Програми из године у годину постајали све обимнији, иако су остварени резултати јасно говорили да су такви планови предимензионирани у односу на стварне потребе и могућности размене, говори делом и о томе да су одређени видови сарадње могли бити реализовани само уколико су били подржани од стране државе, државних институција, и мотивисани вишим интересом за сарадњом, који се најпре тицао начелних спољнополитичких циљева и усмерења, као и потребом за одржавањем добрих билатералних односа кроз културну сарадњу.

Југословенска културна политика према Грчкој прилагођавана је и формирана, током педесетих и шездесетих година, углавном око основних кретања и осцилација југословенско-грчких односа, који су, опет, у највећој мери зависили од два крупна фактора: један је подразумевао тренутни положај и интересе за међусобном сарадњом две земље у свету који се веома брзо мењао и доносио нове околности, како у регионалном, тако и у глобалном смислу, док се други фактор, такође у континуитету присутан, тицао актуелног стања односа две земље по македонском питању. У таквим околностима, културна сарадња представљала је мост и спону између два друштва различитих уређења, али и оружје у константном тихом трвењу око спорних питања, док

је свакако јасно указивала и подсећала на домете, значај и могућности културне политике у свету у коме се између Истока и Запада водио снажан идеолошки и пропагандни рат током кога је свака страна настојала да одбрани, а неретко и наметне сопствени поредак, идеологију и вредности.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

Архив Југославије

Фондови:

1. Кабинет председника Југославије (837)
2. Канцеларија Маршала Југославије (836)
3. Савез комуниста Југославије – међународна комисија (507)
4. Савезна комисија за културне везе с иностранством (559)
5. Савезни завод за међународну научну, просветно-културну и техничку сарадњу (465)
6. Савезни секретаријат за образовање и културу (318)
7. Савезно извршно веће – СИВ (130)
8. Савет академија наука и уметности СФРЈ (55)
9. Социјалистички савез радног народа Југославије – ССРНЈ (142)

Дипломатски архив Министарства спољних послова

Фонд:

Политичка архива (1948-1967), Грчка, Југославија
Строго поверљива политичка архива (1948-1967), Грчка, Југославија

Републички завод за заштиту споменика културе - Београд

Архивска документација (у међувремену предата Архиву Србије)
Документација о ратним споменицима

Објављени извори и мемоари

1. *Balkanski pakt 1953/1954*, zbornik dokumenata, Beograd, 2005.
2. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1930*, [priredio] Živko Avramovski, knj. 1, Beograd, Zagreb, 1986.
3. Κωντσαντίνος Κατσάνος, *Βελιγράδι–Σκοπία και Θεσσαλονίκη–Αθήνα για τη Μακεδονία: τεκμήρια και απόρρητα έγγραφα 1950-1960*, Θεσσαλονίκη, 2009.
4. *Културна политика Југославије: 1945–1952*, I-II (зборник докумената), Београд, 2009.
5. *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-grčkim odnosima*, poverljivi dokumenti 1949–1967, Beograd, 2012.
6. *Balkanski ugovorni odnosi: 1876–1996: dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама I-III* [priredio Momir Stojković], Beograd, 1998.
7. Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988.
8. Svetozar Vukmanović Tempo, *Borba za Balkan*, Zagreb, 1981.
9. Svetozar Vukmanović Tempo, *Komunistička partija Grčke i narodnooslobodilačka borba: taktika Demokratske armije Grčke u periodu 1946–1949*, Zagreb, 1949.
10. Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1970.
11. Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Мемоари*, I-IV, Zagreb 1982.

Штампа и периодика

1. *Борба* (1949–1968)
2. *Међународна политика* (1950–1968)
3. *Међународни проблеми* (1949–1968)
4. *Политика* (1949–1968)
5. *Књижевне новине: орган Савеза књижевника Југославије* (1955–1961)
6. *Polja: list za kulturu i umetnost* (1961–1966)

Литература

1. Živko Avramovski, *Balkanska antanta: (1934–1940)*, Beograd, 1986.
2. Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, Beograd, 1968.
3. Živko Avramovski, „Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku* (zbornik radova), Beograd, 1980, стр. 147–178.
4. Živko Avramovski, „Opređenje Bugarske za Centralne sile u Prvom svetskom ratu“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, zbornik radova, Beograd, 1982, 61–100.
5. Athanasios Angelopoulos, „Dimitrios Tsamis Karatasos: A Symbol of Greek, Serbian and Bulgarian Friendship“, *Balkan Studies*, 17, 1976, 49–57.
6. *Balkan posle Drugog svetskog rata* (zbornik radova), Beograd, 1996.
7. *Balkanski pakt 1953–1954* (zbornik radova), Beograd, 2008.
8. Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978.
9. Dušan T. Bataković, „A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective“, *Balkanica*, XXXVI (2005/шт. 2006), 113–128.
10. Душан Т. Батаковић, *Србија и Балкан: Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*, Београд, 2016.
11. Душан Т. Батаковић, „Стара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији“, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2015, 173–192.
12. Dušan T. Bataković, „The Serbian-Greek Alliances 1861–1918“, *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens, 2016, 21–64.
13. James Barros, *The Corfu Incident od 1923: Mussolini and the League of Nations*, New Jersey, 1965.
14. Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama*, Zagreb, 1988.
15. Гордана Благојевић, *Срби у Грчкој у 20. веку: трансформација идентитета*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2006.
16. Гордана Благојевић, „Српске школе и настава српског језика у Грчкој у 20. веку“, *Гласник Етнографског института*, 55 (2007), 233–244.
17. Dragan Bogetić, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Beograd, 2008, 49–65.
18. Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad: 1952–1955: Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000.
19. Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012.

20. Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Beograd, 1990.
21. Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike: 1956–1961*, Beograd, 2006.
22. Dragan Bogetić, „Odnosi Jugoslavije sa Zapadom i Tršćansko pitanje (1948–1954)“, *Istorija 20. veka*, god. 12, br. 1 (1994), 123–138.
23. Dragan Bogetić, „Podsticaji i iskušenja na putu ka savezničkim odnosima Grčke, Turske i Jugoslavije“, *Vojnoistorijski glasnik* 1/3 (1999), 110–122.
24. Dragan Bogetić, „Tršćanska kriza i formiranje Balkanskog saveza“, *Istorija 20. veka*, god. 19, br. 1 (2001), 79–90.
25. Dragan Bogetić, „Članstvo Jugoslavije u Balkanskom savezu i NATO pakt“, *Istorija 20. veka*, 1-2 (1991), 65–90.
26. Dragan Bogetić, Olivera Bogetić, *Nastanak i razvoj pokreta nesvrstanosti*, Beograd, 1981.
27. *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece* [edited by Phyllis Auty and Richard Clogg], London, 1975.
28. Arne Vestad, *Globalni Hladni rat: intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*. Beograd, 2008.
29. Станиша Војиновић, „Цариградска писма Вукашина Радишића“, *Мешовита грађа*, књ. 28, 2007, 63–110.
30. Мирослав Вукелић, *Наши први уџбеници новогрчког језика*, Нови Сад, 1998.
31. Мирослав Вукелић, „Слика о Грцима у нашој књижевности“, *Зборник филозофског факултета*, 19 (1997), 153–163.
32. Aleš Gabrič, „Preokret kulturno-političke linije KPJ posle Rezolucije Informbiroa“, *Istorija 20. veka*, god. 18, br. 1, 2000, 101–108.
33. Victor Gavrilov, “The Balkan Pakt in the Context of the Soviet-Yugoslav relations in the Late 1940s-early 1950s”, *Балкански пакт 1953/1954*, Београд, 2008.
34. Џон Л. Гедис, *Хладни рат: ми данас знамо*, Београд, 2003.
35. Miša Gleni, *Balkan 1804–1999: nacionalizam, rat i velike sile*, Beograd, 2001.
36. Melina Grizo, *Diplomatija makedonskog pitanja: 1919–1934*, Beograd, 2009.
37. Група аутора (Т. А. Vouloumbis, Ј. А. Petropulos, Н. Ј. Psomiades), *Foreign Interference in Greek Politics: A Historical Perspective*, New York, 1976.
38. Stasis Gurguris, *Sanjana nacija – prosvećenost, kolonizacija i uspostavljanje moderne Grčke*, Beograd, 2004.
39. Владимир Дедијер, „Балкан у политици 20. века: неки методолошки проблеми“, *Срби и Албанци у 20. веку*, Београд, 1991, 9–19.

40. Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954: vojno-politički aspekti*, Beograd, 2009.
41. Evgeni Dimitrov, „Problemi makedonske nacionalne manjine u susednim zemljama (retrospektivni pogled i danjašnji položaj)“, *Narodne manjšine (zbornik referatov)*, Ljubljana, 1990, 95–119.
42. Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*, Beograd, 1988.
43. Ljubodrag Dimić, „Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945–1955: vreme, ljudi, institucije, politika“, *Jugoslavija v hladni vojni*, Ljubljana, 2004, 449–486.
44. Ljubodrag Dimić, Predgovor, „Istoriografski putokazi“, *Spoljna politika Jugoslavije*, str. 36–37; *Sedmi kongres SKJ*, Beograd, 1958, 271–278
45. Ljubodrag Dimić, “Yugoslav diplomacy and the Greek Coup d’Etat of 1967”, *Balkanica*, L (2019), str. 397–425.
46. Владан Ђорђевић, *Србија и Грчка: 1891–1893: прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века*, Београд, 1923.
47. Војин Ђорђевић, *Српско војничко гробље на Зејтинлику*, Београд, 1974.
48. Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и опомене*, књ. 3, Београд, 2001.
49. Јованка Ђорђевић Јовановић, „Грци у Београду“, *Скривене мањине на Балкану*, 157–175, Београд, 2004.
50. Jovanka Đorđević Jovanović, “In the Service of Politics: Serb-Greek Literary Relations”, *Greece in the Balkans: Conflict and Exchange*, Cambridge, 2009, 78–79.
51. Александар Животић, „Између великих сила и идеје балканског јединства. Југословенска политика на Балкану (1945–1948)“, *Два века модерне српске дипломатије*, 267–272.
52. Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд, 2011.
53. Александар Животић, „Југославија, велике силе и македонско питање (1944–1947)“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 85 (2012), 113–130.
54. Александар Животић, *Југославија и Суецка криза : 1956–1957*, Београд, 2008.
55. John O. Iatrides, *Balkan Triangle: Birth and Decline of an Alliance Across Ideological Boundaries*, The Hague–Paris, 1968.
56. Tvrtko Jakovina, *Treća strana hladnog rata*, Zagreb, 2011.
57. Vaios Kalogrias, „Draža Mihailović – Napoleon Zervas: A comparative analysis of Resistance and Collaboration in Serbia and Greece (1941–1944)“, *Balkan studies*, 50, Thessaloniki, 2015.

58. Ристо Кирјазовски, *Егејскиот дел на македонија по граѓанската војна во Грција*, Скопје, 2001.
59. Ристо Кирјазовски, *Македонски национални институции во Егејскиот дел на Македонија: (1941–1961)*, Скопје, 1987.
60. Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000.
61. Dragan Kljakić, *Izgubljena pobeda generala Markosa: Građanski rat u Grčkoj 1946–1949 i KPJ*, Beograd, 1987.
62. Κωνσταντίνος Κατσάνος, „То македонικό ζήτημα (1950–1967): η γιουγосλαβική οπτική”, *То македонικό στα ξένα αρχεία: απόρρητα έγγραφα Γιουγосλαβίας και Βουλγαρίας: (1950–1967)*, Αθήνα, 2008.
63. Αντώνιος Κούλας, *Οι ελληνογιουγосλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928*, докторска дисертација одбрањена на Аристотеловом универзитету у Солуну 2007.
64. Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, New York, 1993.
65. Ричард Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003.
66. Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb, 1975.
67. Dušan Lazarević, „Novija grčka književnost“, *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 7, бр. 30, 1956, 8.
68. Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji, 1951–1958*, Podgorica, 2006.
69. Ivan Laković, „Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji kao uvod u stvaranje Balkanskog pakta“, *Balkanski pakt 1953/54*, Zbornik radova, Beograd, 2008, 201–215.
70. Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2003.
71. Филип Лонгворт, *Стварање источне Европе: од преисторије до посткомунизма*, Београд, 2002.
72. Αθανάσιος Δ. Λούπας, *Από τις σχέσεις συμμαχίας στην ψύχρανση: Η Ελλάδα као το Βασιλείο των Σέρβων, Κροάτων και Σλοβένων (1919–1924)*, Αθήνα, 2019.
73. Душан Лукач, „Хетерија и Карађорђе“, *Рига од Фере и Карађорђе*, Београд, 1999.
74. Македонско прашање: култура, историографија, политика, група аутора, Скопје, 2003.
75. John Thomas Malakasses, *British-American Conflict over the Question of the Monarchy in Greece. The first Phase of the Active British Intervention in Greece and the Prelude to the American Involvement in the Affairs of Greece*, Ioannina, 1980.
76. Драги Маликовић, „Југословенско-грчки односи 1918–1920“, *Универзитетска мисао*, 1/2 (1993), 12–20.

77. Мирољуб Манојловић, „Јоанис А. Пападријанос: Грчки колонисти у југословенским земљама (18–20. век), Солун 1993“, *Историјски часопис*, 42–43, 1995–1996, изд. 1997, 475–478.
78. Мирољуб Манојловић, „Јоанис А. Пападрианос: Грчко ослобођење 1821. и његове балканске размере, Комотини, 1996“, *Историјски часопис* 45/46, 2000, 425–427.
79. Мирољуб Манојловић, „Срби и Грци са посебним освртом на Грке у Пожаревцу“, *Viminacivm*, Zbornik radova narodnog muzeja u Požarevcu, 10 (1995/96), 175–214.
80. Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд, 2002.
81. Предраг Ј. Марковић, *Београд између истока и запада: 1948–1965*, Београд, 1996.
82. Lidija Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945–1968*, Београд, 2001.
83. Melina Merkuri, *Rođena kao Grkinja*, Београд, 2010.
84. Slobodan Miletić, „Jorgos Seferis: nostalgija i meditacija“, *Polja: list za kulturu i umetnost*, god. 10, br 72/73, 1964, 18.
85. Srđan Miletić, „Jugoslavija i zemlje Magreba 1956–1958“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Београд, 2008, 497–512.
86. Miljan Milkić, „Jugoslovensko-italijanski odnosi i stvaranje Balkanskog pakta 1953. godine“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Београд, 2008.
87. Miljan Milkić, „Pregovori o političkoj i vojnoj saradnji FNRJ i Kraljevine Grčke do potpisivanja Ankarskog ugovora“, *Balkanski pakt 1953/1954*, Београд, 2008, 111–129.
88. Miljan Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama: 1943–1947*, Београд, 2012.
89. Миладин Милошевић, *Србија и Грчка: 1914–1918: из историје дипломатских односа*, Зајечар, 1997.
90. Катерина Мирчевска, „ФНР Југославија и репатријација деце евакуисане из Грчке 1948. године“, *Токови историје*, 1–2/2009, 21–30.
91. Андреј Митровић, *Време нетрпељивих*, Београд, 2012.
92. Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Novi Sad, 2019.
93. Momčilo Mitrović, „Izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1945–1960“, *Tokovi istorije* 3–4/1997, str. 185–199.
94. Василиос Мугракис, „Мит српско-грчког пријатељства: савезништво или заштита властитих интереса“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/3 (2005), 253–263.
95. Yannis G. Mourellos, “British Policy towards King Constantine’s Dethronement and Greece’s Entry into the War”, *Greece and Great Britain during World War I*, Thessaloniki, 1985, 131–138.

96. Предраг Мутавџић, *Кратка повест о Грчкој: Стара Хелада – Византија – савремено и ново доба*, Београд, 2009.
97. William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Chicago, 1978.
98. Петар Опачић, *Солунски фронт: Зејтинлик*, Београд, 1978.
99. Душан Пантелић, „Погибија Риге из Фере“, *Рига од Фере и Карађорђе*, Београд, 1999.
100. Војислав Павловић, „Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере“, *Два века модерне српске дипломатије*, 223–264.
101. Vojislav Pavlović, “Orthodox Christianity and National Rivalries. Relations between Serbia and the Ecumenical Patriarchate in the *Vilayets* of Kosovo and Monastir”, *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-Building*, Athens, 2016, 211–232.
102. Стеван Павловић, *Историја Балкана, 1804–1945*, Београд, 2001.
103. Душан Пантелић, *О Цинцарима*, Београд, 2008.
104. Јоанис Пападрианос, *Грци на српском тлу*, Београд, 2004.
105. Јоанис Пападрианос, „Грчка школа у Земуну и Срби (XVIII и XIX век)“, *Balkanica*, 22, 281–291.
106. Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру: формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд, 2008.
107. Marina Petrakis, *The Metaxas Myth: Dictatorship and Propaganda in Greece*, New York, 2006.
108. Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу: 1945–1950*, Подгорица, 1998.
109. Branko Petranović, *Balkanska federacija: 1943–1948*, Šabac, 1991.
110. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd, 1980.
111. Aleksandra M. Pećinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928–1932)*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2012. године.
112. Александра М. Пећинар, „Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919-1922“, *Архив*, год. 13, бр. 1/2, (2012), 81–96.
113. Александра М. Пећинар, *Српско-грчки дипломатски и савезнички односи (1912–1918)*, Београд, 2016.
114. Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd, 1989.
115. Линос Политис, *Историја новогрчке књижевности*, Лозница, 2019
116. Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 2015.

117. Чедомир Попов, „Српска национална мисао у време појаве Риге од Фере“, *Настава историје*, 3,4/1998, стр. 36–43.
118. Радомир Поповић, *Кратак преглед Српске цркве кроз историју*, Београд, 2000.
119. Радивој Радић, *Византија и Србија*, Београд, 2010.
120. Радмила Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије: 1896–1970*, Београд, 1998.
121. Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2014.
122. Dejan Ristić, „Jugoslovenska kulturna politika u sferi likovnih umetnosti u prvim godinama posle raskida sa Informbiroom“, *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955: slučaj Jugoslavije*, Београд, 2005, 343–353.
123. Љубодраг Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903*, Београд, 2014.
124. Милан Ристовић, „Децембарска побуна (декемвриана) у Атини и Југославија“, *Архив: часопис архива Југославије*, 2 (2004), 65–80.
125. Milan Ristović, *Dug povratak kući: deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1969*, Београд, 1998.
126. Милан Ристовић, *Експеримент Буљкес: грчка утопија у Југославији: 1945–1949*, Нови Сад, 2007.
127. Милан Ристовић, „Између ‘категоричког императива’ и ‘равнотеже сила’: грчка криза у сенци односа Тито-Стаљин: 1946–1949“, *Зборник радова са Међународног округлог стола Тито-Стаљин*, Београд, 2007, 61–79.
128. Milan Ristović, „Jedno viđenje prelomne godine jugoslovenske posleratne kulturne politike (1952)“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, knjiga 7, Београд, 2002.
129. Milan Ristović, „Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)“, *Balkan posle Drugog svetskog rata (zbornik radova)*, Београд, 1996, 71–85.
130. Milan Ristović, „Jugoslavija, Informbiro i problem dece izbeglica iz Grčke 1948–1956“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. (zbornik radova)*, Београд, 1999, 97–109.
131. Милан Ристовић, „Криза око признања Маркосове ‘Привремене владе’ и Југославија“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2 (2000), 147–168.
132. Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949*, Београд, 2016.
133. Милан Ристовић, „Труманова доктрина, Грчка и југословенске реакције (1947–1949)“, *Токови историје*, 1/2 (2008), стр. 84–86.
134. Milan Ristović, *Turska osmatračnica: jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst*, Београд, 2013.

135. Milan Ristović, „Trumanova doktrina, Grčka i jugoslovenske reakcije (1947–1949)“, *Токви историје*, 1/2 (2008), 84–112.
136. Милан Ристовић, „У сенци војне диктатуре: југословенско-грчки односи 1967–1974“, *Токви историје*, књ. 3, 2012, стр. 37–61.
137. Milan Ristović, “Yugoslav-Greek Relations from the End of the Second World War to 1990”, *Balkanica*, LI (2020), str. 257–282.
138. Слободан Селинић, *Књижевна дипломатија: међународна сарадња југословенских писаца од средине педесетих до краја седамдесетих година 20. века*, Београд, 2019.
139. Живорад Симић, Александар Јанковић, *Купар: историјат уједињења*, Београд, 2015.
140. George Skaltsogiannis, “The Foreign Policy of Yugoslavia 1953–1958 as Published in the Greek Daily Press. The Year 1958 in the *Eleftheria*, *Tachydromos* and *Estia* Newspapers”, *Спољна политика Југославије 1950–1961*, Зборник радова, Београд, 2008.
141. Eli Skopetea, „*Uzor-kraljevina*“ i *Velika ideja*, Београд, 2005.
142. Миодраг Соколовић, *Зејтинлик: српско војничко гробље у Солуну*, Београд, 1986.
143. Душан Спасојевић, *Грчка: рат за независност, стварање државе и препород нације*, Београд, 2021.
144. Душан Спасојевић, *Између турске и Европе: записи и сведочанства између две дипломатске мисије*, Београд, 2019.
145. Станислав Сретеновић, „Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940“, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2015.
146. Peter J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism 1944–1949*, New York, 1989.
147. Ioannis D. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation: Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945–1967*, Aldershot, 2007.
148. Ioannis D. Stefanidis, “The United States, Great Britain and the Greek-Yugoslav rapprochement, 1949–1950”, *Balkan Studies*, 27/2 (1986), 315–343.
149. Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970.
150. Spyridon Sfetas, “In the Shadow of the Macedonian Issue: International Re-alignments and Balkan Repercussions from the Greek-Yugoslav Agreements of 18 June 1959 to the 1960 Crisis in Relations between Athens and Belgrade”, *Balkanica*, XXXI (2008), 189–197.
151. Σπύριδων Σφέτας, *Στη σκιά του Μακεδονικού – Η κρίση Αθήνας–Βελιγραδίου στη δεκαετία του 1960*, Θεσσαλονίκη, 2007.
152. Миодраг Стојановић, „Књижевна сарадња Срба и Грка“, *Ковчежић: прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, 32-34 (1995–1997), 17–21.

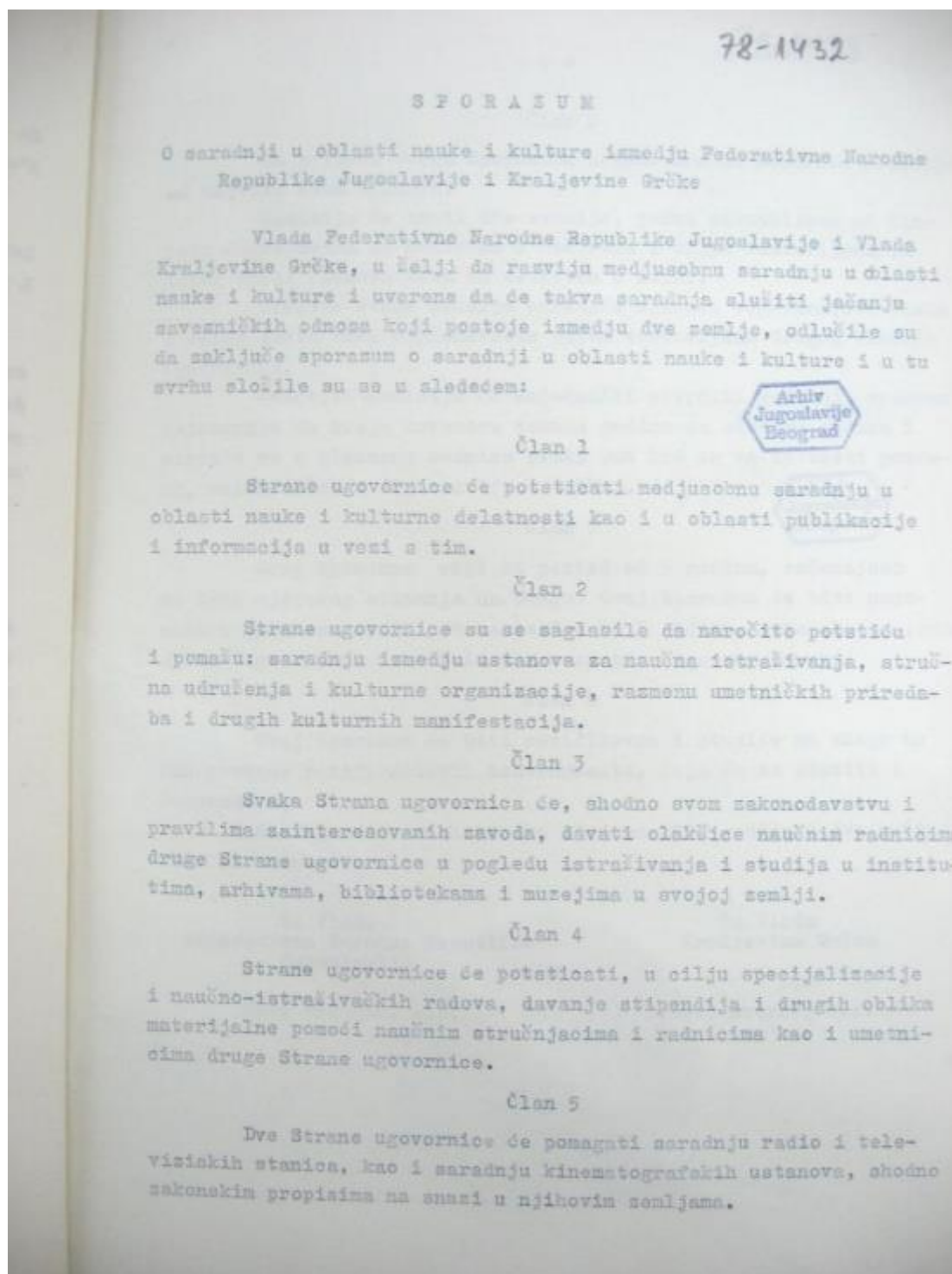
153. Миодраг Стојановић, „Два грчка написа о Иви Андрићу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 73, св. 1/4 (2007), 179–182.
154. Миодраг Стојановић, „Доситејев боравак на Крфу“, *Библиотекар*, 3/4 (1989), 31–36.
155. Miodrag Stojanović, “Reception of the Works of Ivo Andric in Greek Literature”, *Balkanica*, XXIV (1993), 205–211.
156. Миодраг Стојановић, „Рига од Фере и српска књижевност“, *Рига од Фере и балкански народи*, Београд, 2003, 164–165.
157. Miodrag Stojanović, „From Rigas Velestinlis to Ivo Andrić: Serbo-Greek Literary Mutualities”, *Balkanica*, XXIX (1998), 225–235.
158. Миодраг Стојановић, „Срби и Грци за време Првог светског рата – књижевне везе“, *Даница*, 5 (1998), 133–137.
159. Милан Терзић, „Југославија и Балкански пакт 1953/1954“, *Југославија у хладном рату*, Београд, 2010.
160. Milan Terzić, „Tito i Balkanski пакт: premošćavanje na putu ka neutralnosti“, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961* (zbornik радова), Београд, 2008, 573–586.
161. Славенко Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903: Борба за Балкан*, Београд, 1992.
162. Славенко Терзић, „Грчки национални програм и Срби (шездесетих година 19. века)“, *Илија Гарашанин 1812–1874* (зборник радова), Београд, 1991, 331–337.
163. Славенко Терзић, „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), 327–342.
164. Αρετής Τούντα Φεργάδη, *Ελληνο-βουλγαρικές μειονότητες: πρωτόκολο Πολίτη-Κάλφωφ 1924–1925*, Θεσσαλονίκη, 1986.
165. Γρηγόρης Φαράκος, *Σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου*, Αθήνα, 2004.
166. Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1973, стр 67-69; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Београд, 1980.
167. Иван Хофман, „Под стегом Партије. Музика социјалистичког реализма – примери СССР и Југославије“, *Годишњак за друштвену историју*, вл 12, бр. 1/3 (2005), стр. 41–63.
168. Ivan Hofman, „Uloga muzičkog folklorа u spoljnoj politici socijalističke Jugoslavije 1950-1952“, *Spoljna politika Jugoslavije: 1950–1961*, Београд, 2008.
169. Василиос Хронопулос, *Балканска политика избегличке грчке владе: 1941–1944*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2010.
170. John Campbell and Philip Sherrard, *Modern Greece*, New York, 1968.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1.

Споразум у области науке и културе између ФНРЈ И Краљевине Грчке, 1959. година.

(извор: АЈ-130-78)

Član 6

Za primenu ovoga Sporazuma ustanovide se Mešovita komisija od najviše osam članova.

Komisija će imati dve sekcije, jedna sastavljena od članova Jugoslovena sa sedištem u Beogradu i druga sastavljena od istog broja članova Grka sa sedištem u Atini.

Članove svake sekcije odrediće njihove odgovarajuće Vlade i svaka lista biće diplomatskim putem dostavljena drugoj Vladi ugovornici.

Mešovita komisija će zajednički utvrditi godišnji program najkasnije do kraja novembra tekuće godine za sledeću godinu i sastade se u plenarnu sednicu svaki put kad se za to oseti potreba, naizmenično u Jugoslaviji i Grčkoj.

Član 7

Ovaj Sporazum važi za period od 5 godina, računajući od dana njegovog stupanja na snagu. Ovaj Sporazum će biti automatski produžen svaki put za period od 5 godina, osim ako ga jedna Strana ugovornica ne otkáže 6 meseci pre njegovog isteka.

Član 8

Ovaj Sporazum će biti ratifikovan i stupiće na snagu na dan razmene ratifikacionih instrumenata, koja će se obaviti u Beogradu.

Sačinjeno u Atini na dan 18 juna 1959 godine u dva originala na francuskom.

Za Vladu
Federativne Narodne Republike
Jugoslavije

Za Vladu
Kraljevine Grčke

Koča Popović, s.r.

Kosica Averov, s.r.

Прилог 2.

Годишњи програм културне сарадње између ФНРЈ и Краљевине Грчке за 1960. годину

(извор: АЈ-559-201)

КОМИНИКЕ

Mesovita komisija, predviđjena Grčko-jugoslovenskim sporazumom o kulturnoj saradnji, održala je u Atini, od 4 do 8 marta 1960 godine, redovno zasedanje pod predsednistvom Nj. E. G. Ph. Anninos-Cavaliératos-a, Opunomoćenog ministra. Članovi Grčke delegacije bili su Tehnicki kulturni savetnik pri Kraljevskom Ministarstvu inostranih poslova Profesor A. Daskalakis, Načelnik Odeljenja za knjizevnost i umetnost Ministarstva Narodne prosvete G.G. Cornoutos, Načelnik odeljenja za Viso obrazovanje G.G. Papapanos, Kulturni savetnik pri Ministarstvu Predsednistva vlade vanredni profesor G.G. Papanoniu i Načelnik Odeljenja za pitanja kulture Kraljevskog Ministarstva inostranih poslova G.A. Beinoglou. Jugoslovensku delegaciju je prevodio G. Panic-Surep, knjizevnik, a u noj su bili i G.N. Rot, Načelnik Odeljenja za nauci rad u Saveznom vecu, G.M. Matic, Načelnik u Komisiji za kulturne veze s inostranstvom, G. Kole Casule, knjizevnik, i atase za stampu pri Jugoslovenskoj ambasadi u Atini G.D. Vukicevic.

Komisija je imala da razmotri niz predloga za kulturnu saradnju izmedju dve zemlje. Onaje sporazumno utvrdila kao godisnji program za 1960 godinu sledece:

1. Pomagati direktne dodire izmedju odgovarajucih ustanova dve zemlje u cilju razvoja naucne saradnje izmedju njih.
2. Utvrditi na ukupni period od najvise deset meseci studiska putovanja naucnika dve zemlje i razmeniti, do 1 juna 1960 godine, predloge izmedju Odeljenja za pitanja kulture Kraljevskog ministarstva inostranih poslova Grčke i Jugoslovenskog saveznog veca za nauci rad, s tim da odluke dve Strane treba da budu donete do 1 jula 1960 godine.
3. Uciniti sto je potrebno za razmenu tri studiske stipendije, s tim da rezultat treba uzajamno saopetiti do 30 juna 1960, a konacno odobrenje do 31 avgusta 1960 godine.
4. Izvršiti razmenu desetodnavnih poseta tri lica iz umetnickog i knjizevnog sveta dve zemlje.
5. Potsticati uzajamno umetnicke priredbe tri umetnika muzicara.
6. Organizovati uzajamno svocane pretstave jednog umetnickog i jednog dokumentarnog filma, sporazumno odabranih, uz ucesce tri filmska saradnika koji su doprineli proizvodnji tih filmova.
7. Organizovati uzajamno izlozbe plasticne umetnosti uz ucesce jednog umetnika Strane izlagaca.
8. Staviti u neposrednu vezu ustanove dve zemlje za razmenu knjizevnih i naucnih dela.

9. Potsticati uzajamno prevodjenje i objavljivanje najmanje jednog knjizevnog dela.

10. Potsticati neposrednu saradnju izmedju Nacionalnih komisija dve zemlje za UNESCO.

11. Staviti u vezu sluzbe radiodifuzije dve zemlje radi razmene umetnickih programa.

Grcka strana prihvata poziv koji ce jugoslovenska strana uputiti dvema grckim licnostima iz oblasti kulture i dvojici filmskih saradnika da prisustvuju prvi Dubrovackim letnjim igrama u Dubrovniku, a drugi Filmskom festivalu u Pulu.

Jugoslovenska strana prihvata poziv koji ce Grcka strana uputiti dvema jugoslovenskim licnostima iz oblasti kulture da prisustvuju Atinskom festivalu.

Grcka strana ce pripremiti potrebne aranzmane da bi osigurala pretstave, u Grckoj, bilo baleta Zagrebacke opere bilo grupe Zagrebacke kamernе muzike u okviru Atinskog festivala ili za vreme iduce zimske sezone.

Rad Komisije se odvijao u prijateljskoj atmosferi i u zelji da se pomogne razvoj kulturnih odnosa izmedju Grcka i Jugoslavije.

Atina, 8 marta 1960 godine.

Da je prevod veran svome originalu, tvrdi

Sef. Sluzbe za medjunarodne ugovore,

Visi referent,

Danica Besarovic

/Danica Besarovic/

Spravili: *42135*

Прилог 3.

Двогодишњи програм културне сарадње између ФНРЈ и Краљевине Грчке за 1961. и 1962. годину

(извор: АЈ-559-2666)

- 3 -

I. НАУКА I ПРОСВЕТА

1.- U cilju razvijanja saradnje na naučnom polju, dve strane će nastaviti da još intenzivnije potpomažu direktne kontakte između odgovarajućih institucija dve zemlje. U tom cilju, dve strane će pristupiti razmeni lista naučnih institucija svojih zemalja i preporučiti tim institucijama da stupe u direktan kontakt sa odgovarajućim institucijama druge zemlje u cilju razvijanja naučne saradnje. Pomenute liste sadržavaće neophodne podatke o području delatnosti naučne ustanove o kojoj je reč.

2.- Jugoslovenska strana dodeliće tri stipendije godišnje /1961/62. i 1962/63./ u trajanju od po 10 meseci grčkim naučnim radnicima radi usavršavanja u Jugoslaviji.

Grčka strana dodeliće godišnje /1961/62. i 1962/63./ tri stipendije u trajanju od po 10 meseci jugoslovenskim naučnim radnicima radi usavršavanja u Grčkoj.

Obe strane dostaviće blagovremeno drugoj strani imena svojih kandidata i predlog programa njihovog boravka. Svaka strana dužna je da informiše drugu stranu da li je saglasna sa predloženim kandidatima najkasnije dva meseca po prijemu imena kandidata i predloženog programa.

3.- Obe strane pristupiće razmeni studijskih putovanja naučnih radnika u ukupnom trajanju od 6 meseci godišnje u cilju studijskog boravka u zemlji druge strane.

4.- Obe strane razmeniće godišnje po 3 prosvetna radnika na po 10 dana, radi razmene iskustava u oblasti prosvete.

5.- Mešovita komisija će podržati kontakte između naučnih institucija dve zemlje u cilju saradnje na naučnom polju u oblasti hidrobiologije i lova.

6.- Obe strane razmeniće godišnje po dva profesora univerziteta na vreme od po 8 dana, u cilju držanja predavanja na univerzitetima, odnosno naučnim institucijama druge strane.

7.- Obe strane podržaće saradnju između zainteresovanih institucija u cilju olakšavanja istraživačkih radova u arhivama dve zemlje.

II. KULTURA I UMETNOST

8.- Obe strane podržaće saradnju u cilju razmene umetnika i umetničkih ansambla.

9.- Jugoslovenska strana pozvaće godišnje po 2 grčka kulturna radnika na po 14 dana da prisustvuju Dubrovačkim letnjim igrama.

Grčka strana pozvaće godišnje po dva jugoslovenska kulturna radnika u Grčku na boravak istog trajanja, da prisustvuju Atinskom festivalu.

10.- Obe strane će recipročno organizovati po jednu izložbu savremene likovne umetnosti.

III. SARADNJA U OBLASTI KNJIŽEVNOSTI, FILMA, RADIJA I TELEVIZIJE

11.- Obe strane podržaće saradnju između književnika dve zemlje i pristupiće u tom cilju razmeni poseta književnika.

12.- One će podsticati prevodjenje i izdavanje književnih dela /članci, eseji, novele, poeme, dela itd./.

Прилог 4.

Двогодишњи програм културне сарадње између ФНРЈ и Краљевине Грчке за 1963. и 1964. годину

(извор: АЈ-559-2666)

P R O G R A M

KULTURNE I NAUČNE SARADNJE IZMEDJU FNR JUGOSLAVIJE I KRALJEVINE GRČKE ZA 1963. I 1964. GODINU

U cilju razvijanja i podsticanja zajedničkih veza na polju kulturne i naučne razmene, a u cilju primene Sporazuma o saradnji u oblasti nauke i kulture između FNR Jugoslavije i Kraljevine Grčke, potpisanog u Atini 18. juna 1959. godine, Mešovita jugoslovenska-grčka komisija za kulturnu saradnju sastala se u Atini od 22. do 26. januara 1963. godine i utvrdila sledeći program saradnje u oblasti nauke i kulture za godine 1962/63. i 1963/64.

NAUKA I PROSVETA

1. Dve strane su konstatovale da postoje povoljni uslovi i zajednički interesi za saradnju u oblasti nauke. Zato će pružiti punu pomoć uspostavljanju direktnih kontakata između naučnih institucija, razmeni naučnih radnika, publikacija i naučno-dokumentarnog materijala.

O naučnoj saradnji staraće se sa jugoslovenske strane Savezni savet za naučni rad a sa grčke strane Direkcija za visoko školstvo Ministarstva narodne prosvete.

Dve strane predviđaju razmenu naučnih radnika čiji će ukupan boravak u drugoj zemlji iznositi 24 nedelje.

2. Ukoliko partneri ocene da je moguće i potrebno, dve strane će podržati sklapanje posebnog sporazuma u cilju utvrđivanja pojedinosti dalje saradnje koju žele proširiti u oblasti nauke.

3. Dve strane razmeniće godišnje po 3 profesora univerziteta na vreme od po 8 dana, u cilju razmene mišljenja iz

odgovarajućih naučnih oblasti i eventualnog održavanja predavanja na univerzitetima odnosno naučnim ustanovama druge strane.

4. U cilju unapređenja međusobne saradnje u oblasti prosvete, obe strane tokom 1963-64. godine nastojeće /a'efforcerant/ da ostvare razmenu delegacija sastavljenih od visokokvalifikovanih ličnosti koje će razmotriti pitanja iz oblasti nastave u cilju upoznavanja sa školskim sistemom u drugoj zemlji i koje će obići školske i kulturne institucije. O programu i vremenu boravka obe strane će se naknadno dogovoriti.

U toku 1964. godine obe strane razmeniće po dva prosvetna radnika na po 10 dana radi razmene iskustava u oblasti prosvete.

5. Jugoslovenska strana dodeliće u školskim 1962/63. i 1963/64. po tri stipendije za studije u trajanju od po 10 meseci svaka.

Grčka strana dodeliće u školskim 1962/63. i 1963/64. po 3 stipendije za studije u trajanju od po 10 meseci svaka.

Dve strane dostaviće najkasnije do 30. aprila 1963. godine listu svojih kandidata za školsku 1963/64. godinu kao i program studija. Svaka strana dužna je, najkasnije dva meseca po prijemu liste kandidata da izvesti drugu stranu da li je saglasna sa predloženom listom. Po primljenom obostranom izveštaju, strane će pristupiti realizaciji razmene.

6. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja i Direkcija za školske udžbenike /la Direction des Livres Didactiques/ pri Ministarstvu prosvete Grčke razmenjivaće radi informacije, materijale iz oblasti školstva i prosvete/ knjige, udžbenike, brošure, časopise, statističke i druge publikacije/.

U cilju razmene nastavnih filmova, Direkcija za školska učila /la Direction des Instruments d'education scolaire/ Ministarstva prosvete Grčke saradjivaće sa Saveznim centrom za nastavni i kulturno-prosvetni film u Beogradu.

13.- Što se tiče saradnje u oblasti filma, dve strane su se složile u sledećem:

a/ Jugoslovenska strana pozvaće godišnje po jednog grčkog filmskog radnika, na boravak od 12 dana na Festival jugoslovenskog igranog filma u Puli, i jednog filmskog radnika na boravak od 8 dana na Festival jugoslovenskog dokumentarnog filma u Beogradu;

Grčka strana pozvaće dva jugoslovenska filmska radnika u Grčku da posete grčke filmske ustanove.

b/ Dve strane podržaće saradnju između filmskih preduzeća dve zemlje na polju razmene, prikazivanja igranih, dokumentarnih i drugih filmova;

c/ Dve strane podržaće saradnju između filmskih preduzeća dve zemlje na polju filmske produkcije;

d/ Dve strane organizovaće jednom godišnje svečane predstave odabranih jugoslovenskih i grčkih filmova, u Beogradu i u Atini.

14.- Dve strane će nastojati da se pojača razmena raznih programa između službi radiodifuzije i televizije dve zemlje.

IV. OPŠTE ODREDBE

15.- Za realizaciju ovog Programa nadležna je s jugoslovenske strane - Komisija za kulturne veze sa inostranstvom FNR Jugoslavije i Ministarstvo inostranih poslova Grčke.

16.- Obe strane obaveštavaće jedna drugu o važnijim prosvetnim, naučnim i kulturnim manifestacijama i po mogućstvu njima će prisustvovati predstavnici druge strane.

17.- Obe strane saopštavaće jedna drugoj najmanje mesec dana pre slanja delegacija i pojedinaca predviđenih ovim Programom, imena, lične podatke, predloge programa njihovog boravka i termine poseta.

Strana koja prima dužna je obavestiti stranu koja šalje da li je saglasna sa predlogom.

Po prijemu saglasnosti strana koja šalje obavestiće stranu koja prima najmanje 6 dana ranije o tačnom datumu dolaska delegata i drugih korisnika.

18.-Pri razmeni naučnih radnika korisnika Programa, obe strane će dva meseca pre njihovog upućivanja dostaviti njihova imena, oblast izučavanja i programe boravka.

Pojedine odredbe predviđene ovim Programom mogu biti, dopunjene, izmenjene ili odložene uz uzajamnu saglasnost obe strane.

19.-Ovaj Program se prihvata sa rezervom da dve Vlade obezbede neophodna budžetska sredstva za njegovu realizaciju.

20.-Finansijske odredbe su sastavni deo ovog Programa /Prilog/.

Sačinjeno u Beogradu u dva originalna primerka na francuskom jeziku 27. maja 1961.godine.

ZA JUGOSLOVENSKU
DELEGACIJU,
M.Panić - Surep, s.r.

ZA GRČKU
DELEGACIJU,
A.Beinoglu, s.r.

FINANSIJSKE ODREDBE

Razmena predviđena odredbama ovog Programa odvijade se na sledećim principima:

1.- Strana koja šalje snosiće putne troškove u odlasku i u povratku;

2.- Strana koja prima snosi putne troškove na svojoj teritoriji, nastale u vezi sa programom boravka, a u skladu sa praksom i važećim propisima svoje zemlje;

3.- O troškovima boravka naučnih radnika dogovoriće se Komisija za kulturne veze sa inostranstvom /ili Savezni savet za naučni rad/ i Ministarstvo inostranih poslova;

4.- O uslovima gostovanja solista i umetničkih ansambla dogovoriće se Komisija za kulturne veze sa inostranstvom i Ministarstvo inostranih poslova;

5.- Strana koja šalje izložbu snosi troškove transporta izložbe do mesta gde će biti izložena.

Strana koja prima snosi troškove transporta izložbe u povratku, troškove do drugih mesta izlaganja, troškove organizacije, postavljanja i propagiranja izložbe, uključujući troškove za plakate i kataloge.

Troškove osiguranja izložbe snosi strana koja izložbu šalje. Strana koja prima preduzeće sve mere za njeno obezbeđenje i založiće se da izložbi ukaže potrebnu pažnju.

U slučaju da izložba bude poslata u treću zemlju, strana koja prima snosi troškove transporta u pravcu odredjenog mesta u srazmeri troškova Beograd-Atina.

Ukoliko eksponati izložbe pretrpe štetu, strana koja prima dužna je da pošalje sva dokumenta koja se odnose na njeno oštećenje.

6.- Troškovi boravka za pratioca izložbi regulišu se na isti način kao i za lica koja se razmenjuju po ovom Programu.

7.- Strana koja šalje stipendiste na specijalizaciju snosi putne troškove u odlasku, a strana koja ih prima u povratku.

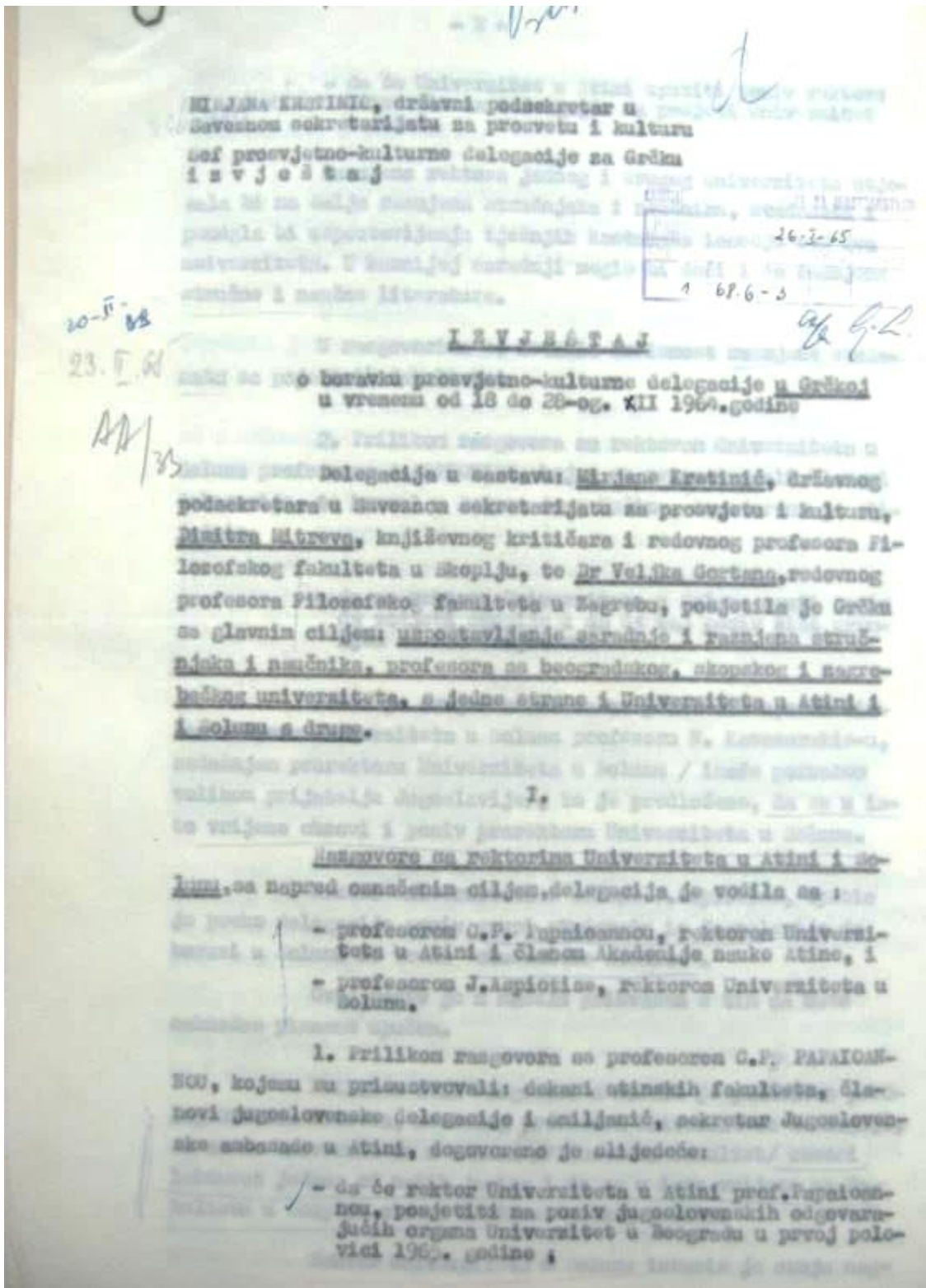
Strana koja prima, snosi takodje troškove putovanja unutar svoje zemlje stipendistima koji putuju u cilju svoje specijalizacije.

8.- Troškove vezane za razmenu časopisa, knjiga i publikacija predviđjene ovim Programom snosi strana koja šalje.

Прилог 5.

Извештај о боравку културно-просветне делегације СФРЈ у Грчкој, 1964. година

(извор: АЈ-559-363)

od Barbora?

- da će Univerzitet u Atini uputiti poziv rektoru Univerziteta u Beogradu da posjeti Univerzitet u Atini.

Razmjena rektora jednog i drugog univerziteta utjecala bi na dalju razmjenu stručnjaka i naučnika, studenata i pomogla bi uspostavljanju tjeđnjih kontakata između ova dva univerziteta. U kasnijoj saradnji mogle bi doći i do razmjene stručne i naučne literature.

U rasgovorima se istakla korisnost razmjene studenata sa pojedinih fakulteta.

2. Prilikom rasgovora sa rektorom Univerziteta u Solunu profesorom J. ASPLOTIS, kojim su prisustvovali članovi delegacije, te konzul u Solunu drug Kušine, dogovoreno je sljedeće:

- da se rektoru Univerziteta u Solunu uputi poziv da posjeti Skoplje i da će taj poziv biti prihvaćen sa zadovoljstvom.

Pošto je svojevremeno takav poziv bio upućen bivšem rektoru Univerziteta u Solunu profesoru N. Kavazarkis-u, sadašnjem prorektoru Univerziteta u Solunu / inače poznatom velikom prijatelju Jugoslavije/, to je predloženo, da se u isto vrijeme obnovi i poziv prorektoru Univerziteta u Solunu.

Rektor Univerziteta u Solunu J. Asplotis, uputio je preko delegacije poziv grupi studenata iz Jugoslavije da boravi u Solunu za vreme "studentske sedmice".

Ovaj poziv je u načelu prihvaćen s tim da bude naknadno pisмено upućen.

Prilikom ovih rasgovora u načelu je prihvaćen predlog Dimitra Mitreva, redovnog profesora Univerziteta u Skoplju, da se na Univerzitetu u Solunu /Filosofski fakultet/ otvori lektorat jednog od naših jezika i da se u isto vrijeme na fakultetu u Skoplju otvori lektorat grčkog jezika.

Rektor Univerziteta u Solunu izrazio je svoju sag-

lasnost i selju na predlog jugoslovenske delegacije, da boravi na Međunarodnom seminaru "Univerzitet danas" koji se svake godine održava u Dubrovniku.

Iste tako, prihvaćena je sa obe strane ideja o razmjeni profesora naučnika sa oba univerziteta, kao i o međusobnoj razmjeni naučnih djela i dostignuća.

U razgovorima naročito je istaknuta potreba da se studenti jedne i druge zemlje bolje upoznaju i sblizuju.

Prilikom razgovora sa rektorima Univerziteta u Atini i Solunu, bilo je u pozdravna govora rektora izraženo prijateljstvo prema Jugoslaviji i njenim dostignućima.

Rektor Univerziteta u Solunu boravio je sa delegacijom nekoliko sati, pokazujući nadašnju izgradnju i prostorijske Univerziteta u Solunu.

II.

Razgovori i prijem kod generalnog sekretara Ministarstva prosvjete Grčke, kod Ministra javne Grčke i kod drugih odgovornih službenika.

U razgovorima izakazata je potpuna izopetivljenja i lektura. Prilikom boravka u Atini, jugoslovenska prosvjetno-kulturna delegacija u dva navrata posjetila je i vodila razgovore sa gospodinom E. Papanutsos, generalnim sekretarom Ministarstva prosvjete Grčke.

Generalni sekretar izražavao je veliko zadovoljstvo zbog uspostavljanja kontakata, te posebno svojom ardačnošću i otvorenošću na članove delegacije ostavio najbolje utiske.

Generalni sekretar je prilikom druge posjete kojoj su prisustvovali samo članovi delegacije i drug Seljanić, sekretar Ambasade, u daljem razgovoru vrlo otvoreno govorio o nekim pitanjima sa područja prosvjetne politike u Grčkoj, o konzervativnim elementima koji otežavaju sprovođenje progresivnih

idaja /dvojnost jezika, produšavanje obaveznog obrazovanja, povećavanje sredstava za prosvjedu u 1965. godini/ i tome slično. Delegacija je stekla utisak da je generalni sekretar sa velikom otvorenošću, osjećajem povjerenja i simpatije vodio ovaj razgovor i da je želio da u učen krugu iznese svoje misli i razmjenu mišljenja.

Delegacija je upoznala generalnog sekretara sa intencijama prosvjetne politike u Jugoslaviji i predala mu na engleskom jeziku referat Mirjane Krtinić o tim pitanjima.

Delegacija smatra da je ovaj razgovor bio neobično srdačan i da je bio daleko iznad uobičajenih službenih razgovora i razmjene mišljenja.

2. Prilikom boravka u Solunu, delegacija je posjetila Ministra ajevorne Grčke, KONSTANTINOSA TALIANKIDIS-a. Osim članova delegacije na jugoslovenske strane razgovoru su prisustvovali generalni konzul u Solunu B. Vujanović i konzul Kušina.

Ministar ajevorne Grčke u razgovorima isticao je tradicionalno prijateljstvo između naše dve zemlje i potrebu koegzistencije, saradnje na području nauke i literature.

U razgovorima istaknuta je potreba uspostavljanja Iektorata na Univerzitetu u Skoplju i Solunu, potreba prevodjenja stručnih, naučnih i književnih djela i slično.

3. Za vrijeme boravka u Solunu, delegacija je posjetio u prostorijama generalnog konzulata, profesor kirurgije, prorektor Univerziteta u Solunu i bivši ministar N. Kavasarakis.

Profesor Kavasarakis je istakao da je veliki prijatelj jugoslovenskog naroda. On je već pisao i držao predavanja o našoj zemlji.

Delegacija je dobila utisak da su riječi prijateljstva upućene Jugoslaviji bile iskrene.

4. Prilikom boravka u Atini delegacija je posjetila gosp. Stylianos G. Papadoulas-a direktora audiovizuelnog departmana Ministarstva prosvjete Grčke. Prilikom ove posjete ugovorena je razmjena stručnjaka sa audiovizuelna sredstva, posebno sa nastavna sredstva.

U tom cilju delegacija je obišla fabriku učila u Atini koja je opremljena na pomoć OMSD-a.

Vodjeni su razgovori o mogućnostima razmjene iskustava stručnjaka sa ovog područja i o eventualnom uspostavljanju trgovinske razmjene ovih vrlo posebnih artikala potrebnih sa obe zemlje.

U toku boravka u Solunu, delegacija je posjetila i kliniku u sastavu Medicinskog fakulteta, te se upozнала sa mogućnostima korištenja televizije u bojama u nastavne svrhe.

III. Za vrijeme boravka delegacije u Atini priredjen je ručak kojim su medju ostalima prisustvovali sa grčke strane:

1. Za vrijeme boravka delegacije u Atini priredjen je ručak kojim su medju ostalima prisustvovali sa grčke strane:
 - M. Ange Vlahos, directeur des Relations culturelles, Ministere des aff. Etrangere /Grecia/,
 - profesor C. N. Papadoulas, rektor Univerziteta u Atini,
 - M. Papancostas, generalni sekretar Ministarstva prosvjete,
 - M. Venizis, akademik,
 - prorektor Univerziteta u Atini, itd.

Sa jugoslovenske strane, ovisno o sastavu delegacije bili su prisutni: Peko Dapčević, ambasador; Popović, savjetnik; Šmiljanić, sekretar Ambasade, itd.

2. Za vrijeme boravka u Solunu, generalni sekretar D. Vučković priredio je ručak kojim su prisustvovali sa grčke strane Konstantinos Taliadouris, ministar ajsverne Grčke i Niko-

Ioan Kavazakis, prorektor Univerziteta u Solunu, te sa jugoslovenske strane generalni konzul Vujanović i konzul Kušina.

- Članovi prosvjetno-kulturne delegacije smatraju da su u toku boravka u Grčkoj uspjeli sa prijateljski i srdačno raditi i sa lokalne grčke predstavnike sa kojima su vodili razgovore, da se Konferencija za Štampu uspostavi i da se uspostavi i kontakti na području nauke i kulture između ove dvije zemlje.

IV.

U Solunu je 29. XII 1964. godine u prostorijama generalnog konzulata održana konferencija za štampu na kojoj su članovi delegacije neposredno odgovarali na pitanja prisutnih novinara iz 14 listova.

Konferenciji je prisustvovalo i predjednik književnika, te predstavnik Ministarstva za inostrane Grčke. Programi nauke i kulture sastojao koji će biti uskoro objavljen, a da Konferenciji su prisustvovali i generalni konzul drug Vujanović i konzul drug Kušina.

Pitanja su u većini bila dobro razumljiva i konferencija je bila, po ocjeni članova delegacije, na zadovoljavajućem nivou.

- razmjene rektora i prorektora;
- uspostavljanje lektorata u Beogradu i Solunu;
- razmjene predavača i stručnjaka sa Univerzitetom u Beogradu, Šopriju, Zagrebu, Atini i Solunu;
- razmjene studenata;

Delegacija je prisustvovala prijem u ambasadi, u Atini prilikom dana Armije i tom prilikom uspostavila korisne kontakte.

- razmjene likovnih izložbi;
- razmjene naučnih predstava i stručnjaka tog područja.

VI.

Na kraju članovi delegacije dala su puno izjava. U toku boravka u Grčkoj, grčka štampa je boravku delegacije i u Atini i Solunu dala zadovoljavajući publicitet.

Članovi delegacije smatraju da je ovako veliki porast u relativno kratkom vremenu mogao biti uspostavljen sa

ZAKLJUČAK

- Članovi prosvjetno-kulturne delegacije smatraju da su u toku boravka u Grčkoj naišli na prijateljski i srdačan prijem i na želje grčkih predstavnika sa kojima su vodili razgovore, da se priđe uspješnijem kontaktu na području prosvjete i kulture između dve zemlje.

- Članovi delegacije smatraju da su održani razgovori i uspostavljeni kontakti bili korisni i da oni, ukoliko se realizuju, mogu dati rezultate i biti osnov za dalju saradnju.

- Članovi delegacije smatraju da bi veći dio prijedloga sa jedne i druge strane trebalo da budu sadržani u Programu kulturne i naučne saradnje koji će biti uskoro potpisan, a da se neki aktuelniji pozivi moraju što prije uputiti, kako se ne bi izgubilo u vremenu.

- Članovi delegacije naročito ukazuju na potrebu realizacije:

rec. 1 b

- razmjene rektora i prorektora,
- uspostavljanja lektorata u Skoplju i Solunu,
- razmjene naučnika i stručnjaka sa Univerzitetu u Beogradu, Skoplju, Zagrebu, Atini i Solunu,
- razmjene studenata,
- organizacije provođenja i razmjene naučnih, stručnih djela i literature,
- razmjene likovnih izložbi,
- razmjene nastavnih sredstava i razmjene stručnjaka tog područja.

Na kraju članovi delegacije žele posebno istaći veliku pomoć u razgovorima i srdačan prijem od strane ambasade u Atini i generalnog konzulata u Solunu.

Članovi delegacije smatraju da je ovako veliki posao u relativno kratkom vremenu mogao biti uspješno završen ne

svom nastojanju i dobrom voljom grčkih predstavnika, nego i dobrom organizacijom, stručnom pomoći posebno dr. Miljevića, sekretara ambasade u Atini, te dr. Vučkovića, generalnog konzula i Kraljevića, konzula u Solunu.

Za članove prosvjetno-kulturne delegacije,

Mirjana Krstinić,

državni potsekretar, šef delegacije

Mošta kao da sam potpisuje izvješaj Prosvjetno-kulturne delegacije koji je u Beogradu 1944 godine izradio u Solunu i potpisala Kraljević. Ovo je potpisano u Beogradu 1. Izvješaj o radu delegacije kao dokumenta s preporukom se mora dostaviti ministru.

Mirjana Krstinić

Dr. Vučković

[Handwritten signature]

Прилог 6.

Двогодишњи програм културне сарадње између ФНРЈ и Краљевине Грчке за 1967. и 1968. годину

(извор: ДА МСП РС, ПА, Грчка, 1967, ф. 40)

P R O G R A M

PROSVETNE I KULTURNE SARADNJE IZMEDJU SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE I KRALJEVINE GRČKE ZA 1967. i 1968.

U cilju daljeg razvijanja i učvršćivanja saradnje na polju prosvete i kulture, a u skladu sa članom 6. Sporazuma o saradnji u oblasti nauke i kulture između Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Kraljevine Grčke, potpisanog 18. juna 1959. godine u Atini, Mešovita jugoslovensko-grčka komisija za kulturnu saradnju je u Atini 30. marta 1967. godine utvrdila sledeći program saradnje za 1967. i 1968. godinu.

I - OBRAZOVANJE I VISOKO ŠKOLSTVO

1. Dve Strane sa zadovoljstvom konstatuju da se dosadašnja saradnja u oblasti obrazovanja i visokog školstva uspešno odvijala i podržavaju nastavljjanje ove saradnje u cilju daljeg međusobnog upoznavanja sistema obrazovanja, saradnje institucija i razmene stručnjaka.

2. Dve Strane razmeniće u toku trajanja ovog Programa po jednog prosvetnog radnika na vreme od 10 dana radi razmene iskustava u oblasti prosvete. Dve Strane će naknadno imenovati kompetentne organe koji će biti nosioci ove razmene.

3. Izdavačke organizacije školskih udžbenika dveju Strana međusobno će se informisati o pripremama onih svojih udžbenika u kojima se tretira druga Strana. One će razmenjivati materijale koji se odnose na istoriju, geografiju, književnost, kulturu, privredu i sl. svoje zemlje radi korišćenja tih materijala prilikom izdavanja udžbenika.

U istom cilju, dve Strane razmeniće u toku trajanja ovog Programa dva pisca udžbenika istorije i geografije na vreme od po 10 dana. Dve Strane će naknadno imenovati kompetentne organe koji će biti nosioci ove razmene.

4. Dve Strane dodeliće stipendije za specijalizaciju u školskim godinama 1967/68. i 1968/69. diplomiranim studentima, mladjim stručnjacima i umetnicima u ukupnom trajanju od po 40 meseci za svaku godinu.

Za vreme trajanja ovog Programa dve Strane će nastojati da se broj stipendija poveća.

Najkraće vreme trajanja stipendije za specijalizaciju je za studente i mladje stručnjake 5 meseci, a za umetnike 3 meseca.

5. Sekretarijat za kulturu SR Srbije dodeliće u školskoj godini 1967/68. jednu stipendiju za redovno izučavanje srpskohrvatskog jezika.

6. Dve Strane podržaće direktnu saradnju i razmenu publikacija izmedju Jugoslovenskog zavoda za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja i Pedagoškog instituta Ministarstva za narodno prosvetovanje Grčke, posebno u oblasti razmene programa naučne nastave.

7. Savezni zavod za školsku opremu u Zagrebu i Direkcija za školska učila Ministarstva prosvete Grčke nastaviće direktnu saradnju u cilju razmene iskustava. O konkretnim formama i uslovima saradnje dogovoriće se direktno pomenute institucije.

8. Dve Strane će podržati uspostavljanje neposrednih kontakata izmedju svojih univerziteta i drugih visokih škola u cilju razvijanja medjusobne saradnje kao i razmene statuta, godišnjaka, programa studija, naučnih i stručnih informacija i drugih univerzitetskih publikacija.

9. Razmenu delegacija, pojedinaca, profesora i studenata univerziteti mogu vršiti u direktnoj saradnji o svom vlastitom trošku.

10. Beogradski, Sarajevski i Skopski univerzitet razmeniće po jednog profesora univerziteta sa odgovarajućim univerzitetima i visokim školama Grčke u periodu trajanja ovog Programa. Grčka Strana će obavestiti jugoslovensku Stranu koje će institucije biti nosioci ove razmene. O izboru

profesora i vremenu njihove posete dogovoriće se pomenuti univerziteti i instituti.

11. Međunarodni univerzitetski centar za društvene nauke u Beogradu pozvaće svake godine jednog mladjeg naučnog saradnika iz Grčke da prisustvuje kursevima ovog Centra.

12. Grčka Strana pozvaće svake godine po jednog univerzitetskog nastavnika iz Jugoslavije da prisustvuje kongresima, seminarima ili drugim sličnim manifestacijama.

13. Dve Strane će podržati otvaranje lektorata jednog od jezika jugoslovenskih naroda na jednom grčkom univerzitetu, odnosno grčkog jezika na jednom univerzitetu u Jugoslaviji.

II - SARADNJA INSTITUCIJA

14. Dve Strane podržaće saradnju i razmene onih svojih institucija koje rade na polju bibliotekarstva, muzeja, galerija, zaštiti spomenika kulture o trošku ovih institucija.

15. Dve strane će podržati direktnu saradnju između Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Muzeja Titograda sa Arheološkom službom Grčke u razmeni dva stručnjaka sa svake strane u cilju izmene iskustava i upoznavanja pojedinih pitanja iz pomenutih oblasti. Grčka Strana će obavestiti jugoslovensku Stranu koja će grčka institucija biti odgovorna za izvršenje ove odredbe.

16. Jugoslovenska Strana je izrazila želju da grupa od tri stručnjaka iz Prirodno-naučnog muzeja iz Skopja poseti Grčku u toku leta 1967. u cilju proučavanja faune u Grčkoj. Grčka Strana pozdravlja ovu želju i obaveštava da će sa ovim upoznati kompetentne organe i voljna je da pošalje sličnugrupu u Jugoslaviju na bazi reciprociteta.

17. Dve Strane podržaće saradnju između Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture i Arheološ-

ke službe Grčke. O konkretnim formama i uslovima saradnje dogovoriće se direktno pomenute institucije.

18. Jugoslovenski bibliografski institut u Beogradu i Grčka nacionalna biblioteka u Atini, kao i druge zainteresovane biblioteke i institucije, izvršiće razmenu bibliografskih i drugih publikacija od interesa za dve Strane.

19. Dve Strane podržaće uspostavljanje saradnje između Jugoslovenskog centra za nastavni i kulturno-prosvetni film i Ministarstva za narodno obrazovanje u cilju razmene nastavnih, kulturno-prosvetnih i naučnih filmova kao i publikacija iz ove oblasti.

20. Dve Strane podržaće, u skladu sa postojećim zakonskim propisima, saradnju između arhivskih institucija svojih zemalja u cilju razmene mikrofilmova i ostale arhivske građe koja se odnosi na istoriju Jugoslavije, odnosno Grčke, kao i na jugoslovensko-grčke odnose.

21. U tom cilju dva arhivska stručnjaka iz Skoplja posetiće Grčku svaki na jednomesečni boravak radi studijskog rada u Grčkom opštem državnom arhivu a dva grčka arhivska stručnjaka posetiće Jugoslaviju radi proučavanja u jugoslovenskim arhivama. Arhivski stručnjaci će proučavati materijal iz svoje specijalnosti. Jugoslovenska Strana je obavestila da će sa njene strane nosilac ove aktivnosti biti Arhiv Socijalističke Republike Makedonije. Grčka Strana će ovu aktivnost sprovesti preko Opšteg državnog arhiva.

III - KULTURA I UMETNOST

22. Dve Strane podržaće saradnju između svojih koncertnih agencija u oblasti gostovanja umetnika i umetničkih grupa na komercijalnoj bazi.

23. Dve Strane nastojaće da se u vremenu trajanja ovog Programa ostvari gostovanje po jednog većeg i poznatog dramskog ansambla. Jugoslovenska Strana izražava želju da se

se ostvari gostovanje trupe Pirejskog pozorišta. O uslovima, kao i o jugoslovenskom dramskom ansamblu koji bi nastupio u Grčkoj, dve Strane će se dogovoriti naknadno.

24. Dve Strane podržaće učešće jednog grčkog ansambla ili soliste na "Susretu solidarnosti" u Skoplju 1968. godine.

Realizacija učešća obaviće se u direktnom kontaktu između organizatora "Susreta solidarnosti" i odgovarajućeg umetničkog ansambla, grupe ili pojedinca iz Grčke. O ovome će biti obavešteno Ministarstvo spoljnih poslova.

25. Dve Strane podržaće uspostavljanje saradnje između Muzičke omladine Jugoslavije i slične organizacije u Grčkoj u cilju upoznavanja formi rada i razmene iskustava. U tom cilju obe organizacije razmeniće u toku trajanja ovog Programa po jednog svog predstavnika u cilju uspostavljanja kontakata i razmene mišljenja o mogućnostima saradnje.

26. Festival Dubrovačkih letnjih igara i Atinski festival /ili Festival u Epidaurusu/ razmeniće u 1968. godini po 1 svog predstavnika na boravak od po 10 dana, radi prisustvovanja na pomenutim manifestacijama.

27. Direkcija IV muzičkog bijenala u Zagrebu primiće 1967. godine jednog grčkog posmatrača na vreme od 10 dana.

Grčka Strana primiće jednog jugoslovenskog posmatrača na Atinskom festivalu na vreme od 10 dana. Sa jugoslovenske strane ovu odredbu će realizovati Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske.

28. Festival "Ohridsko leto" i Atinski festival razmeniće u toku trajanja ovog Programa po jednog svog predstavnika na boravak od po 10 dana radi prisustvovanja pomenutim manifestacijama.

29. Sterijino pozorje pozvaće jednog grčkog posmatrača da prisustvuje 10 dana jugoslovenskim pozorišnim igrama u Novom Sadu, u maju 1967.

Organizatori će razmotriti mogućnost da i u 1968. godini upute poziv za prisustvovanje ovoj manifestaciji.

30. Narodno pozorište u Titogradu i jedno grčko pozorište razmeniće po jednog pozorišnog radnika u cilju upoznavanja dramskog stvaralaštva druge Strane. Boravak svakog od njih biće 10 dana. Grčka Strana će informisati Jugoslovensku Stranu o pozorištu koje će izvršiti razmenu.

31. Jugoslovenska Strana izražava želju da na I Internacionalnom bijenalu avangardnih teataru u Beogradu, u 1967. godini, uzme učešća jedna grčka dramska trupa. Troškove boravka u Jugoslaviji obezbediće organizator manifestacije.

32. Dve Strane razmeniće godišnje po jednog predstavnika kulturnog života u cilju upoznavanja sa dostignućima druge Strane u raznim oblastima kulture i umetnosti. Dužina svakog boravka biće dve nedelje. Sa jugoslovenske Strane ovu odredbu realizovaće Komisija za kulturne veze sa inostranstvom.

33. Dve Strane podržaće uspostavljanje direktne saradnje između Zajednice kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije i Ministarstva za narodno prosvetivanje Grčke i u tom cilju razmenjivaće publikacije i druge materijale o svojoj aktivnosti.

34. Jugoslovenska Strana izražava veliki interes jugoslovenskih specijalista za njihovo učestvovanje u saradnji sa grčkom Arheološkom službom. u restauraciji i konzervaciji umetničkih i bibliografskih dragocenosti u manastiru Hilandaru.

Grčka Strana izjavljuje da je za restauraciju jedino kompetentan organ Grčka Arheološka služba.

Grčka Arheološka služba je spremna da prouči bilo kakvu specifičnu sugestiju koju bi pred nju postavili jugoslovenski specijalisti u pogledu restauracije i konzervacije pomenutih dragocenosti.

Grčka Strana je informisala da su planovi za izgradnju biblioteke u manastiru Hilandaru odobreni i da će se uskoro otpočeti sa radovima.

Jugoslovenska Strana je izrazila svoje zadovoljstvo.

35. Dve Strane će ispitati mogućnosti organizovanja po jedne izložbe za vreme trajanja ovog Programa. Tematika o-

vih izložbi će se naknadno zajednički odrediti. Jugoslovenska Strana izražava toplu želju da dobije izložbu umetničkih predmeta antičke Grčke. Grčka Strana će ispitati ovu mogućnost.

Strana koja šalje poslaće punu dokumentaciju o svojoj izložbi, a Strana koja prima imaće punu slobodu izbora.

Prilikom organizovanja izložbe zemlja koja prima obezbediće troškove boravka za lice koje ima za dužnost da prati izložbu. Njegov boravak trajaće 15 dana.

IV - F I L M

36. Dve Strane podržaće saradnju između svojih filmskih institucija i preduzeća u cilju kupoprodaje filmova i filmskih žurnala, koprodukcije filmova i korišćenja ateljea kao i razmenu filmskih radnika radi razmene iskustava u zemlji druge Strane. O uslovima i formama ove saradnje dogovoriće se direktno zainteresovane institucije.

V - KNJIŽEVNA SARADNJA, IZDAVAČKA DELATNOST, RADIO I TELEVIZIJA I STAMPA

37. U toku trajanja ovog Programa dve Strane razmeniće po dva književnika na po 10 dana. Po jedan grčki književnik boraviće na manifestaciji "Struške večeri poezije" u 1967. godini i 1968. godini. O ovoj razmeni sa jugoslovenske Strane staraće se organizator naznačene manifestacije.

38. Dve Strane podržaće zaključivanje direktnog sporazuma između jugoslovenskih i grčkih izdavača u cilju uzajamne svestrane saradnje na prevodjenju i izdavanju vrednijih klasičnih i savremenih dela jugoslovenske i grčke književnosti i nauke, a posebno na razvijanju obostranog zajedničkog izdavanja turističke literature svih vrsta.

39. Jugoslovenska radio televizija i Nacionalni institut za radio difuziju Grčke nastaviće i proširiće saradnju u oblasti razmene umetničkog, govornog i tv, materijala, publikacija iz oblasti radija i televizije, kao i uzajamne razme-

ne saradnika dveju institucija i razmene delegacija.

40. Dve Strane podržaće saradnju između novinsko-telegrafске agencije i Saveza novinara Jugoslavije, s jedne strane i Udruženja vlasnika listova i urednika listova Grčke, s druge strane. Zainteresovane institucije će se sporazumeti o formama njihove saradnje.

OPŠTE ODREDBE

41. Dve Strane će se uzajamno obavешtavati o važnijim kulturnim manifestacijama i nastojaće da organizatori ovih manifestacija upućuju pozive univerzitetskim nastavnicima, drugim stručnjacima i kulturnim radnicima druge Strane, za prisustvovanje odnosno učestvovanje na nacionalnim i međunarodnim kongresima, konferencijama, seminarima, festivalima i drugim manifestacijama sa kojima se predviđja učešće drugih zemalja.

42. Ustanove dveju Strana čija je direktna saradnja obuhvaćena odredbama 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 33, i 37 ovog Programa staraće se u direktnom kontaktu za realizaciju ovih odredaba.

Odgovarajuće ustanove za kulturne poslove obe Strane biće u tesnom kontaktu da bi pratile ostvarenje programa.

43. Za izvršenje odredaba ovog Programa pod. br. 2. i 3. dve Strane će imenovati institucije koje će u direktnom kontaktu preuzeti u potpunosti realizaciju ovih odredbi.

44. Pored poseta i razmena predviđenih ovim Programom, mogu se odvijati i druge posete i razmene organizovane od obeju Strana ili preduzete od ustanova, organizacija, grupa ili pojedinaca u dvema zemljama.

45. Dve Strane saopštavaće jedna drugoj, najmanje 6 nedelja pre slanja delegacija ili pojedinaca predviđenih za razmenu ovim Programom, imena, lične podatke, poznavanje stranih jezika, predlog programa njihovog boravka, kao i datum dolaska.

Strana koja prima saopštiće svoj odgovor mesec dana po prijemu predloga kandidata.

Strana koja šalje kandidata može to učiniti samo nakon dobijanja saglasnosti druge strane.

Po prijemu saglasnosti Strana koja šalje obavestiće Stranu koja prima 10 dana unapred o tačnom datumu dolaska lica u pitanju, kao i o prevoznom sredstvu koje će koristiti.

46. Dve Strane dostaviće najkasnije do 30. aprila svake godine listu svojih stipendista i program njihove specijalizacije. Svaka Strana dužna je da najdocije dva meseca po prijemu liste stipendista obavesti drugu Stranu da li je saglasna sa predloženim kandidatima. Po primljenom obostranom izveštaju Strana će pristupiti realizaciji razmene.

Posle isteka stipendija kandidati će moći nastaviti specijalizaciju o trošku Strane koja ih upućuje ukoliko to zahteva predmet specijalizacije, o čemu će se blagovremeno dogovoriti dve Strane.

47. Uz uzajamnu saglasnost dve Strane, pojedine odredbe ovog Programa mogu biti dopunjene, izmenjene ili prenete u naredni period.

48. Krajem 1967. godine dve Strane će razmotriti potrebu pojedinačne analize izvršenja Programa i eventualnih dopuna.

49. Finansijske odredbe u Aneksu čine sastavni deo ovog Programa.

Sačinjeno u Atini 30. marta 1967. godine u dva originalna primerka na engleskom jeziku.

ZA VLADU SOCIJALISTIČKE
FEDERATIVNE REPUBLIKE
JUGOSLAVIJE

Dušan Vejnović, s.r.

ZA VLADU
KRALJEVINE GRČKE

Angel Vlahos, s.r.

БИОГРАФИЈА

Јелена (Мирко) Митин рођена је 24. 8. 1984. године у Београду где је завршила основну школу и гимназију. Основне академске студије (2003–2008) завршила је на Катедри за неохеленске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду, са просечном оценом 9,44. Током основних студија била је стипендиста Универзитета у Атини (2005, 2007).

Мастер академске студије (2008–2009) завршила је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, са темом рада *Оскар Вајлд и Константин Кавафи: поетике, утицаји, паралеле*. Мастер академске студије (2009–2010) у научној области Организационе науке завршила је на Катедри за маркетинг менаџмент Факултета организационих наука Универзитета у Београду, са темом рада *Брендирање градова*.

Од 2014. године запослена је у Фудбалском савезу Србије.

Говори енглески и грчки језик, служи се руским.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Јелена Митин

Број индекса: 5i 08 0089

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Југословенска културна политика према Грчкој 1951–1967

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Јелена Митин
Број индекса: 5i 08 0089
Студијски програм: докторске академске студије
Наслов рада: Југословенска културна политика према Грчкој 1951–1967
Ментор: проф. др Мира Радојевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањења у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом

Југословенска културна политика према Грчкој 1951–1967

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.